

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ГУЛИСТОН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

**“Миллий ғоя, маънавият асослари ва ҳуқуқ таълими”
кафедраси**

ФАЛСАФА

II

**(ахлоқшунослик, эстетика, мантиқ)
фанларидан**

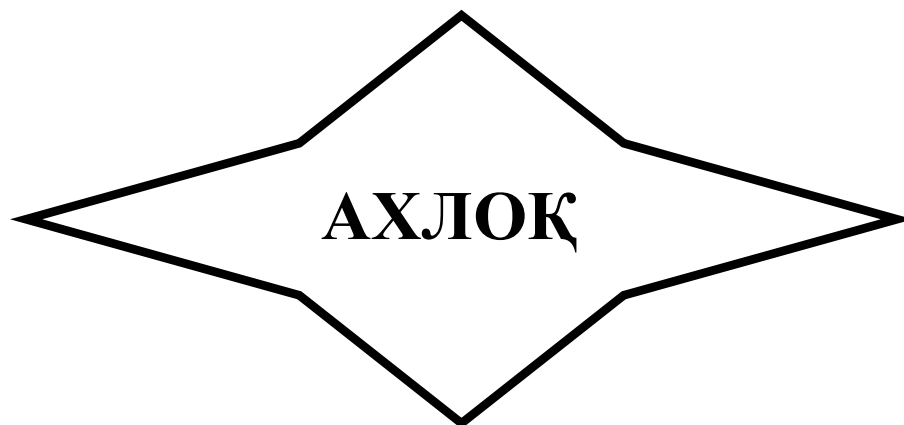
МАЪРУЗА МАТНИ

Гулистон - 2018

Тузувчилар: ГулДУ “Миллий ғоя, маънавият асослари ва ҳуқуқ таълими”
кафедраси доцентлари **Р.Махмудов**, катта ўқитувчиси
Б.Ғофуров, ўқитувчиси **Ф.Боқиев**

Такризчи: ГулДУ “Миллий ғоя, маънавият асослари ва ҳуқуқ таълими”
кафедраси доценти **С.Исмоилов**

© Университет.

Гулистон-2018

МУНДАРИЖА

ФАЛСАФА: ахлоқшунослик, эстетика, мантик

АХЛОҚШУНОСЛИК

ЎҚУВ МАТЕРИАЛЛАРИ	6
1-мавзу: Эстетиканинг баҳс мавзуси	41
2-мавзу: Қадимги Шарқ ва антик давр эстетикаси	47
3-мавзу: Уйғониш даври Шарқ мутафаккирларининг эстетикаси	55
4-мавзу: Ўрта асрлар ва янги замон эстетикаси	62
5-мавзу: Эстетика фанининг асосий категориялари	69
6-мавзу: Санъат ва унинг турлари	75
СЕМИНАР МАШҒУЛОТЛАРИ	80
МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ МАШҒУЛОТЛАРИ	11
ГЛОССАРИЙ	88
ИЛОВАЛАР	66

ЭСТЕТИКА

ЎҚУВ МАТЕРИАЛЛАРИ	6
1-мавзу: Эстетиканинг баҳс мавзуси	41
2-мавзу: Қадимги Шарқ ва антик давр эстетикаси	47
3-мавзу: Уйғониш даври Шарқ мутафаккирларининг эстетикаси	55
4-мавзу: Ўрта асрлар ва янги замон эстетикаси	62
5-мавзу: Эстетика фанининг асосий категориялари	69
6-мавзу: Санъат ва унинг турлари	75
СЕМИНАР МАШҒУЛОТЛАРИ	80
МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ МАШҒУЛОТЛАРИ	11
ГЛОССАРИЙ	88
ИЛОВАЛАР	66

МАНТИҚ

ЎҚУВ МАТЕРИАЛЛАРИ	6
1-мавзу: Мантиқ фанининг предмети ва вазифалари	88
2-мавзу: Мантиқ фанининг тараққиёт босқичлари	88
3-мавзу: Формал мантиқнинг асосий қонунлари	88
4-мавзу: Тушунча ва Ҳукм	88
5-мавзу: Хулоса чиқариш	88
6-мавзу: Муаммо, Гипотеза ва Назария	88
СЕМИНАР МАШҒУЛОТЛАРИ	80
МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ МАШҒУЛОТЛАРИ	11
ГЛОССАРИЙ	88
ИЛОВАЛАР	66

УМУМИЙ ИЛОВАЛАР	122
-----------------------	-----

ЎҚУВ МАТЕРИАЛЛАРИ

1-Мавзу. АХЛОҚ ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ ВА АСОСИЙ ВАЗИФАЛАРИ

Асосий саволлар:

1. Ахлоқ тушунчаси унинг пайдо бўлиши ва ахлоқий фикр тараққиёти.
2. Ахлоқнинг баҳс мавзуси, тузилиши, вазифалари ва функциялари.

Таянч тушунча ва иборалар:

Ахлоқшунослик, этика, одоб, хулқ, ахлоқ, мустақиллик ва ахлоқ.

1 - асосий саволнинг баёни:

Этика – бу ахлоқ назарияси бўлиб, кишиларнинг ахлоқий ҳаётини ўрганадиган, ахлоқий ҳодисаларнинг ўзига хос хусусиятлари ва ривожланиш қонуниятларини очиб берадиган энг қадимги инсоншунослик фанларидан биридир. Этика сўзи юнонча сўздан олинган бўлиб «одат», «одоб» маъносини билдиради. Уни биринчи марта Аристотель ахлоқнинг синоними сифатида ишлатган.

Ахлоқ - арабча «хулқ» сўзининг кўпликдаги шаклидир.

Ахлоқ ибтидоий жамоа даврида пайдо бўлган, чунки кишилик жамияти пайдо бўлиши билан кишилар ўртасида ахлоқий муносабатлар ҳам пайдо бўла бошлаган. Кишилардаги ахлоқий тушунчалар бирданига эмас, балки аста-секин давр ўтиши билан такомиллашиб борган. Ахлоқ ҳар бир тарихий даврда ўзига хос хусусият касб этган. Даврнинг хусусияти кишилар ахлоқида акс этган. Жамиятнинг ривожланиб боришига, ахлоқ ҳам мос равишда тараққий этиб борган.

Демак, ахлоқ кишилик жамияти пайдо бўлиши билан яъни ибтидоий жамиятнинг дастлабки уруғдошлик даврида, қадимги Шарқ мамлакатлари Ҳиндистон, Хитой ва Бобил, Месопотамия каби мамлакатларда пайдо бўлган.

Ахлоқий фикр тараққиётининг қуйидаги босқичлари мавжуд:

1. Қадимги Шарқ ахлоқи. (Ҳиндистон, Хитой, Миср, Бобил, Марказий Осиё)
2. Антик давр ахлоқи. (Рим ва Юнон олимлари: Демокрит, Сукрот, Афлотун, Арасту).
3. Ўрта асрлар Ғарб ва Шарқ ахлоқи.
4. Уйғониш даври ахлоқи.
5. Маърифатпарварлар ахлоқи. XVIII асрдан XX асргача бўлган давр.

Ахлоқшунослик қадимда физика ва метафизика билан биргаликда фалсафанинг узвий қисми ҳисобланар эди. Профессор Ҳ.Пўлатов, «Ҳиндистон динлари, Юнонистон Санъат ва фалсафани ватани бўлса, Марказий Осиё ахлоқини ватанидир», -деб ёзган эди. Кейинчалик Арастудан сўнг алоҳида фалсафий йўналишдаги фан мақомини олди. Бу фикрни қуйидагича кенгайтириброк талқин этиш мумкин. Маълумки, фалсафанинг фанлар подшоси сифатидаги вазифаси барча табиий ва ижтимоий илмлар эришган ютуқлардан умумий хулосалар чиқариб, инсониятни ҳақиқатга олиб боришдир. Шундан келиб чиққан ҳолда, фалсафанинг тадқиқот объектини тафаккур деб белгилаш мақсадга мувофиқ. Ахлоқшунослик эса ахлоқий тафаккур тараққиётини тадқиқ этади ва амалиётда инсонни эзгулик орқали ҳақиқатга олиб боришга хизмат қилади. Шу боис уни ахлоқ фалсафаси ёхуд эзгулик фалсафаси деб аташ мумкин.

Ҳозир у фалсафий фан сифатида уч йўналишда иш олиб боради., яъни ахлоқий тафаккур тарққиётини тадқиқ этар экан, у ахлоқни: 1) баён қилади; 2) тушунтиради; 3) ўргатади. Шунга кўра, у тажрибавий-баёний, фалсафий-назарий ва расмона-меъёрий табиатга эга. Қадимгилар уни амалий фалсафа деб атаганлар. Зеро соф назарий ахлоқшуносликнинг бўлиши мумкин эмас. У инсоният ўз тажрибаси орқали эришган

донишмандлик намуналарини яъни халқ оғзаки ижоди ҳикматлар, нақллар, матал-мақолалар тарзида баён этади, кишиларни ахлоқий қонун-қоидаларга ўргатади, уларга ахлоқнинг моҳиятини тушунтиради ва фалсафий хулосалар чиқаради. Яъни ахлоқшунослик фанида Афлотун, Арасту, Эпикур, Цицерон, Сенека, Фаробий, Ибн Сино, Ғаззолий, Спиноза, Кант, Хегел, Шопэнгауэр, Фейербах, Керкигор, Ницше, сингари буюк файласуфлар яратган ахлоқ назариясига доир таълимотлар билан биргаликда, «Патанжали», «Қобуснома», Саъдийнинг «Гулистон» ва «Бўстон», Жомийнинг «Баҳористон», Навоийнинг «Маҳбуб ул-қулуб», Монтеннинг «Тажрибаном», Ларошфуконинг «Ҳикматлар», Гулханийнинг «Зарбулмасал» каби амалий ахлоққа бағишланган асарлар ҳам ўзининг мустаҳкам ўрнига эга. Ахлоқшуносликнинг бошқа фалсафий фанлардан фарқи ҳам, ўзига хослиги ҳам ундаги назария билан амалиётнинг омухталашганлигидадир.

Назорат саволлари:

1. Ахлоқ фани тадқиқот доирасини айтинг.
2. Ахлоқни ўзига хос фалсафий фан сифатидаги ўрнини изоҳлаб беринг.
3. Ахлоқнинг бошқа ижтимоий фанлар билан муносабатини кўрсатинг.
4. “Ахлоқ” ибораси мазмун-моҳиятини тушунтиринг.
5. Хулқни одобдан фарқини изоҳланг.
6. Замонавий ахлоқшунослик олдида қандай вазифалар мавжудлигини таҳлил қилиб беринг.
7. Ахлоқий фикрларни пайдо бўлиши заминларини айтинг.
8. Ахлоқий фикр тараққиётининг асосий босқичларини сананг.

2-асосий саволнинг баёни:

Ахлоқ - ижтимоий - фалсафий фан ҳисобланиб инсонларнинг дунёқарашни такомиллаштириб маънавий баркамол қилиб тарбияловчи фан ҳисобланади. Жамиятдаги барча ўзгаришлар бу фанда акс этади. У фалсафий фан, чунки инсонни ҳаётда ўз ўрнини топишга ёрдам беради. Чунки инсонни жамиятдаги мавқеи, обрў-эътибори ҳам унинг ахлоқлилик даражаси билан ўлчанади.

Ахлоқ фани умумий ахлоқ назарияси, ахлоқ тарихи, норматив -аксиологик ахлоқ, касбий ахлоқ, ахлоқий тарбия назарияси каби бўлимларга бўлинади.

Умумий ахлоқ назарияси-ахлоқнинг табиати, моҳияти, тузилиши, унинг таркибий элементлари ва уларнинг ўзаро алоқадорлигини, ахлоқий онг ривожланиши хусусиятларини, ахлоқ тараққиётидаги ижтимоий сабабиятларини, унинг жамиятда тутган ўрнини, аҳамиятини ўрганади.

Тарихий ахлоқ-ахлоқнинг тарихий шакллари, унинг тарихий тараққиёт босқичларини, тарихдаги ахлоқий ўрнини тадқиқ этади.

Норматив-аксиологик ахлоқ-конкрет ахлоқ қоидаларини, ахлоқий зарурийлик талабларини ахлоқий онгнинг асосий тушунчалари сифатида қараб, уларни ижобий аҳамиятини ўрганиш ва асослаш билан қизиқади.

Касбий ахлоқ-касб ахлоқига изоҳ беришни, у ёки бу касбдаги фаолият доирасида кишиларнинг ўзаро муносабатларини тартибга соладиган маълум бир ахлоқ нормалар тизимини яратиш ва асослаш вазифалари билан шуғилланади.

Ахлоқий тарбия назарияси-тарбия жараёнида ахлоқий омилларидан самарали фойдаланиш усул ва воситаларини аниқлаш ва таълим масалалари билан шуғилланади.

Ахлоқ уч таркибий қисмдан иборат.

Ахлоқий онг.

Ахлоқий муносабатлар.

Ахлоқий тажриба.

Ахлоқнинг бешта асосий функцияси бор.

Акс эттириш.

Бошқариш.

Тарбиялаш.

Баҳолаш.

Билиш

Ахлоқ педагогика, фалсафа, психалогия, тарих, адабиёт каби фанлар билан узвий боғлиқ.

Ахлоқ фанининг вазифаси инсонларни замон талаби асосида комил инсон қилиб тарбиялашдан иборатдир.

Президентимиз И.Каримов айтганларидек: “Ёшлар биздан кўра билимлироқ ва донороқ бўлишлари керак. Бунинг учун ёшларни бўлаётган барча ўзгаришлардан воқиф қилишимиз. Уларни етук бўлиб етишишларига билим олишларига эътиборли бўлишимиз керак.”

Ахлоқшунослик бошқа ижтимоий-фалсафий фанлар билан ўзаро алоқадорликда ривожланиб келмоқда. Айниқса, унинг нафосатшунослик (эстетика) билан алоқаси қадимий ва ўзига хос. Аввало, инсоннинг ҳар бир ҳатти-ҳаракати ва нияти ҳам ахлоқийликка, ҳам нафосатга тегишли бўлади, яъни муайян ижобий фаолият ҳам эзгулик (ички гўзаллик) ҳам нафосат (ташқи гўзаллик) хусусиятларини мужассам қилади. Шу боис Сукрот, Афлотун, Фаробий сингари қадимги файласуфлар кўп ҳолларда ахлоқийликни ички гўзаллик, нафосатни ташқи гўзаллик тарзида талқин этганлар. Бундан ташқари, маълумки, санъат нафосатшуносликнинг асосий тадқиқот объекти ҳисобланади. Ҳар бир санъат асарида эса ахлоқнинг долзарб муаммолари кўтарилади ва санъаткор доимо ўзи яшаётган замонда эришилган энг юксак ахлоқий даражани бадиий қиёфалар орқали бевосита ёхуд билвосита акс эттиради. Демак нафосатшунослик ўрганаётган ҳар бир бадиий асар айна пайтда, маълум маънода, ахлоқшунослик нуқтаи назаридан ҳам тадқиқ этилаётган бўлади.

Ахлоқшуносликнинг диншунослик билан алоқаси шундаки, ҳар иккала фан ҳам бир хил муаммо-ахлоқий мезон муаммосини ҳал этишга қаратилган. Чунки умумжаҳоний динлар вужудга келгунга қадар мавжуд бўлган маълум урф-одатлар ва қадриятлар муайян диний қонун-қоидаларга, муқаддас диний китобларга катта таъсир кўрсатган. Айна пайтда, динлар ҳам ахлоққа ана шундай таъсир ўтказган.

Чунончи, ислом динини оладиган бўлсак, Қуръони Карим, Ҳадиси Шариф, ижмоъ ва муайян фатволардаги мезонлар ҳамда талаблар мусулмон Шарқи ҳалқлари ахлоқий даражасининг шакилланишида катта аҳамият касб этган. Шунингдек, комил инсон муаммоси ҳар иккала фан учун умумий ҳисобланади. Фарқ шундаки, ахлоқшунослик бу муаммога замонавий тарбия нуқтаи назаридан ёндошади.

Ахлоқшуносликнинг ҳуқуқшунослик билан алоқаси узоқ тарихга эга. Маълумки жуда кўп ҳолларда ахлоқ меъёрлари билан ҳуқуқ меъёрлари моҳиятан ва мазмунан бир хил бўлади. Шунга кўра, ахлоқни жамоатчилик асосидаги ҳуқуқ, ҳуқуқни эса қонунийлаштирилган ахлоқ деб аташ мумкин. Зеро, ахлоқшунослик билан ҳуқуқшуносликнинг тадқиқот объектлари кўп жиҳатдан ўхшаш, улар фақат ёндашув усули нуқтаи назаридан фарқ қилади, яъни ҳуқуқ меъёрларининг бажарилиши, одатда, махсус адлия идораларидаги лавозимли кишилар орқали, мажбурий санкциялар воситасида йўлга қўйилади: ахлоқ меъёрлари эса умумий қабул қилинган миллий урф-одатлар, жамоатчилик фикри ёрдамида, алоҳида белгиланган кишилар томонидан эмас, балки муайян ижтимоий гуруҳ, жамият томонидан амалга оширилади. Шунингдек, ҳуқуқшунослик касби учун муҳим бўлган амалий ахлоқ жиҳатларини ахлоқшуносликнинг ҳуқуқшунос одоби деб аталадиган махсус соҳаси тадқиқ қилади ва тавсия этади.

Ахлоқшунослик педагогика билан ҳам чамбарчас боғлиқ. Педагогикадаги шахсни шакиллантириш, тарбиялаш, таълим бериш жараёнларини панд-насихатларсиз, одобнома дарсларисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Шу боис ахлоқшунослик ўзининг назарий ва амалий жиҳатлари билан педагогиканинг асоси ҳисобланади. Маориф тизимидаги таълим-тарбия ўзини ҳар бир қадамда ахлоқий тарбия сифатида номоён қилади.

Қадимдаёқ ахлоқшуносликнинг руҳшунослик (психалогия) билан алоқаси алоҳида аҳамиятга эга бўлган. Зотан, бу иккала фан кишилар хатти-ҳаракати, феъл-атвори ва майл-истакларини ўрганади. Лекин бу ўрганиш икки хил нуқтаи назаридан олиб борилади:

руҳшунослик у ёки бу хатти-ҳаракат, феъл-атвор, сабабий асос (мотив)ларнинг руҳий табиати ва шакилланиш шарт-шароитларини очиб беради, ахлоқшунослик руҳшунослик тадқиқ этган ҳодисаларнинг ахлоқий аҳамиятини тушунтиради.

Ахлоқшуносликнинг ижтимоийшунослик (социология) билан алоқаси ўзига хос. Бу иккала фан инсон фаолиятини бошқаришнинг ижтимоий мурувватларидан бўлмиш ахлоқни ўрганади. Лекин ахлоқшуносликнинг микёси бу борада кенг. Маълумки, социология инсонларнинг оммовий хатти-ҳаракати ва уларнинг қонуниятларини фақат муайян ижтимоий тузум доирасидагина тадқиқ этади. Ахлоқшунослик эса, ўз моҳиятига кўра, лозим бўлганда, муайян ижтимоий тузум ёки давр доирасидан чиқиб, инсон ахлоқнинг юксак ютуғи сифатида келгуси даврлар учун ҳам тарихий ва ахлоқий аҳамият касб этган шахсий, хатти ҳаракатларни ҳамда уларнинг сабабий асосларини ўрганади.

Ахлоқшуносликнинг сиёсатшунослик билан алоқаси, айниқса, ўзига хос ва мураккаб. Чунки сиёсий кураш қарама-қарши ахлоқий қоидалар ва талаблар курашини тоқозо этади. Шахсий интилишлар билан давлат ва жамият манфаатларининг мослиги, мақсадлар ва воситаларнинг пок ёки нопоклиги муаммолари ўртага чиқади. Лекин, аслида сиёсат қай даражада ахлоқийлик касб этса, шунчалик у оқилона бўлади. Бу ҳозирги кунда ахлоқшунослик ҳам сиёсатшунслик ҳам жиддий тадқиқ этадиган энг муҳим умумий муаммолардан биридир. Шунингдек, раҳбарлик одоби, фирқавийлик одоб, этикет сингари ахлоқшуносликнинг муомила маданияти доирасига кирувчи махсус соҳалари ҳам сиёсатшунослик билан чамбарчас боғлиқ.

Бундан ташқари, кейинги пайтларда ахлоқшуносликнинг экология билан алоқаси тобора мустаҳкамланиб бормоқда. Тарихан ахлоқшунослик кўпроқ инсоннинг ўзи, ўзгалар ва жамият олдидаги мажбуриятларини таҳлил этиш билан шуғилланган, унинг табиатга бўлган муносабати диққат марказидан четда қолиб келган. Лекин, кейинги даврларда, айниқса, XX аср табиатга нисбатан тор манфаатпарастлик доирасидаги ёндошувлар оқибатида пайдо бўлган экологик бўҳрон манзарани ўзгартирди. Эндиликда глобал экологик муаммолар кўпроқ одамларнинг ижтимоий-ахлоқий нуқтаи-назарига боғлиқ экани маълум бўлиб қолди. Шундай қилиб, ҳозирги кунда экологик муаммоларни ҳал этиш ахлоқшуносликка бориб тақалмоқда. XX асрда экологик ахлоқшунослик деганда махсус соҳа ҳам юзага келди. Лекин, бу-ахлоқшунослик экологияни тўлиқ ўз ичига олади, деган сўз эмас. чунки бунда ахлоқий баҳолаш ва бошқариш объекти сифатида табиатнинг ўзи эмас, балки одамнинг табиатга бўлган муносабати майдонга чиқади.

Назорат саволлар:

1. Ахлоқшуносликни қайси ижтимоий фанлар билан яқиндан алоқадор эканлигини гапириб беринг.
2. Ахлоқшуносликни ижтимоий фанлар орасида ўзига хос сифатга эга эканлигини айтиб беринг.
3. Ахлоқшуносликни мавжуд фанлар билан илмий ва амалий асосда иш олиб боришлигини тушунтириб беринг.
4. Ахлоқ фанини мустақил фан эканлигини таърифлаб беринг.

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Баркамол авлод орзуси. Т.: 1999. 8-30 бб.
2. Каримов И.А. Ўз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурмоқдамиз. Т.: 1999. 3-32 бб.
3. Алиқулов Ҳ. Мутафаккирлар ахлоқ ва адолат ҳақида. Т.: 1995. 10-44 бб.
4. Юсупов Э., Исмоилов Ф. Инсон одоби билан. Т.: 1985.
5. Қори Низомиддин бин Мулла Хасан. Илми ахлоқ. Т.: 1994. 3-16 бб.
6. Абдулла Шер. Ахлоқшунослик. Т.: 2003. 7-20 бб.
7. Гусейнов А. А. Апресян. Р.Г. Этика. Учебник. М.: Гардарики 1999.7-40 бб.

2-Мавзу: ИСЛОМ АХЛОҚИ

Асосий саволлар:

1. Ислом ахлоқини асосий хусусиятлари.
2. Ислом ахлоқининг манбалари ва ҳозирги замон.

Таянч тушунча ва иборалар:

Ислом, Қуръон, ҳадис, сура, оят, шариат, чориёрлар, имон, эшсон, ислом ахлоқи, имонли киши, меҳр-мурувват, мўмин-мусилмон.

1 -асосий саволни баёни.

Ислом таълимоти бўйича инсон Худо томонидан яратилган ва унинг бандасидир. Оллоҳ уни тупроқдан яратган Одам Атонинг қобирғасидан эса Момо Хавони яратган. Одам Ато шайтоннинг измига кириб ахдга шак келтирган.

Исломда бир қатор амал ва ибодатлар мавжуд. У ислом, имон ва ғусондан иборат. Ислом беш устундан: имон, намоз, закот, рўза ва ҳаж амаллариджан иборат. Имоннинг эса 7 талаби бор.

Ислом ахлоқи тизимида имон ва дин талаблари ҳамда шариат курсатмалари ҳар бир мусулмоннинг ахлоқ нормасига айлантирилган. Дин ақидаларига унинг маросимларига қаттиқ туриб, амал қилиш мусулмоннинг ахлоқий мажбурияти, бурчи деб эълон қилинган.

«Жамиятимизнинг диний-рухий асосларини, халқимизнинг минг йиллик маънавий-ахлоқий юксалиш тажрибасини ўзида жамлаган Ислом маданиятини тиклаш ўз тақдирини ўзи белгилаш, тарихий хотирага маданий тарихий бирликка эга бўлиш йўлидаги ғоят муҳим қадам бўлди», - деган эди И.Каримов.

«Динга муносабатимиз ўзгарди. Ўртадаги тушунмовчилик, қарама-қаршилик йўқолди. Бунинг ўрнига ҳамкорлик, ҳамжиҳатликка ўтдик. Ошқоралик, демократия йўлидан биринчи, лекин дадил қадамлар қўйдик» деган эди юртбошимиз.

«Дин бизнинг қон-қонимизга, онгу-шууримизга шу қадар теран сингиб кетганки, уни ҳеч қандай куч, ҳеч қандай ташвиқот билан чақириб бўлмайди.» - дейди И.Каримов.

Ислом дини инсонпарварликни тарғиб қилувчи дин. Айниқса бугинги кунда ёшларни баркамол инсон қилиб тарбиялашимизда Ислом ахлоқи нормаларидан кенг фойдаланилади. Ёшлар ислом дини моҳиятини билиши керак. Ислом дини инсонийликка мос келмайдиган барча воқеа-ҳодисаларни қоралайди. Қуръонда ёлғончилик, ваъдабозлик, чақимчилик, омонатга-хиёнат қилиш, хиёнат, дилозорлик, ўғирлик, дангасалик кабилар қораланади. Чунки виждонли, имонли, диёнатли инсонлар бу ёмон хислатларни йўқотишга ҳаракат қилади.

Қуръонда мол-мулкка берилиш қораланади. Исломда инсон кўнглини, дилини оғритиш мумкин эмаслиги айтилган. Қуръоннинг жуда кўпгина сураларида камбағалларга, мусофирлар ва қашшоқларга ёрдам бериш, мусибат ва кулфатларга чидамли бўлиш, тўғри сўз бўлиш, ифлос ва гуноҳ ишлардан ўзини четга олиш, кечиримли бўлиш, ўғирлик қилмаслик кабилар ҳақида фикр юритилади.

Ислом дини химмат, хайр-саҳоват, меҳмондўстлик, жасорат, ботирлик, сабр-тоқат, поклик, ҳалоллик, вафодорлик, садоқатлик каби фазилатларни тарғиб қилади.

Ислом динида жасурлик, мардонаворлик, сабр-тоқат, содиқлик, садоқатлик, тўғрилик, инсонпарварлик, меҳтансеварлик, илмлилик, саховатлилик, адолатпарварлик каби фазилатлар ҳақида ҳам кўп фикрлар баён қилинган.

Хулоса қилиб айтганда ислом динида комил инсон амал қилиши лозим бўлган хислатлар кўрсатиб берилган. Ота-она, кексаларга ҳурмат, илимли бўлиш, ҳамкорлик, дўстлик, инсонпарварлик аёлларни қадирлаш, саҳоват, ростгўйлик, иффат, диёнат, раҳим-шафқат, эътиқод, меҳмондўстлик, меҳр-оқибат, хайру эҳсон, тозали, покизалик, билимдонлик, вазминлик, тадбиркорлик, ҳалоллик, ишонч, химмат, бардошлик, хушхулқлик,

шукр, вафо, камтарлик, тавозе, хаё, тежамкорлик, сир сақлаш каби ахлоқли одатлар кўрсатилган. Исломий урф-одат, қадриятлар орқали ёшлардаги қусурларини йўқотиш, яхши хислатларни таркиб топтириш мумкин.

Назорат саволлар.

1. Ислом нима?
2. Оллоҳ пайғамбарлар ҳақида нима биласиз?
3. Қуръони Карим ҳақида гапиринг?
4. Чориёрлар кимлар?
5. Ҳадислар ҳақида гапиринг
6. Имон, ислом, эҳсонни фарқлаб беринг?

2- асосий саволнинг баёни:

Ислом ахлоқининг асосий манбалари бу Қуръон, ҳадис ва шариатдир. Ислом ахлоқи ожиз бандаларни яратган эгам олдида амалга оширган фаолиятлари учун жавобгарлигини таъкидлайди ва бу жараён ислом таълимотлари асосини ташкил этувчи: имон, ислом ва эҳсон амалларида амалга ошади. «Дин», «имон» тушунчалари арабча сўз бўлиб, уларнинг ҳар иккисининг ҳам маъноси «ишонч», «эътиқод» деган маънони билдиради.

Қалбни Оллоҳга боғлаш, унинг ягоналигини, Мухаммад Оллоҳнинг элчиси эканлигига тил ва дил билан ишонч ва эътиқод кишиларни қалбан поклайди. Исломни-ахлоқий илм, поклик инсонпарварлик ҳақидаги таълимот экалиги тўғрисида олам-олам китоблар битилган. Биргина худойи таолонинг манбаларида қайд этилган ар-Раҳмон-меҳрибон, ар-Раҳим-рахимли, ал-Алийм-билувчи, ал-Адл-адолатли, ал-Хофиз-сақлағувчи, ал-Ҳаким-хикмат соҳиби, ал-Қодир-қудратли каби шарафли номларининг аксарияти ижобий ахлоқий фазилатларни англатади. Ислом таълимотида комил инсон сифатлари имонли ёки тақводор инсон тарғиб этилади. Унинг сифатлари «Қуръони Карим»нинг, «Бақара» сурасида куйидагича қайд этилади.

1. Оллоҳга имон.
2. Охиратга имон.
3. Фаришталарга имон.
4. Китобларга имон
5. Пайғамбарларга имон.
6. Саховатпеша фазилат.
7. Номозхон фазилат.
8. Закотни берадиган фазилат.
9. Аҳдига вофодор фазилат.
10. Сабр-тоқатли фазилат.

Яъни юқоридаги 10 мақомни амалга оширган киши имонли киши, тақводор инсон номига муяссар бўлади. Ва бу фикр Қуръоннинг қатор бошқа сураларида ҳам қайд этилди. Қуръон сураларида ҳам қатор ахлоқий фикрлар билдирилган:

- Мўминларнинг афзали хулқ-атвори яхшиларидир.
- Имон жиҳатидан мўминларнинг комилроғи-хулқи яхши бўлгани ва хотинларга яхши муомила қиладиганидир.
- Мен барча яхши ахлоқни такомиллаштириш учун юборилганман.
- Хаё доим яхшилик келтиради.
- Одамларнинг яхшиси-одамларга фойдалироғидир.
- Мўмин кишиларга берилган нарсаларнинг яхшиси чиройли хулқдир.
- Дин насиҳатдан иборат.
- Ҳар бир қилинадиган яхшилик садоқат савобига тенгдир.
- Ҳеч бир ота ўз фарзадига хулку-одобдан буюкроқ мерос беролмайди.

Ислом ахлоқни учинчи бир манбаи бу шариатдир.

Шариат-мусулмон ҳуқуқи исломнинг дастлабки даврида у тарқалган мамлакатларда ижтимоий иқтисодий ва диний фаолиятни қамраб олувчи қонунлар мажмуасини ишлаб

чиқиш эҳтиёжи натижасида вужудга келади. Шартнинг тугал шаклланиши XI-XII асрларга тўғри келади. Ундаги асосий қоидалар давлат ҳуқуқи, мулк ва жиноят ҳуқуқи, қозилик ва кафиллик масалалари, қасам ичиш қоидалари, оилавий масала, вақф қоида-шартлари, рўза тутиш, номоз ўқиш, закот, ҳаж ва бошқа тартиб ва талаблардан иборат.

Шариат диндаги хатти-ҳаракатларни умумий ҳолда иккига: ҳалол ва ҳаромга ажратади. Бу амалларни ўрганиш, билиш ва амал қилиш тўғрисида Ҳадису шарифларда: «Шариат илмини билишга ҳаракат қилиш ҳар бир эркак ва аёл мусулмонлар учун фарздир», деб айтилган.

Назорат саволлар.

1. Ислом нима?
2. Оллоҳ пайғамбарлари ҳақида нима биласиз?
3. Қуръони Карим ҳақида гапиринг?
4. Чориёрлар кимлар?
5. Ҳадислар ҳақида гапиринг
6. Имон, ислом, эҳсонни фарқлаб беринг?

Адабиётлар.

1. Каримов И.А. Баркамол авлод орзуси. Т.: 1999. 8-30 бб.
2. Каримов И.А. Ўз келажигимизни ўз қўлимиз билан қурмоқдамиз. Т.: 1999. 3-32 бб.
3. Қуръони Карим. Т.: 1991. (2:177)
4. Алиқулов Ҳ. Мутафаккирлар ахлоқ ва адолат ҳақида. Т.: 1995. 10-44 бб.
5. Қори Низомиддин бин Мулла Хасан. Илми ахлоқ. Т.: 1994. 3-16 бб.
6. Имом Исмоил ал-Бухорий. Ал-адаб ал-муфрад (Адаб дурдоналари). Т.: 1990.
7. Шер А. Ахлоқшунослик. Т.: 2003. 50-58 бб.

3-мавзу: МАРКАЗИЙ ОСИЁ МУТАФАККИРЛАРИНИНГ АХЛОҚИЙ ҚАРАШЛАРИ

Асосий саволлар:

1. Марказий Осие мутафаккирлари Фаробий, Беруний, Ибн Синонинг ахлоқий қарашлари.
2. Мир Алишер Навоий ва Воиз Кошифийнинг ахлоқий қарашлари.

Таянч тушунча ва иборалар:

Уйғониш даври, тасаввуф, ҳаёт ва момот, ихтиёр эркинлиги, муҳаббат, ният, қадр-қиммат, лаззат, фазилат, мақсад, ақл, панднома.

1- асосий саволни баёни:

Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатлари маданияти ривожиди IX асрдан бошлаб кескин юксалишни кузатамиз. Бу ривожланиш бир неча аср давом этади. Бу даврда файласуф, табиатшунос, шоир, олимларнинг ажойиб вакиллари етишиб чиқади. Ўша даврнинг миллий тилига айланган араб тилига турли чет тиллардаги асарларни таржима қилиш авж олади. Математика, астараномия, химия, медицина, минералогия, этика, фалсафа, физика соҳаларида янги кашфиётлар қўлга киритилади. Бадий адабиёт мисли кўрилмаган даражада юксалишига эришилди. Ҳозирги даврга қадар ўзининг қийматини йўқотмаган матнни бойлиги, қомусий характери билан кишини таажубга солиб келувчи илмий рисоалар, ўз донолиги билан кишини чуқур ўйга солувчи, ахлоқий кучни ўзида яширган форс, араб, турк тилларидаги рубоийлар, ғазаллар, ҳикояларнинг кўпчилиги шу даврнинг маҳсулидир.

Фаробий, Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино каби ўрта аср маданиятининг қомусий билим эгалари етишиб чиқдилар. Булардан ташқари Рудакий, Саъдий Шерозий, Низомий Ганжавий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Воиз Кошифий, Бобур каби сўз санъаткорлари етишиб чиққанлар. Бу даврда бой мазмуни билан авлодлар учун завқ-шавқ, панднома вазифасини бажариб келган қатор асарлар ёзилди: «Қобуснома», «Бўстон», «Гулистон», «Баҳористон», «Маҳбуб ул-қулуб» каби буюк ахлоқий асарлар яратилди.

Ўрта ва Яқин Шарқ уйғониш даври ўтмиш анъаналарига, Шарқ халқларининг ўтмиш оғзаки ижодига таянади, улардан кенг фойдаланилади. Бу даврда фанда Аристотель, Птоломей, Гален асарлари араб тилига таржима қилинди, ўрганилди, уларга шарҳлар, тақлидлар ёзилди.

Яқин ва Ўрта Шарқда Уйғониш даврининг иқтисодий, сиёсий негизлари ўзига хос хусусиятларга эгадир. Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида хусусан Эрон, Хуросон, Марказий Осие каби турли мамлакатларда IV-V асрлардан бошлаб узоқ давом этган кулдорлик тузуми емирилиб, феодал муносабатлар ривож топа бошлаган эди. VI-VII асрларда бу мамлакатлар худудларида кулдорлик давлатлари ўрнида кулдорлик сақланган холда, майда феодал давлатлар ташкил топади, ижтимоий-иқтисодий ҳаётда маълум тушкунлик юзага келади. Бу тушкунлик араблар истелосига йўл очиб берди. Қисқа даврда Яқин ва Ўрта Шарқнинг қатор мамлакатлари босиб олиниб, Тибетдан Испаниягача бўлган худудда араб ҳалифалик давлати вужудга келади.

Бу тарихий моддий ва маданий қоришув феодал ишлаб чиқариш муносабатларининг ривожига олиб келади. Шу сабабдан бу даврда Уйғониш даврининг бошланиши ҳалифаликнинг марказий шаҳарларида вужудга келганини кўраемиз. Халифаликнинг турли чекка ўлкаларидан келган турли миллат вакиллари бўлган Хоразмий, Фарғоний, Марвазий каби олимлар халифаликнинг марказий шаҳарлари Дамашқ ва Боғдодда ижод этдилар.

Шарқ Уйғониш даври маданияти инсоният тарихида мустақил алоҳида даврини ташкил этиб, мазмуни, йўналиши, вужудга келиши мақсадлари жиҳатидан ўз даврининг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий эҳтиёжлари билан узвий боғлиқ ва шулардан келиб чиқиб, феодал тузум шароитида вужудга келган янги ижтимоий-иқтисодий, маънавий тараққиётга бўлган талабларни ўзида ифодалайди.

Ўрта ва Яқин Шарқда эса турлича кўп худолик динлари, оташпарастлик, зардуштлик ўрнига VII-VIII асрларда ислом дини ўрнатилди. Ислам дини зардуштлик билан кескин рақобатда, курашда ғалаба қилади. Исламнинг тўла ҳукумронлиги 1-2 аср давом этиб, сўнгра бу ерда Уйғониш даври маданияти бошланади.

Уйғониш даврининг асосий муаммоси инсон муаммосидир. Инсонни диний ақидалар сиртмоғидан, диний тасаввурларга кўр-кўрона ишонишдан озод қилиш, эркин фикр юритишнинг кенг йўлга олиб чиқишни Уйғониш даври қўйди.

Уйғониш даври гуманизми бадиий адабиётда, санъатда, аввало инсоний хислатларни тасвирлашдан, куйлашдан, уларни гўзал бўёқларда номоён қилишдан, инсоннинг ҳис-туйғулари, психологияси ҳоказоларини акс эттиришдан, қисқаси, инсонни-улуғланиш, уни табиатнинг энг буюк махсули, олий ютуғи, якуни деб таърифлашдан иборат бўлди.

Инсонпарварлик ғояси Уйғониш даври маънавий ҳаёти, маънавий маданиятнинг энг умумий ва характерли хусусияти бўлиб, у ижтимоий-ахлоқнинг йўналиш шаклида вужудга келди, ривожланади ва номоён бўлди. Инсонпарварлик ғояларини, тамойилларини амалга оширишнинг асосий йўли воситаси сифатида етук ахлоқ, маърифатли ва адолатли жамият, жамоа масаласи олдинга сурилди.

Фаробий 160 дан ортиқ асар ёзган. Фаробийнинг «Арасту этикасига шарҳ», «Фозил одамлар шахри», «Бахс –содатга эришув ҳақида рисола» «Сўзлар ва лафзлар ҳақида китоб», «Ақл тўғрисида рисола» ва бошқа асарларида ўзининг ахлоқий ғояларини баён этган.

Фаробий 12 фазилатга эга бўлган инсонлари ахлоқли деб ҳисоблайди. Фазилатларни ўзини 3 туркумга ажратади.

Фаробий ахлоқли инсон деб, илм-маърифатга интилувчи, ҳақиқат, адолатни севувчи, ёлғончининг душмани бўлган, жасур, мард кишиларни тушунади. Ахлоқий фазилатлар эса ақиллилик ва доноликдан иборат, дейди.

Фаробий ўзининг «Фозил одамлар шахри» асарида 12 туғма хислатни бирлаштирган кишигина ахлоқий одам, яъни фозил инсон бўла олади, дейди. Бу хислатлар қуйидагилардан иборат:

1. Одамнинг барча органлари (мижжаси) мукамал таракқий этган бўлиши зарур - соғлом.

2. Барча масала, муҳокама ва мулоҳазани тездан ва тўғри тушунча оладиган - фаросатли,

3. Хотираси жуда бақувват бўлмоғи лозим - кучли хотиралилик.

4. Зехни тез ва ўткир бўлмоғи - зукко.

5. Сўзлари аниқ бўлсин - нотиклик.

6. Билиш ва ўқишга муҳаббати бўлсин - маърифатли.

7. Очкўз бўлмасин - қаноатли.

8. Ҳақиқат ва ҳақиқат тарафдорларини севадиган бўлсин - ҳақиқатгўй.

9. Руҳи ғурурли ва виждонли бўлсин - олижаноб.

10. Бойликка жирканч билан қарасин - молпараст бўлмаслик.

11. Адолатни севувчи ва унинг учун курашувчи бўлсин - адолатпарвар.

12. Қатъий сўз, кўркмас, жасур бўлсин - мард.

Этика - инсон хатти-ҳаракатининг асосий нормалари (талаблари) ва қоидаларини ўрганади.

Фаробий ҳам Эпикур каби этикани асосий вазифаси ҳар бир кишининг пировар мақсади бахт –саодатга эришишдир-деб билади.

Унингча-бу мутлоқ эзгуликдир. Фалсафа билимларнинг онасидир.

Ал-Беруний 150 атрофида асар ёзган. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар, «Ҳиндистон», «Геодезия», «Маъсуд қонуни» каби асарлари машҳур. Беруний инсон ҳулқини 2 га: яхши ва ёмон ҳулқларга бўлади.

Инсоннинг ирода эркинлиги тан олиш Берунийнинг материалистик фикридир. У инсоннинг ахлоқий камолотга эришувини таъкидлаб, бундай интилишини талаб қилади ҳам: «Инсонга рўбарў бўлинганда, аввал кўзга учрайдиган нарса башараси ва суратининг

кўринишидир. Инсон ўз суратини ўзгартиришдан ожиз бўлса ҳам, тилсиз ҳайвондан орқада қолишни истамаса нафси тозалашдан ожиз бўлмайди». Яна Беруний инсон ўз шаклига ҳам эътибор билан қараши кераклиги, инсон гўзал бўлмоғи кераклиги уқтириб, «Сурат ва киёфанинг чиройи маҳбуб ҳоллардирким, бу ҳолатдаги кишига ҳар ким Рағбат қилади». Дейди ва покиза кийимлар кишидаги зоҳирий равшан мурувватга ишора қилишни таъкидлайди. Берунийнинг ахлоқий қарашлари идеалистик асосда бўлса-да, улар ислом мафқурасининг ҳомийси, илм-фаннинг жоҳил душмани Маҳмуд Ғазнавий ҳукмронлиги даврида ғоят илғор фикрлар эди.

Абу Али Ибн Сино ахлоққа катта ҳисса қўшган. Унинг «Тиб қонунлари», «Рисолатур тайр», «Саломон ва Ибсол» каби асарлари мавжуд.

Ибн Сино камтарлик, иззат-ҳурмат, жасурлик, тўғирлик, софдилликни инсоний фазилатга киритган. Бундай фикрларни Жомий, Навоий, Давонийларда ҳам кўришимиз мумкин. Бу мутафаккирлар диний ахлоқнигина эмас, балки унга қарама-қарши, дунёвий, илғор ахлоқ ҳақидаги ўз қарашларини ҳам баён этган.

Ҳар ким илм ичида унинг ўрганадиган бир нарсаси бўлади, деб ёзади Ибн Сино «Донишманднома» асарида. Бу нарсалар ики тур бўлади: биринчиси, борлиги бизнинг ҳаракатимизга боғлиқ бўлмаган нарсалар. Аввалгисига бизнинг қилмишларимиз мисол бўлса, иккинчисига, ер, осмон, ҳайвон ва ўсимликлар мисол бўлади. Унинг биринчиси ўзимизни ўз қилмишларимиздан хабардон қилади ва «Амалий илм» деб аталади. У бизларнинг бу дунёдаги ишларимизни амалга оширишимиз учун нима қилишимиз кераклигини ўргатади». Ибн Сино фикрича, Амалий илм учга бўлинади: 1) жамиятни, халқни, мамлакатни идора қилиш илми, 2) уйни бошқариш, оила муносабатларини тартибга солиш илми ва 3) «Одамнинг ўзи тўғрисида, кишилар ўз-ўзига қандай муносабатда бўлиши кераклиги ҳақидаги илм ёки ўз-ўзини идора қилиш илми»дир. Ахлоқ анна шу «ўз-ўзини идора қилиш» илми жумласига мансубдир.

Хулоса қилиб айтганда Марказий Осиёда яшаб ўтган барча мутафаккирлар қобусий билим эгаси бўлиши билан бирга буюк ахлоқшунос олимлар ҳам бўлишганлар.

Назорат саволлар:

1. Марказий Осиёдаги ўша даврдаги ижтимоий муҳит ҳақида гапиринг.
2. Мутафаккирларнинг ахлоқий қарашлари ўртасидаги узвийлик ҳақида айтинг.
3. Фаробийнинг ахлоқий қарашларини баён этинг.
4. Беруний ва Ибн Сино ахлоқий таълимларини тушунтириб беринг.
5. Пандномалар ҳақида сўзлаб беринг.

2-асосий саволнинг баёни:

Навоийнинг ахлоқий қарашлари унинг маҳсус ахлоққа оид асарларида шеърлари ва дostonларида баён этилган. Ҳазрат Навоийнинг 4500 асарларининг аксарияти инсон ва унинг ахлоқи мавзусидадир.

Буюк мутафаккир Навоийнинг «Маҳбуб ул-кулуб» (Кўнгишларни севган) асари унинг асосий ахлоққа бағишланган асарларидандир. Бу билан у айниқса, Темурийлар даври ахлоқшунослиги тараққиётига катта ҳисса қўшди. Асар 40 боб 3 қисмдан иборат бўлиб панднома типига ёзилган.

«Маҳбуб ул-кулуб» асарида комил инсон масаласи ўзига хос тарзда ўртага ташланади. Навоий, нақшбандия сулукининг ахлоқий талабларидан келиб чиқиб, ўз замонаси билан ҳамнафас бўла оладиган ва доимо комилликка интилиб яшайдиган инсонни ахлоқий намуна деб билади.

Навоий «Камол эт касбким» китъасида одамларни икки гуруҳга: «ақли маъни» ва «ақли суръат»га бўлади. Навоий дунёдан камолотга етмай ўтиш ҳаммомдан тоза бўлмай чиқишнинг худди ўзидир, деб ёзган эди.

Профессор Н.Комилов «Фарход ва Ширин» дostonини ўқиб, Сукрот комил инсон деган хулосага келади. Публицист Эргаш Очил Навоий Фарходни комил инсон тимсолида

ифодалаганлигини таъкидлаб ўтади. Бу ерда Фароходни ҳар бир ҳарфи: Ф-финоқ, р-рашк, х-хажр, о-оҳ, д-дардни мужассам этган.

Алишер Навоий ахлоқий фазилатлар ичида ҳаёлиликни биринчи ўринга қўйиб:

Уч қисм ила имонга бино фаҳм айла,

Аввалгисини анинг ҳаё фаҳм айла.

Иккинчисини дағи вафо фаҳм айла,

Учинчисини билмасанг, саҳо фаҳм айла, - дейди у.

Мутафаккир инсон имони пойдеворининг биринчиси- ҳаё, иккинчиси-вафо, учинчиси-саховатлилик, дейди. У ҳаёнинг маъносини кенг тушунади. Навоий асарларида ҳаёни тарғиб қилар экан, мансабу амал эмас, балки ҳаё ва одоб элни юксакликка кўтаришини айтади:

Навоий умумий асарларини кузатганда одамлардаги уч фазилат улуғланганлини кўриш мумкин:

1. Яхшилик қилмоқ ва гўзал ҳулқ.

2. Ростгўйлик.

3. Ҳаё.

Ҳусайин Воиз Кошифий ахлоқий ғояларни марказида «комил инсон» ва унинг сифатлари туради. Кошифийшунос Р.Маҳмудовнинг фикрича Кошифий

1. «Комил инсон» концепциясини янада ривожлантиради.

2. Жамиятни адолат асосида бошқариш керак деган ғояни илгари суради.

3. Ахлоқни аосий воситаси деб илм-маърифат ва ахлоқий тарбияни билади.

4. У одоб, адабнинг маъносини кенг тушунади.

5. У буюк инсонпарвар этади.

6. У инсонлар тенглигини тарғиб этди.

7. Кишиларни иноқлика чорлади.

8. У ҳалқлар дўстлиги кенг тарғиб этади.

9. Кишиларни касб-ҳунарга, маърифатга чорлади.

10. Илмли кишиларни улуғлигини қайт этди.

Кошифий ўз ахлоқий таълимотида мукамал инсон сифатларини ишлаб чиққан ва улар 10 та деб кўрсатади:

1. Ҳайри ишларда одамлар билан зиддиятга бормаслик (элга тескари иш қилмаслик).

2. Ҳис туйғу ва эҳтиросларга берилмаслик (нафсни тийиш).

3. Ўзгалар айбини очмаслик.

4. Бировларни бахтсизлигига ҳамдард бўла олиш.

5. Агар айбдор ўз айбига иқроор бўлса, уни авф этиш.

6. Мухтожларга ёрдам кўрсатиш (сахийлик).

7. Кишилар тўғрисида ғамхўрлик қилиш (ўзгалара учун машаққат тортиш).

8. Ўз нуқсонларини кўра билиш.

9. Ҳулқ-одобли бўлиш.

10. Ҳушмуомалали бўлиш каби.

Бундан ташқари Кошифийнинг юзни ўқиш санъати тўғрисидаги таълимоти ҳам ахлоқшунослик фани учун аҳамиятлидир.

Кошифий 30 дан ортиқ ахлоқий қоидалар ва фазилатлар тўғрисида ўз фикрини билдирган. Масалан:

- «Сабрнинг маъноси ҳақ таолодин келган балога тоқат қилмоқ ва анго ўзни тўхтатмоқ бўлур»;

- «Ҳаёнинг маъниси ёмон иш қилмоқдин уялмоқлик бўлур»;

- «Шижоат фазилат аноларидиндур», деб ёзади.

Ростгўйлик. Кошифий ростгўйликни ахлоқий фазилат деб тушунади. Ростгўйлик барча инсонларда бўлиши зарур, у кишини бахтга етакловчи восита деб билади.

Ростгўйлар бўлғуси тонгла уқубатдин халос.

Жаҳд қилгил умрунг ичра то улардин бўлғонсен.

Ростгўйлик инсоннинг ахлоқий хатти-харакатини намоён қилади. Ростгўйлик, кўнгил очикликни, дангалчиликни кўрсатади. Ростгўйликни Кошифий бор ҳақиқатни айта олиш, ўз кадр-қимматини тўғри тушуниш, нуқсонларни тўғри кўрсата олиш, эҳтиёж туфайли юзага келган ахлоқий фазилат деб билади. Шунинг учун ҳам ростгўй одам тонг каби беғуборлигини таъкидлайди.

Ростлик сори айласанг кўшиш,
Бўлгунг осуда ўнгланиб санго иш.
Ҳар кишидур жаҳонда кажрафтор,
Қул бўлур ростлиқига охири кор.
Бўлгоч ўқ ростлиқи била қойим,
Анго таъзим ё қилур доим.

Ростгўйлик бор жойда ҳеч қачон ёлғончиликка ўрин қолмайди. Лекин шариат тақозоси билан ёлғон ҳам гапириш мумкин, қачонки, бу ёлғон яхшилик учун, кўпчилик манфаати учун хизмат қилса.

Мутафаккир барча кишиларни ростгўй бўлишига чақириб, бу инсондаги энг муҳим хислат, ахлоқий қоида эканлигини уқтиради.

Шижоат. Воиз Кошифий «Ахлоқи Мухсиний»нинг ўттизинчи бобини шижоатга бағишлайди. «Шижоат фазилат оналаридандир, яъни улук яхши сифатларидан эрур ва шижоат тавсифида келибдурким «инналлоҳ муҳиббиш шужоат, яъни ҳақ субхонаху таало дўст тугор шижоатлик кишиларни демак бўлур». Шижоат-ботирлик, жасорат, юраклилиқ маъноларини англатади. Шижоатли одамни ҳамма ўзига дўст санайди. Бу фазилат энг қийин (ано), машаққатли фазилатлардан биридир:

Керак бизга шужоат бирла шуҳрат,
Ки анингдин киши тобғой шарофат
Эл улдурким ўзини машхур этгай.
Ки шуҳрат топилиб жон кетса кетгай.

Мутафаккир шижоатга довюрраклик, камтарлик, донолик, чидамлилиқ каби хусусиятларни ҳам киритади. Шижоат ҳам инсонпарварлик асосида бўлиши кераклигини таъкидлайди.

Назорат саволлар:

1. Навоийнинг ахлоқий таълимотида «Маҳбуб ул-қулуб» қандай ўрин эгаллайди?
2. Навоийни тасаввуф ахлоқида доир асарларини санаб беринг.
3. Кошифийнинг ахлоқий қарашларини ўзига хослигини гапиринг.
4. Кошифийнинг Ахлоқи Мухсиний асари ҳақида сўзлаб беринг.

Адабиётлар:

1. Авлоний А. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. Т.: 1994.
2. Хусайн Воиз Кошифий. Футувватномаи Султоний. Т.: 1994.
3. Ҳайруллаев М. Уйғониш даври ва Шарқ мутафаккири. Т.: 1994.
4. Жумабоев Й. Ўзбекистонда фалсафа ва ахлоқий фикрлар тараққиёти тарихидан. Т.: 1997.
5. Махмудов Р. Дегонимни улусга марғуб эт. Т.: 1992.

4-Мавзу: АХЛОҚНИНГ АСОСИЙ КАТЕГОРИЯЛАРИ ВА ТАМОЙИЛЛАРИ

Асосий саволлар:

1. Ахлоқнинг асосий категориялар тизими.
2. Ахлоқнинг асосий тамойиллари ва қоидалари.

Таянч тушунча ва иборалар:

Категория, яхшилик, ёмонлик, адолат, бурч, ор-номус (шаън), виждон, ҳаётнинг маъноси, бахт, ватанпарварлик, байналмилаллик, жамоавийлик, меҳнатга онгли муносабат, инсонпарварлик, ахлоқий тамойиллар, ахлоқий қоидалар.

1- асосий саволнинг баёни:

Ҳар бир фан ўз категориялар тизимига эга. Категорияларнинг мазмуни инсон онгининг ўрганилаётган предмет моҳиятига қай даражада кириб борганлигини кўрсатади. Категория лотинча сўздан олинган бўлиб «хукм», «таъриф» маъносини билдиради. Ахлоқий категориялар ахлоқнинг энг муҳим томонлари ва элементлари умумлашган ҳолда ўз ифодасини топади. Ахлоқ категорияларида ахлоқий муносабатларнинг объектив қонуниятларини, жамият ахлоқий ҳаётининг ҳамма томонлари ва ранг-баранглигини акс эттиради. Уларда кишилар хатти-харакатлари, қилиқ ва хулқ-атворлари маъқулланиши ёки қораланиши ўз аксини топган. Ҳар бир категориянинг ўзига хос хусусиятлари бор ва у шахс билан жамият ўртасидаги ахлоқнинг маълум томонларини акс эттиради.

Ахлоқнинг асосий категориялар тизими:

Яхшилик ва ёмонлик.

Яхшилик ва ёмонлик ахлоқий онгининг бирмунча умумий ва марказий тушунчаси бўлиб, ахлоқлилик билан ахлоқсизликнинг фарқи ва карама-қаршилигини яхлит бир шакилда ифода этади. Кишилар бу категориялар ёрдамида теварак атрофда содир бўлаётган ҳамма ходисаларни баҳолайди. Агар яхшилик категориясида ижобий воқеа ҳодисалар, нарсалар, яъни ахлоқий идеалга мос келадиган нарсалар ҳақидаги тасаввур жамланса, ёмонлик тушунчасида кишиларнинг идеалига, улар эъозлайдиган нарсаларга зид келадиган, бахтга эришишга, одамлар орасидаги муносабатларда инсонийликнинг ўсишига тўсқинлик қиладиган барча нарсалар ҳақидаги тасаввурлар ифодаланади. Яхшилик ва ёмонлик ахлоқшуносликнинг баҳо категорияси ҳисобланади. Яхшилик ва ёмонлик одамларнинг юриш туришида, ижтимоий ҳаётида яхши одобни ва ёмон одобни бирлаштириувчи энг умумий ифодадир.

Адолат.

Адолат – тенгликнинг ҳаққоний ва тақдирлашнинг зарурий ўлчовидир. Адолат-шахс ва ижтимоий бирликнинг реал иқтисодий, ҳуқуқий, сиёсий ҳолатини қайд қилади. Адолат бошқа категорияларидан фарқли суратда кишининг жамиятдаги ахлоқий ўзаро муносабатларининг бошқарувчиси сифатидаги ўзига хос хусусияти қуйидагиларда кўринади: у тақдирлаш ва талаб қилишнинг микдорий ўлчовидир. Адолат бошқа категориялардан фарқ қилиб, ижтимоий онгининг икки шакли ҳуқуқ ва ахлоқни боғловчи муҳим тушунчадир.

Адолат-иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий ходисаларни баҳолашда намоён бўлувчи объективлик, ҳолислик, ҳаққоният, инсонпарварлик сингари аломатларини ҳам ўзида ифодалайди.

Бурч.

Бурч-шахснинг жамиятга ёки кишиларга нисбатан бўлган ахлоқий мажбуриятларини ифодалайди. Бурч-мавжуд жамият талабларини бажаришнинг икки маънавий зарурияти, ижтимоий бахт-саодат эҳтиёжлари тақазо қиладиган муайян хулқ-одоб заруриятидир. Бурч-ҳамиша хатти-харакатларининг асосий сабабларидан бири сифатида номоён бўлади. Бурч атамаси ахлоққа Демократ олиб кирган. Бурчнинг турлари кўп: фуқаролик, йигитлик, қизлик, талабалик, фарзандлик, ота-оналик ва бошқа.

Ор-номус. (шаън) ва кадр-қиммат.

Ор-номус категорияси инсоннинг жамиятдаги ўз қимматини англашни ҳамда бу қимматнинг жамият томонидан тан олиншини ифодалайди. Ор-номус ахлоқий тушунча сифатида инсонда шахснинг ижтимоий аҳамияти ва ахлоқий қиммати ҳосил бўладиган фазилатларнинг мавжудлигини кўрсатади. Ор-номус шахсий кадр-қимматни англашни ўз ичига олади. Инсон ор-номуси, шаъни, қадир-қиммати жуда катта қийинчилик, узоқ вақт давомида пайдо бўлади. Лекин ахлоқсизлик орқали ор-номус қисқа вақтда йўқолиши мумкин.

Виждон.

Виждон- одамнинг ўз хатти-ҳаракатига баҳо беришдир ёки бошқача кишилар олдидаги маънавий жавобгарлигидир. Виждон-инсоннинг ўз хулқини муайян ахлоқ нормалари нуқтаи-назаридан туриб ахлоқий баҳолаши ва назорат қилиши, ўз хатти-ҳаракатларини ва бу хатти-ҳаракатларга боғлиқ бўлган ҳис туйғуларини, кечинмаларини ўзи таҳлил қилишдир. Виждон категорияси баҳо, буйруқ, матив ва эмоцион характерга эга. Инсон қачонки тўғри хатти-ҳаракат қилганлигини, ўзи ўзлаштириган ахлоқ талабларига мос равишда иш туганлигини англаса ўз хулқи, хатти-ҳаракати учун ўзида ички қониқиш ҳисси туғилади, виждони хотиржам бўлади. Агар у нотўғри ҳаракат қилганлигини, ахлоқ талаблари бузилганлигини билса, азоб ва ажабга тушади. Виждон хатти-ҳаракатини маъқуллаб ёки қоралаб турадиган баҳо категориясидир.

Бахт.

Бахт- бу инсоннинг ўз ижодий кучларнинг тўлиб-тошиб ётганлигидан уларнинг ижтимоий ва шахсий мақсадда қўлланишидан юксак даражада маънавий қониқиши ва бу туйғунинг англаб олиншидир. Бахт хар-хил бўлади. Бахтни хар ким хар хил тушунади. Бахтга эришиш йўли билим ва меҳнатдир. Инсон доимо ўз ҳаётида бахтли бўлишга интилиб яшайди.

Ҳаётнинг маъноси.

Инсоннинг мақсадли, маъноли мантиқли яшаш тарзи тушунилади. Хар бир инсон ҳаётида ўз ўрнига эга бўлишига ҳаракат қилади.

Инсон ҳаётида доимо яхши яшашни ният, яхши мақсад учун яшайди. Ҳаётнинг маъноси категориясининг моҳияти инсонларни ўз ўрнини ҳаётдан толишига ёрдам берувчи категориядир.

Назорат саволлар:

1. Категория нима.
2. Яхшилик ва ёмонликни тушунтиринг.
3. Адолатни тушунтиринг
4. Бурчни изоҳланг.
5. Ор-номусни айтинг
6. Вижонни баҳолаб беринг.
7. Ҳаётни маъносини тушунтиринг.
8. Бахтни тарифланг.

2 - асосий саволнинг баёни.

Ахлоқнинг 5 та тамойили мавжуд.

1. Ватанпарварлик.
2. Инсонпарварлик.
3. Байналмилаллик.
4. Жамоавийлик.
5. Меҳнатга онгли муносабат.

Бу тамойилларда ахлоқнинг умумий талабларини акс ўзида эттиради. Ахлоқий тамойилларда ахлоқий талаблар бирмунча умумий тарзда ифодаланади. Тамойиллар ахлоқнинг энг муҳим, аниқ-тарихий белгиларини, шахс хатти-ҳаракатига қўйиладиган барча талабларини мужассам этиб, кишилар фаолиятининг умумий йўналишини кўрсатади ва бирмунча аниқ бўлган хулқ қоидаларига асос бўлиб хизмат қилади.

Ватанпарварлик- ватанга мухаббат, унга содиклик, унинг манфаатлари йўлида хизмат қилишга тайёр туриш демакдир.

Ватан – арабча она-юрт, ўлка демакдир. Ватан бу одам туғилган, тарбияланган, меҳнат қувончини тотган, одам мануб бўлган, халқ тарихи билан боғланган ҳамда тарихан шакилланган ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маданий мухитдир. Ватан кўп қиррали тушунчадир, бу маълум халқ яшайдиган ҳудуд, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий тузум, маиший ҳаёт, маданият, тил, миллий анъаналар, яъни киши мансуб бўлган жамиятнинг моддий ва маънавий ҳаёт шароитлари йиғиндисини ўз ичига олади.

Бугунги кунда ёшларни она-Ватанга, юртига садоқат руҳида тарбиялаш энг долзарб вазифалардан биридир.

Инсонпарварлик (Гуманизм). Гуманизм -лотинча инсонга хос, инсоний деган манони англатади. Гуманизм инсонпарварлик дегани. Инсонпарварлик инсонга бўлган меҳрибонлик чуқур инсонийлик, ғаҳўрлик инсон озодлигини ва ҳар томонлама ривожланишини ақс эттирувчи олижаноб туйғу. Ахлоқ нормаси хулқни белгилаб беради. Агар ахлоқий тамойиллар умумлашган ахлоқий тушунчалар бўлса, ахлоқий қоидалар уларни аниқлаштришга хизмат қилади. Ҳар бир тамойил ўзида бир қатор ахлоқий қоидаларни ўз ичига олиб, изчиллик билан ўзгариб боради.

Байналмилаллик. Турли халқлар вакиллари, халқларни дўст, иноқ, ҳамжиҳат ҳаёт кечиришлари тушунилади. Турли халқлар муносабатини тартибга солиб турувчи тамойил байналмилалликдир. Бизнинг юртимизда, 130 га яқин миллат ва элат вакиллари дўстона яшамоқдалар. Чунки Президентимизнинг одилона миллий сиёсати ҳамма миллат вакилларига бирдек муносабатда бўлганлиги учун тинчлик ҳукм сурмоқда.

Жамоавийлик – бу кишиларнинг бирлашиш хисси, ижтимоий муносабатлар ривожланиши давомида тарихан шакилланивчи ижтимоий ҳаётнинг асоси, биргалик сифатидир.

Бирдамлик кишиларнинг манфаатлар бирлигига ва уларнинг биргаликда ҳаракат қилишига, майиллигига асосланган эътиқодлар бирлигидир. Бирдамлик ахлоқий тамойил сифатида мақсад бирлиги, ўз иродаси, ҳаракати, шахсий манфаатларини жамоага бўйсиндиришга тайёргарлик асосида шакилланади.

Жамоавийлик – бу етилган ижтимоий масалаларни ҳал қилишда, ижтимоий фойдали мақсадга эришишда ўзаро ёрдам, ҳамкорлик, интизом ва жамият олдида ўзаро масъулятлилиқ муносабатлари билан боғланган кишиларнинг ихтиёрий, онгли ва эркин бирлашмасидир. Жамоа тарбия мактаби ҳисобланади.

Ахлоқшуносликда ахлоқий тамойиллар билан бирга ахлоқий қоидалар ҳам бор. Хушмуомилалик, одоблилиқ, ҳалоллик, ростгўйлик, содалик, камтарлик каби 100 дан ортиқ ахлоқ қоидалари мавжуд.

Ахлоқ қоидалари - инсоннинг хулқ, феъл-атворини тартибга солиб турувчи ахлоқий талаблардир. Ахлоқ қоидалари инсонга жамият томонидан қўйилади. Ахлоқ қоидалар ижтимоий мазмунга кўра умуминсоний характерга эга бўлади. Оддий ахлоқий қоида ижтимоий норманинг бир тури ҳисобланади. У инсоннинг ҳатти ҳаракатини бошқаради. Ахлоқли киши бу қоидаларни бажариши шарт ва мажбурийдир. Лекин ахлоқий фазилатларни эса бажариши шарт эмас. Унинг мажбурийлик жиҳати йўқ.

Оддий ахлоқ қоидалари жамиятнинг инсонга бўлган одоблилиқ, оддийлик ва камтарлик, ҳалоллик ва ростгўйлик, очиқ кўнгиллик ва дангасалиқ, сахийлик ва мурувватлилиқ, ўзаро ҳурмат, дўстона муносабат, самимийлик, сиполик, катталарни ҳурмат қилиш, беморларга ҳамдард бўлиш каби қоидаларни ўргатади.

Аристотел, Фаробий, Беруний, Ибн Сино ва бошқа мутафаккирлар оддий ахлоқий қоидалар билан ахлоқий фазилатларни ажратиб кўрсатганлар.

Ахлоқ қоидалари ахлоқ талабаларининг бир кўриниши бўлиб, маълум хулқни насихат, танбеҳ бериш, амр-фармон, мажбурият шаклида ифодалайди. Ахлоқ қоидалари инсон ҳатти ҳаракатининг ички томонини, шахс томонидан англаган муайян мажбуриятларни ифодалайди, жамоатчилиқ фикрига асосланади ҳамда умумий характерга эга бўлади.

Ахлоқ-одобга оид Ҳадисларда инсон учун энг зарур бўлган ахлоқий фазилатлардан ҳаёлилик ҳақида ибратли фикрлар баён қилинган. Мусулмон халқлари Ҳадисларни ўзларнинг энг яқин маслаҳатчилари, таълим тарбиядаги ёрдамчилари сифатида ўқиб, ўрганиб келишган.

Уят, уялиш, тортиниш-ҳаёнинг бир хусусияти бўлиб, у барча ёшдаги кишиларга хос бўлиши керак. Инсонлар умуман бир-бирлари олдида уялиш, тортиниш, яъни ўзини ёмон хатти-ҳаракатларидан тия олишни билиши керак.

Шу ўринда улуғ адибимиз Абдулла Қаҳҳорнинг уят ҳақидаги гапини эслатиб ўтишни истардик: «Уят энг шафқатсиз қонундан ҳам кучлироқ, қудратлироқ, қонун фақат кўз тушганда, шубҳа қилгандагина жиноятчининг кўлини ушлайди, йўлини тўсади. Уят эса ҳамиша одобсиз, ахлоқсиз жиноятчининг тепасида туриб, ножўя ишга кўл кўтаргани кўймайди. Ҳар қандай қонунга чап бериш мумкин, лекин уятга чап бериб бўлмайди, чунки қонун одамдан ташқарида, уят эса одамнинг кўксига бўлади».

Меҳнатга онгли муносабат. Меҳнат инсоннинг моддий ва маънавий бойликлар яратишга, умуминсоний таққийотини таъминлашга қаратилган фаолиятдир. Меҳнат жараёнида ижтимоий ҳамкорлик вужудга келади, бирдамлик ва интизом ҳақидаги, муҳаббат ва нафрат тўғрисидаги, яхшилик ва ёмонлик ҳақидаги тасаввур ва тушунчалар шаклланади. Ўзаро ёрдам, насл-насабга ғамхўрлик қилиш, инсонга нисбатан ҳамдардлик сингари ахлоқий одат ва анъаналар таркиб топади, яъни меҳнат жисмоний ва ақлий ҳаракат, эмоционал кечинмалар сифатида инсон ахлоқий қиёфасининг шаклланишига асос бўлиб келган ва шундай бўлиб қолади. Инсон фақат меҳнат фаолияти жараёнидагина ўз-ўзини қарор топтиради, ўз қобилиятларини ўстиради. Табиий истеъдодларини такомиллаштиради. Меҳнатсиз у ўз инсоний моҳиятини йўқотади.

Меҳнат жамият яшашнинг зарурий шarti сифатида инсонни кашфиёткор, жасур, чидамли ва бардошли қилиш билан барча интизомлилик уюшқоқлик, жипслик, курашда фидокорлик сингари ахлоқий сифатларнинг шаклланишига ёрдам бериб унга ижобий ахлоқий таъсир кўрсатади.

Меҳнат инсонни тарбиялайди, шакиллатиради. Ҳар бир инсон бошқалар меҳнатини эъзозлаши ҳурмат қилиши керак. Инсонни қомилликка эришишда меҳнатнинг роли катта.

Хулоса қилиб айтганда ахлоқ категориялари ва тамойилларини ёш авлодга сингдириш, ўргатиш, риоя этиш кўникмасини шакиллантиришимиз лозим.

Назорат саволлар:

1. Ватанпарварлик нима?
2. Инсонпарварликни моҳиятини очиб беринг?
3. Байналминаллик ҳақида гапиринг.
4. Жамоавийликни тушунтиринг.
5. Меҳнатга онгли муносабат деганда нимани ҳис этасиз?
6. Ахлоқ қоидалари нима?

Фойдаланган адабиётлар:

1. Авлоний А. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. Т.: 1994.
2. Абдулла Шер. Ахлоқшунослик Т.: ЎАЖБНТ маркази 2003. 196-234 бб.
3. Алиқулов Ҳ. Мутафаккирлар ахлоқ ва адолат ҳақида. Т.: 1995.
4. Усмонов М. Саодатнома. Т.: 1997.
5. Гусейнов А. А. Апресян. Р.Г. Этика. Учебник. М.: Гардарики 1999.7-40 бб. 27-390 бб.

5- Мавзу: НИКОХ ВА ОИЛАНИНГ АХЛОҚИЙ АСОСЛАРИ

Асосий саволлар:

1. Никоҳ ва оила тушунчалари.
2. Оиланинг функциялари ва ахлоқий асослари.

Таянч тушунча ва иборалар:

Никоҳ, оила, Оила кодекси, оиланинг функциялари: ижтимоий хўжалик, тарбиявий, севги, муҳаббат, якка никоҳлик, эр-хотиннинг ҳуқуқ ва бурчлари.

1 - асосий саволнинг баёни:

Икки жилдлик «Ўзбек тилининг изохли луғатида» никоҳга шундай таъриф берилади: «Никоҳ эр-хотинликни шариат йўли билан расмийлаштириш маросими ва шу маросимда домумла томонидан ўқиладиган шартнома. Ёки эр-хотинликнинг юридик равишда расмийлаштирилган оилавий иттифоқи. Икки жинсдаги вояга етган ёшни ихтиёрий равишда бирга яшашга аҳд қилиши ва гувоҳлар олдида бу маросимни ўтказилиши никоҳ дейилади. Бу маросимни давлат маҳкамалари томонидан қайд қилиниши ЗАГС дейилади. Никоҳламоқ-оилавий иттифоқни, эр-хотинликни шариат йўли билан расмийлаштирамоқдир».

Ўзбекистоннинг Оила кодексининг 17-19 моддаларида никоҳ рўйхатидан ўтиш шартлари ва никоҳ тузишга монелик қиладиган ҳолатлар белгиланган. Никоҳни рўйхат қилиш учун никоҳга қирувчиларнинг ўзаро розиликлари, уларнинг никоҳ ёшга, яъни эркаклар 18 ёшга, аёллар 17 ёшга тўлган бўлишлари шарт. Никоҳдан ўтишга монелик қиладиган ҳолатлар:

- А) Эркак ва аёлдан бири бошқа никоҳда бўлса;
- Б) улар яқин қариндош бўлса;
- В) ёшлари етмаса;
- Г) рухий касал бўлса.

Никоҳ эркак билан аёлнинг ўзаро келишувига, бир-бирига бўлган муҳаббати ва ҳурмати туйғусига асосланган ихтиёрий, тенг ҳуқуқли иттифоқидир. Ўзбекистон Республикаси конститутциясининг XIV боби «Оила»га бағишланган: 63 моддада: Оила жамиятнинг асосий бўғинидир, ҳамда жамият ва давлат муҳофазасида бўлиш ҳуқуқига эга. Никоҳ томонларнинг ихтиёрий розилик ва тенг ҳуқуқлилигига асосланади. 64-модда: Ота-оналар ўз фарзандларини вояга етгунларига қадар боқиш ва тарбиялашга мажбурдирлар; 65-модда: оналик ва болалик давлат томонидан муҳофоза қилинади; 66-модда: вояга етган, меҳнатга лаёқатли фарзандлар ўз ота-оналари ҳақида ғамхўрлик қилишга мажбурдирлар.

Оила ижтимоий муносабатларни ўзида акс эттирибгина қолмай, балки уларнинг ривожланиши ва ўзгариши билан оила ҳам ривожланади ва ўз шакли ўзгартириб боради. Шу билан бирга, оиланинг иқтисодий, социал, ҳуқуқий ва ахлоқий асослари ҳам ўзгаради.

Оила ижтимоий организмдир. Унда кишилик авлодини давом эттириш, одамнинг ўзини етиштириш ва уни тарбиялаш вазифалари амалга оширилади. Оила инсоний характерлар, тақдирлар, ўзаро муносабатларнинг мураккаб олампидан иборат. Оила никоҳ ва қон-қардошлик билан боғланган кишиларнинг тарихан шакилланган иттифоқидир. Эр билан хотин, ота-оналар билан болалар ўртасидаги муносабатлардир.

Никоҳ оиланинг фақат ҳуқуқий асоси бўлиб, бир оилага мансуб кишиларнинг бир-бирлари олдида ва жамият олдида ҳуқуқ ва мажбуриятларини ахлоқий ва ҳуқуқий масъулиятини белгилайди. Оила никоҳ асосида вужудга келади.

Оила меҳр, муҳаббат, ахлоқий муносабатлар орқали пайдо бўлади. Чунки инсон бир-бирини синаб кўриб, бир-бирига маъқул бўлганидан кейингина оила қуради. Оилани мустаҳкам бўлишида севги, меҳр- муҳаббатни ахамияти жуда каттадир. «Муҳаббатда мингларча кўринишлар бор, аммо уларнинг ҳар бири ўз нури, ўз ғами, ўз бахти ва ўз тароватига эга» деган эди ёзувчи К.Т. Паустовский.

Севги мақсад эмас, балки оила куриш, бахтли ҳаёт воситасидир. Шу туфайли оила олдидаги вазифаларга мувофиқ, севги муносабатлари маълум табиий асос заминада вужудга келади. Одамдаги авлодни давом эттириш инстинкти ва у билан боғлиқ бўлган бошқа жинсга интилиш севгидаги табиий асосни ташкил этади. Эркак ва аёл ўртасидаги севги табиий жиҳатдан, уларнинг бир-бирларига эришувлари ва бир-бирига эга бўлишлари мақсадини ифодалайди. Аммо бу хали табиий асос холос. Севгининг асл мазмунини ифодалайдиган томон севгидан эркак ва аёл муносабатларининг инсонийлашуви, маънавий умумийликнинг пайдо бўлиши ва юзага чиқишидир. «Эркакнинг аёлга муносабати одамнинг одамга бўлган энг юқори табиий муносабатининг ўзгинасидир, шунинг учун бунда одамнинг табиатан хулқи ва қай меъёрда инсонийлик даражасига кўтарилганлиги кўринади» деб ёзган эди мутафаккирлардан бири.

Севги табиий-биологик майиллар ва ижтимоий томонлар уйғунлашиб кетади. Лекин оқибат натижада хамиша ижтимоий муносабатлар, инсонийликни белгиловчи ўрнида туради, инсонийлик табиий майилларни белгилайди, йўл-йўриққа солиб туради.

Севгининг дастлабки қадамлари, кўп холларда ташқи қиёфанинг жозибасига мафтунликдан бошланади. Чирой пайдо этган хиссиёт севги даражасига кўтарилиши, ўзининг ҳақиқий мазмунига эга бўлиши учун эркак ва аёл бир-бирларида маънавий умумийлик, ўхшашлик, уйғунлик топишлари керак. Севгининг табиати бошқа жинсга хиссий мафтункорликдан келиб чиқмайди, балки маънавий дунёси ва шахсий жозибаси билан бизга ёққан шахсга нисбатан юзага келади. Агар ҳаётини ходисаларга, турмушга қарши, баҳо бериш ва тушунишда уларнинг мақсадларида умумийлик, ўхшашлик бўлмаса, севгининг вужудга келиши ва давом этишига ўрин қолмайди.

Фрейдизм-севгини эстетик, этик ва психологик мазмунини ундан тамомила чиқариб ташлаб, фақат физалогиясини қолдиради. Бу нотўғридир. Севгининг ижтимоий томони эстетик, психологик, ахлоқий, ғоявий-иқтисодий ва ҳуқуқий муносабатлар билан тавсифланади. Севги бир-бирига боғлиқ бўлган икки асосга-биологик ва ижтимоий асосга эга.

Севгидаги умуминсонийлик элементлари: физиологик эхтирос, хиссий кечинмаларнинг ўзига хослиги, эстетик-психологик мавриддан иборат.

Назорат саволлар.

1. Никоҳ нима?
2. Оила нима?
3. Севги ва муҳаббат деганда нимани тушунаси?
4. Никоҳ ва оила тушунчаларини таққослаб бекринг?
5. Оила кодекси тўғрисида гапиринг.

2-асосий саволнинг баёни:

Оиланинг бир-бир билан боғлиқ уч функцияси бор:

1. Аҳолини тўлдириб бориш (бола кўриш) ёки ижтимоий функция.
2. Моддий-хўжалик функцияси.
3. Ёш авлодни тарбиялаш функцияси.

Оила кодексида уларнинг тамойиллари ҳам кўрсатиб берилган:

- ✚ Якка никоҳлик тамойили-бунга кўра ҳар бир фуқаро бир никоҳда бўлиши керак.
- ✚ Никоҳнинг ихтиёрийлик ва ўзаро розилик тамойили.
- ✚ Ажралишнинг эркинлиги тамойили.
- ✚ Оилада эр ва хотиннинг тенг ҳуқуқлиги тамойили.
- ✚ Болаларни инсонпарварлик руҳида тарбиялаш тамойили.
- ✚ Оила аъзоларининг бир-бирига ўзаро ёрдами, моддий ва маънавий томондан таъминлаш тамойили.
- ✚ Оиланинг давлат томонидан химояга олинishi, оналикнинг рағбатлантирилиши тамойили.

Демак никоҳ эркак билан аёлнинг ўзаро келишувига, бир-бирига бўлган муҳаббати ва ҳурмати туйғусига асосланган ихтиёрий, тенг ҳуқуқли иттифоқдир. Оилада эрнинг вазифаларидан энг муҳими хотиннинг ҳақларини тўла адо қилишдир.

✚ Хотинни доим етарли ризқ-рўзи билан таъминлаш.

✚ Хотинни кийинтириш.

✚ Хотинга одоб ахлоқ ўргатиш.

✚ Хотинига совға салом қилиш.

✚ Хотинига чиройли кўриниш.

✚ Рисоладаги эр хотинга лутф билан муомила қилиб уни энг чиройли исмлар билан чақиради ва камчиликларини кечиради.

Ақил расо, виждонли эр ўз хотини билан тотув-иноқ, яхши яшайди. Оилавий ҳаёт эр-хотин орасидаги шерикликда кечирадиган ҳаётдир. Куръони Каримнинг Нисо сурасида: «Хотинларинингиз билан яхшиликда яшанг, агар уларни ёқтирмасангиз, шоядки сизга ёқмаган нарсангиз ортидан Аллоҳ сизга кўп яхшиликларни раво кўради» дейилган. «Улар (хотинлар) сизлар учун либосдир, сизлар улар учун либоссиз» дейилган (Барака сураси, 187 оят).

Куръони Каримнинг «Аътроф» сурасида: «У (Аллоҳ) бир жон (Одам Ато)дан ва унинг ўзидан сукунат топиш учун жуфтани яратади» дейди. Яъни «жуфт» хотин сукунат, осойишталик, ором, латофат, меҳр-муҳаббат рамидир.

Турмушга чиққан ҳар бир аёл оилавий ҳаёт Аллоҳнинг суннати, улкан бахт эканлигини, бу икки шахснинг фақат жисмоний эмас, балки башарият камолоти ва ҳаётнинг бардавомлиги эканини тушунмоғи лозим.

Хотин оилада чиройли амалларга одатланмоғи лозим. Куръони карим, ҳадислар ва бадий китоблар ўқиб туриши, ахборотлардан хабардор бўлиши, ҳақиқатни ҳимоя қилиши керак. Хотин киши ўз эрининг виждонига айланиб, уни гуноҳ, ёмон ишлардан қайтариб савоб ва яхши ишларга ундаб туриши керак. «Битта солиҳа аёл ўз эрига етти кун хизмат қилса, Аллоҳ унинг қаршисидаги дўзахни етти эшигини ёпади ва жаннатнинг саккиз эшигини очади» деган эди улуғ имом Жаъфар Содик.

Агар хотин ўз эрига қобилатли, шижоатли, мувофақиятли, мўмин, садоқатли шахс деб муомила қилса, эр худди шундай бўлади. Хотин қаноатли бўлиши керак. Зеб-зийнатга ўч бўлмаслиги лозим. Шошқолоқлик, тезда аччиқланиш, талашиб-тортишиш, тирноқ остида кир ахтариш ва бошқаларга ўхшаб ҳаёт ўтказишни талаб қилишга ўхшаш каби талаблар оилавий ҳаётни бузишга сабаб бўлади.

Оила кичик бир жамият ва унинг раҳбари эр бўлса, оиланинг саодатли бўлишининг шартларидан бири аёлнинг эрга итоатдир. Рисоладаги хотин эрининг олдида ҳам обрўсини сақлайди, ўз шарафини муҳофаза қилади.

Эр ва хотиннинг шахсий ҳуқуқлари:

- Никоҳланиш пайтида шарифини танлаш ҳуқуқи.
- Эр-хотиннинг болалар тарбияси ва оилавий турмуш масаларларини биргаликда ҳал қилиши соҳасидаги ҳуқуқлари.
- Эр-хотиннинг машғулот, касб ва турар жой танлаш ҳуқуқлари.
- Эр ва хотиннинг мулккий ҳуқуқлари.
- Биргаликда оттирган умумий мулкка бўлган ҳуқуқи.
- Эр ва хотиннинг шахсий мулкка бўлган ҳуқуқи.
- Эр ва хотиннинг ўзаро мулккий шартномалар тузиш ҳуқуқлари.
- Эр ва хотиннинг нафақа (алимент)га оид ҳуқуқлари.

Оилада содир бўладиган оммавий келишмовчиликлар:

- Эр-хотин орасидаги келишмовчиликлар.
- Қайнона-келин орасидаги келишмовчиликлар.
- Қайнона-куёв орасидаги келишмовчиликлар.
- Ота-она ва болалар орасидаги келишмовчиликлардир.

Аёл киши «Қулоғи билан севади» деган гапни эркаклар асло унутмасликлари керак. Оилада эр ва хотин орасида юзага келадиган келишмовчиликларни келтириб чиқарувчи асосий сабаблар:

✚ Ҳаётда эр ёки хотиннинг ишга берилиб кетиши. Ишга берилиб кетган эркак ёки аёл уйига, турмуш ўртоғига эътибор бермаслиги натижасида келиб чиқади.

✚ Эр ва аёлнинг етакчиликни қўлга киритиш учун интилиш.

✚ Эр хотиннинг муҳаббат тараққиётини, психологик таснифини билмасликлари.

✚ Аёлларнинг уй ишларига тайёр эмаслиги.

✚ Бола тарбиясида ота-она билан онани бир хил мавқеда турмаслиги.

✚ Эр ёки хотиннинг темперамент типлари мос келмаслиги.

✚ Фарзандсизлик.

✚ Рашқ асосида юзага келадиган келишмовчиликлар, ва бошқалар.

Кейинги пайтларларда оилавий ажралишлар жуда кўпайиб бормоқда. бизнингча бунинг асосий сабаблари қуйидагилардан иборат:

- Эр-хотиндан бирининг спиритли ичимлик ичиши;
- Эр-хотиндан бирининг бевафолиги;
- Енгилтаклик билан никоҳдан ўтиш;
- Хотиннинг уй-рўзғор тута билмаслиги;
- Ота-оналар туфайли жанжал оқибатлари;
- Иқтисодий етишовчилик ва бошқалар.

Хулоса қилиб айтганда, оила жамиятнинг кичик ячайкасидир. Оила мураккаб у бирон-бир сценарийга бўйсунмайди.

Назорат саволлар:

1. Оиланинг вазифалари.
2. Оиланинг функцияларини айтинг.
3. Оила функцияларини таққосланг.
4. Оилада эрнинг вазифалари нимадан иборат?
5. Оилада хотиннинг вазифаларини сананг?

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Баркамол авлод орзуси. Т.: 1994.
2. Расулова М. Аввало одам бўл. Т.: 1990.
3. Усмонов И. Баркамоллик одоби. Т. 1997.
4. Содиқова Т. Меҳр қолур. Т.: 1997.
5. Оила кодекси. Т.: 1998.
6. Абдулла Шер. Ахлоқшунослик. Т.: 2003. 235-242 бб.

6-мавзу: АХЛОҚИЙ ТАРБИЯ ВА УНГА ҚЎЙИЛАДИГАН ТАЛАБЛАР

Асосий саволлар:

1. Ахлоқий тарбия ва унинг тарбия тизимидаги ўрни.
2. Шахсни комил инсон қилиб тарбиялашдаги воситалар.

Таянч тушунча ва иборалар:

Ахлоқий тарбия, педагогик ахлоқ, Таълим тўғрисидаги қонун, Кадрлар тайёрлаш тўғрисидаги миллий дастур, комил инсон, тарбия воситалари.

1-асосий саволнинг баёни:

Инсон камолоти кишилик жамиятининг ҳамма босқичларида ҳам умумдават аҳамиятига эга бўлган. Абу Райҳон Беруний башорат этганидек: «... Болаларнинг юз чиройлигига она қорнидаёқ замин тайёрланади. Бундан кейин у чиройлиликни ўзгартирадиган куч йўқ» («Минералогия» асари). Фақатгина ота-она тарбия орқалигина боланинг одоб –ахлоқли, қила олиш мумкин.

Ота-она фарзанд туғилишидан олдин ёмон ҳаракатлардан тийилиши аёл учун қулай шарт шароит яратилиши лозим. Соғлом туғилган фарзанд ота-онанинг бахти, жамият кўркидир.

Халқимизнинг асрий орзуси ёшлар қалбига «Нима яхши-ю, нима ёмон» эканлигини муҳрлашдир. Халқимиз «яхшилик»нинг «ёвузлик», «ёмонликдан» ғолиб келишини ўзининг оғзаки ижодиёти намуналаридир-эртақ, ривоят, ҳикмат, урф-одат, маросим ва ёзма ёдгорликларида баён этиб қолдирган. Бу ғоялар мутафаккир, маърифатпарвар педагог ва олимлар ижодиётида янада сайқал топган.

Мустақиллик шарофати туфайли ота-боболаримиз меросини ўрганишга кенг имконият яратилган бир шароитда И.Каримовнинг: «Мустақил, озод Ўзбекистоннинг келажаги, истиқболи ёшлар қўлида, равнақи теран билимли, юксак маданиятли авлодларимиз қўлида», деган чақириғига амал қилиш, аввал оила ва ота-онанинг Ватан олдидagi бурчи эканлигини таъкидлаш лозим.

Инсоннинг умри узлуксиз, босқичма-босқич ривожланиш хусусиятига эга. Лекин ҳаётнинг мазмунли бўлишида бериладиган таълим – тарбиянинг дастлабки пойдевори оилада-ота-она томонидан яратилади.

Ота-она фарзандларини билимли, маълум касб хунар эгаси, комил инсон бўлиб етишишини орзу қилади.

Бу хусусиятларни шакллантириш учун ота-оналар қуйидагиларга аҳамият бериши лозим:

1. Ота-онанинг оилавий аётда кўрган билганларига суянган холда болани тарбиялаш.
2. Педагогик адабиётларни ўрганиш ва уларга амал қилиш.
3. Кундалик ҳаётда учрайдиган воқеа, ходисаларга муносабат билдириш.

«Фарзанд-оила бахти, қувончи ва ширин жигарбандилир». Оила қувончини элга манзур қилиш кўп жиҳатдан боаларимизга ўрганган одоб, ҳулқ-атворда ўз аксини топади.

Дарҳақиқат, жамиятимиздаги узвий таълим – тарбиянинг негизи, илдизида шулар ётади. Шу сабабдан ёш ота-оналар катталар тажрибасига суянган холда бола тарбиясида ҳақимиз яратган олтин меросимиз, яъни урф-одат, расм-русум, анъаналарни асос қилиб олишлари, бола туғилган кундан бошлаб оилада қандай ахлоқга эга бўлишини кўз олдларида ёрқин гавдалантириб амалга оширишлари учун уларга юксак ҳулқликни ўргатиш в тарбиялашга доир қуйидаги мавзулар тавсия этилади «Маънавий – ахлоқий тарбия асослари» китобида

1. «Фарзандга муносиб от қўйишнинг каромати борми?»
2. «Она алласидаги меҳр торларининг бола қалбига таъсири»
3. «Дастлабки одобни нимадан бошлаш керак?»
4. «Сехирли сўзларни болага қачондан бошлаб ўргатиш маъқул?»

5. «Фарзандингиз олдида ўз хатти – ҳаракатларингизнинг қайси бирини тўғри деб ҳисоблайсиз?»

6. «Қандай ишлар яхшилик ҳисобланади? Нима сабабдан?»

7. «Кўча ва жамоат жойларида юриш-туриш одоби».

Болангизни жамият талаб этаётган тарбия даражасига муносиб бўлиши учун унга тинимсиз тарбиявий таъсир кўрсатиш лозим.

Назорат саволлар:

1. Ахлоқий тарбия тушунчаси.

2. Ахлоқий тарбиянинг тарбия тизимидаги ўрни.

3. Ахлоқий тарбияда ота-онанинг ўрни.

4. Ахлоқий тарбия мавзуларини сананг.

2-асосий саволнинг баёни:

Ўзбекистон мустақилликка эришиш билан миллий мактаблар, миллий ғурур, миллий тарбия ҳақидаги дилимиздаги гаплар дадил юзага чиқа бошлади. Мустақил давлатнинг миллий мактаби, ўз миллий тарбия бериш усуллари бўлиши лозим. Қадимдан Туронда миллий тарбия бериш усуллари, йўл-йўриқлари, амалий ахлоқи бўлган.

Бизнингча миллий мактабларимизда ўқувчиларга миллий тарбия беришимиз учун: Биринчидан, миллий мактаб дастури бўлиши керак. Иккинчидан, барча фан дарсликлари ўқувчиларимизнинг миллий хусусиятларини, мустақиллик мезонини ҳисобга олган ҳолда қайта янгиланиши зарур. Учунчидан, ўқитиш тузуми янгиланиши керак. Тўртинчидан, аралаш яъни рус ва ўзбек синфлари бир мактабда ўқимаслиги лозим. Бешинчидан, барча миллий мактабларда Қуръони Карим ва Ҳадиси шариф биринчи синфдан бошлаб ўқитилиши шарт. Олтинчидан, Уйғониш даври мутафаккирлари ижоди бўйича тузилган «Одобнома» дарси биринчи синфдан бошлаб ўқитилиши керак. Шундагина шарқона одоб-ахлоққа риоя қиладиган, озгина уялиш, тортиниш, ҳаёни биладиган, тушунадиган болаларни тарбиялашимиз мумкин. Болаларга ёшлигиданоқ гуноҳ ва совобнинг фарқига боришни ўргатишимиз керак.

Шундагина мустақил Ўзбекистоннинг мустақил фикрли, дунёқарашли миллий тарбияли, миллий ғурурли инсонлари тарбияланади. Миллий мактабларсиз, миллий тарбиясиз, амалий ахлоқсиз Ўзбекистон келажагини қуриб бўлмайди.

Ахлоқ-ахлоқ негизи. Инсонга ахлоқлиликни ҳосил қилишда адабиёт фанининг роли, аҳамияти беқиёсдир. «Яхши ва ёмон хулқининг ҳаммаси шароит, тарбия, одатланиш натижасида вужудга келди. Яхши хулққа ҳам одат туфайли эришилади», - дейди Абу Али ибн Сино. Бу одатлар, инсонларнинг яхши-ёмон хулқ-атворлари адабиётда ҳам акс эттирилади. Адабиёт фани инсон ахлоқини ўстиришда, дунёқарашини шакиллантиришда, миллий қадриятларни тиклашда асосий воситалардан биридир. Адабиёт фанини ўқитиш орқали болаларда мустақил фикирлаш, қобилиятини, онглиликни ўстириш мумкин. Адабиёт фани болалардаги шеър ёзиш, расм чизиш, эртақ, ашула айтиш ва бошқа шу каби турли қобилиятларини номоён қилишларида, юзага чиқаришда туртки вазифасини бажаради.

Адабиёт- «адаб-и-ёд» яъни одобни ёддан билиш демақдир. Адабиёт фанининг қатор вазифалари бор. Шулардан бири инсонларни ахлоқли қилиб тарбиялаш бўлса, иккинчиси болаларга эстетик тарбия беришдир.

Адабиёт, юқорида айтганимиздек, инсонпарварликни, ватанпарварликни, ростгўйликни, олийжанобликни, камтарлик, халқсеварлик каби нормаларини ҳам ёшлар тафақурида ҳосил қилади. «Ахлоқ-бу аввало инсоф ва адолат туйғуси, имон, ҳалоллик дегани» (И.А.Каримов). Адабиёт инсонда инсофни, имонни ҳосил қилади. Чунки бадий образларни инсонга таъсири катта бўлади.

Болаларга она юртга садоқатини, Ватандан ғурурланиш ҳисларини бадий асарлар орқали сингдириш керак. Инсон ўз-ўзидан билимдон, ақилли одобли бўлиб қолмайди. Болага аввало таъсир қила оладиган ахлоқий тарбия бериш керак. Болага образлар, қизиқарли воқеа-ҳодисалар орқали ахлоқий тушунчалар берилса, унинг қабул қилиши осон бўлади. Бадий

асарлардаги барча образлар ҳам болалар қалбини жунбушга келтиради. Болалар аввало бадий образлардаги хислатларни, фазилатларни ўзларида тез акс эттиришга ҳаракат қиладилар. Иккинчидан, бадий адабиёт болаларда ўз-ўзини бошқаришни, ҳарактерини шакиллантиришни ҳам ўргатади. Бадий асарларда турли ҳаракатларнинг тасвирланиши болани ҳаёт синовларига бардошли, қийинчиликларга саботли қилиб тарбиялаш ҳарактерини мустаҳкамлаш, дунёқарашини кенг бўлишига ёрдам беради. Учинчидан, болалар бадий адабиёт орқали инсонларга баҳо беришни ҳам биладилар.

Ахлоқ ҳар бир инсон учун ҳаводек зарур хислат ва қадриятдир. Ахлоқ инсонда инсонийликни кўрсатиб берувчи ўзига хос хусусиятдир жамиятнинг барча хусусиятлари ҳам кишилар ахлоқида кўринади. Шу жиҳатдан олганда, ахлоқ инсон хусусиятларини кўрсатиб берувчи ойнадир ва инсон камолотида асосий тарбия воситасидир.

Назорат саволлар:

1. Ахлоқий тарбия нима?
2. Тарбиянинг миллийлиги нима?
3. Ахлоқ ахлоқ негизи деган жумлани шарҳланг?
4. Тарбия воситаларини сананг?
5. Ахлоқий тарбияни воситаси бўлмиш бадий адабиёт ҳақида гапринг?

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Баркамол авлод орзуси. Т.: 1999. 8-30 бб.
2. Хасанбоев Ж., Туроббова М., Хасанбоева О. Маънавий ахлоқий тарбия асослари. Т.: 2000. 112 б.
3. Очилов М., Очилова Н. Ўқитувчи одоби. Т.: 1997. 136 б.
4. Абдулла Шер. Ахлоқшунослик. Т.: 2003. 148-150 бб.

ИНФОРМАЦИОН ТАЪМИНОТ:

1. Адабиётлар:

1. Каримов И. Истиқлол ва ахлоқ. Т.: 1994.
2. Каримов И. Ўз келажигимизни ўз кўлимиз билан қурмоқдамиз. Т.: 1999. 32 б.
3. Абдулла Шер. Ахлоқшунослик. Т.: 2003. 256 б.
4. Гусейнов А., Апресян Р. Этика. М. 1999.
5. Қори Низомуддин Мулла Ҳасан. Илми ахлоқ. Т.: 1994. 16 б.
6. Маҳкамов У. Ахлоқ-одоб сабоқлари. Т.: 1994. 136 б.
7. Шермухаммедов Я., Турмухаммедов Я. Хулқ ва муомила маданияти. Т.: 1974.
8. Сафо Очил. Мустақиллик ахлоқи ва тарбия асослари. Т.: 1995. 208 б.
9. Хасанбоев Ж., Туропова М., Ҳасанбоева О. Маънавий ахлоқий тарбия асослари. Т.: 2000. 112 б.
10. Очиллов М., Очиллова Н. Ўқитувчи одоби. Т.: 1997. 136 б.

Қўшимча:

1. Каримов И. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т.: 1995.
2. Каримов И. Ўзбекистон ХХІ асрга интиломда. Т.: 1999. 32 б.
3. Каримов И. Оллоҳ қалбимизда, юрагимизда. Т.: 1999. 30 б.
4. Каримов И. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т.: 1997.
5. Ахлоқ-одобга оид ҳадис намуналари. Т.: 1991.
6. Темури тузуклари. Т.: 1991. 112 б.
7. Комилов Н. Тасаввуф ёки комил инсон ахлоқи. 1-китоб. Т.: 1996.
8. Зиёмухаммедов Ё ва б. Ахлоқшунослик. Т.: 2000.
9. М. Исоқов. Эзгу ўй, эзгу сўз, эзгу амал китоби. Т.: 2001. Авесто. Т.: 2001.
10. Йўлдошева М. Муваффақият калити. Этикет. Т.: 2004. 64 б.
11. Алиқулов А. Мутафаккирлар ахлоқ ва адолат ҳақида. Т.: 1995. 48 б.
12. Юсупов Э. Ёшлар ўртасида ватанпарварлик тарбиясини амалга ошириш йўллари. Т.: 1996. 28 б.
13. Жумабоев Й. Ўзбекистонда фалсафа ва ахлоқий тараққиёти тарихидан. Т.: 1997.
14. Маҳмудов Р. Ҳусайн Воиз Кошифий ахлоқшунос олим. Гулистон.: 1990. 36 б.
15. Усмонов Р. Саодатнома. Танланган асарлар. Т.: 1997. 368 б.
16. А.Авлоний. Туркий гулистон ёхут ахлоқ. Т.: 1994.
17. Жўшон. Муршиди Комил ҳикматлари. Т.: 2004.
18. Амир Темури ўғитлари. Т.: 1992. 64 б.
19. Маҳмудов К. Турмуш зийнати. Т.: 1991.
20. Олимат ул-Банот. Оила сабоқлари. Т.: 1991.

Интернетдан маълумот олиш мумкин бўлган сайтлар:

www.istedod.uz
www.akademik.ru
www.islom.uz
www.ziyo.net
www.pedagog.uz
www.kutubxona.uz

СЕМИНАР МАШҒУЛОТЛАРИ

Ҳурматли талаба, Сиз ушбу фан юзасидан 4 та мавзуда 4 та семинар машғулотига тайёргарлик кўришингиз лозим. Ҳар бир мавзуда 4 тадан саволлар қўйилган. Сиз семинар машғулотига тайёрланаётганингизда юқоридаги жадвалдаги семинар машғулотлар учун берилган адабиётлардан фойдаланасиз. Адабиётлар: (А) асосий ва (Б) қўшимча адабиётларга ажратилган. Жадвалнинг 1-устунида мавзунинг номи, 2-устунида кўриладиган масалалар, 3-устунда асосий адабиёт тартиби ва унинг саҳифаси берилган.

№	Мавзулар номи	Мавзулар мазмуни	Адабиётлар:	
1	Ахлоқшуносликнинг баҳс мавзуси	1. Ахлоқ одоб, одат, ҳуқ тушунчалари. 2. Ахлоқнинг таърифи ва талқини. 3. Ахлоқнинг ҳаётдаги ўрни. 4. Ахлоқнинг бошқа фанлар билан алоқаси.	1.- 3-160 2.-3-32 3.-5-21 4.-7-40 5.-3-7	6.-19-24 7.-5-20 8.-147-194 9.-5-49 10.-3-18
2	Уйғониш даври Марказий осий мутафаккирларининг ахлоқий қарашлари	I. Марказий Осий мутафаккирлари: 1. Фаробийнинг фозил инсон ҳақидаги таълимоти. 2. Беруний ва Ибн Синонинг асосий ахлоқий фазилатлар ҳақида. 3. Навоийнинг Комил инсон ғояси. 4. Кошифийнинг мукамал инсон ҳақидаги таълимоти.	1.- 3-160 2.-3-32 3.-44-72 4.- 5.-3-16	6.-3-136 7.-114-141 8.-3-208 9.-3-112 10.-20-32
3	Никоҳ ва оиланинг ахлоқий асослари	1. Оила тушунчасининг таъриф ва талқини. 2. Мустақиллик ва оила муаммолари. 3. Оилада бола тарбияси. 4. Оила кодекси.	1.- 3-160 2.- 3-32 3.- 235-242 4.- 5.- 3-16	6.-3-136 7.-102-114 8.-147-202 9.-3-17 10.-37-131
4	Ахлоқий тарбия ва унга қўйиладиган талаблар	1. Ахлоқий тарбия тушунчаси. 2. Ахлоқий тарбия тарбия тизимидаги ўрни. 3. Ахлоқий тарбия ва тарбиячи. 4. Шахсни комил инсон қилиб тарбиялашдаги воситалар.	1.- 3-160 2.-3-32 3.-44-72 4.- 5.-3-16	6.-3-136 7.-114-141 8.-3-208 9.-3-112 10.-20-32

А) Асосий адабиётлар:

1. Каримов И. Истиқлол ва ахлоқ. Т.: 1994.
2. Каримов И. Ўз келажакимизни ўз қўлимиз билан қурмоқдамиз. Т.: 1999. 3-32 бб.
3. Абдулла Шер. Ахлоқшунослик. Т.: 2003. 256 б.
4. Гусейнов А., Апресян Р. Этика. М. 1999. 300 б.
5. Қори Низомуддин Мулла Ҳасан. Илми ахлоқ. Т.: 1994. 16 б.
6. Маҳкамов У. Ахлоқ-одоб сабоқлари. Т.: 1994. 136 б.
7. Шермухаммедов Я., Турмухаммедов Я. Ҳуқ ва муомила маданияти. Т.: 1974. 144 б.
8. Сафо Очил. Мустақиллик ахлоқи ва тарбия асослари. Т.: 1995. 308 б.
9. Ҳасанбоев Ж., Туропова М., Ҳасанбоева О. Маънавий ахлоқий тарбия асослари. Т.: 2000. 112 б.
10. Очиллов М., Очилова Н. Ўқитувчи одоби. Т.: 1997. 136 б.

Б) Қўшимча адабиётлар:

1. Каримов И. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т.: 1995.
2. Каримов И. Ўзбекистон ХХІ асрга интиломқда. Т.: 1999.
3. Каримов И. Оллоҳ қалбимизда, юрагимизда. Т.: 1999.
4. Каримов И. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т.: 1997.
5. Ахлоқ-одобга оид ҳадис намуналари. Т.: 1991.
6. Темур тузуклари. Т.: 1991.
7. Комилов Н. Тасаввуф ёки комил инсон ахлоқи. 1-китоб. Т.: 1996.
8. Зиёмуҳаммедов Ё ва б. Ахлоқшунослик. Т.: 2000.
9. М. Исоқов. Эзгу ўй, эзгу сўз, эзгу амал китоби. Т.: 2001. Авесто. Т.: 2001.
10. Йўлдошева М. Муваффақият калити. Этикет. Т.: 2004. 64 б.
11. Алиқулов А. Мутафаккирлар ахлоқ ва адолат ҳақида. Т.: 1995. 48 б.
12. Юсупов Э. Ёшлар ўртасида ватанпарварлик тарбиясини амалга ошириш йўллари. Т.: 1996. 28 б.
13. Жумабоев Й. Ўзбекистонда фалсафа ва ахлоқий тараққиёти тарихидан. Т.: 1997.
14. Маҳмудов Р. Ҳусайн Воиз Кошифий ахлоқшунос олим. Гулистон.: 1990. 36 б.
15. Усмонов Р. Саодатнома. Т.: 1997.
16. Абдулла Авлоний. Туркий гулистон ёхут ахлоқ. Т.: 1994.
17. Жўшон. Муршиди Комил ҳикматлари. Т.: 2004.
18. Амир Темур ўғитлари. Т.: 1992.
19. Маҳмудов К. Турмуш зийнати. Т.: 1991.
20. Олимат ул-Банот. Оила сабоқлари. Т.: 1991.

МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ МАШҒУЛОТЛАРИ

Мустақил иш топшириқлари Олий ва Ўрта махсус таълим Вазирлигининг 34-сонли (21.02.05) буйруғига ва ГулДУ да ишлаб чиқилган махсус Низомга асосан ишлаб чиқилган. У 4 соатга мўлжалланган. Мустақил ишнинг мақсади талабаларда муайян ўқув ишларини мустақил равишда бажариш учун зарур бўлган билим ва кўникмаларни шакллантириш ва ривожлантиришдан иборат.

Талаба мустақил ишининг вазифалари қуйидагилардан иборат:

- янги билимларни мустақил ўзлаштириш;
- керакли маълумотларни излаб топиш;
- ахборот манбаларидан самарали фойдаланиш;
- ўқув ва илмий адабиётлар билан ишлаш;
- электрон ўқув адабиётлари билан ишлаш;
- ИНТЕРНЕТ тармоғидан фойдаланиш;
- маълумотлар базасини таҳлил етиш;
- иш натижаларини экспертизага тайёрлаш;
- топшириқларни бажаришда тизимли ва ижодий ёндашиш;
- ишлаб чиқилган ғоя ва таклифларни ҳимоя қилишдан иборат.

Шу мақсаддан келиб чиқиб, «Ахлоқшунослик» фанидан 5 банддан иборат 2 та мавзу бўйича мустақил иш топшириқлари тузилди ва талабалар эътиборига тавсия этилмоқда.

Топшириқлар: маъруза матнини ўзлаштириш, мустақил уй вазифаси, конспект қиладиган адабиётлар рўйхати, тестларни еча билиш, тезислар тайёрлаш, мавзу бўйича адабиётлар ва манбалардан иборат.

1–ТМИ. Мавзу: **Ислом ахлоқи**

1.1. Мавзу матнини ўзлаштириш

- Ислом ва ахлоқнинг уйғунлигини аниқлаш.
- Ҳозирги шаоритда ислом ахлоқини аҳамиятини кўрсатиш.
- Исломда комил инсон ахлоқий фазилатларини талқин этиш.

1.2. Мустақил уй вазифаси

-Қори Низомуддин Мулла Ҳасан. Илми ахлоқ. Т.: 1994. китобини 3-16 бетларини ўқиб келиш.

- Имонли киши ахлоқий фазилатларини аниқлаб келиш. Қуръони Карим (2:177) Т.: 1992.

1.3. Конспект учун адабиётлар

- Ахлоқ-одобга оид ҳадис намуналари. Т.: 1992, 12-168 бб.
- Муҳаммад пайғамбар қиссаси. Т.: 1991, 92 б.

2.4. Тестларни еча билиш.

1. Қуръонни "очувчи", "қалби" номини олган сураларини берилган.

А) Фалак, Тавба.   Б) Бақара, Мулк.

В) Фотиҳа, Ёсин.   Г) Юнус, Кавсар.

2. Такводор инсон фазилатлари қайси сурада айтилган.

А) Нос сурасида.   Б) Юсуф сурасида.

В) Бақара сурасида.   Г) Фалак сурасида.

1.5. Тезислар тайёрлаш.

1-   2-   3-

Адабиётлар ва манбалар.

- Абдулла Шер. Ахлоқшунослик. Т.: 2003. 44-58 бб.

- Қори Низомуддин Мулла Ҳасан. Илми ахлоқ. Т.: 1994. 3-16 бб.

2-ТМИ. Мавзу: **Ахлоқнинг асосий категориялари.**

2.1. Мавзу матнини ўзлаштириш

- Ахлоқ категориялар тизимини ўрганиш.

- Ахлоқнинг асосий категорияларини ўрганиш.
  - Ахлоқ категорияларининг бошқа фан категориялари билан таққослаш.
- 2.2. Мустақил уй вазифаси
- Маҳкамов У. Ахлоқ-одоб сабоқлари. Т.: 1994. китобидан ахлоқ категорияларига оид (13-15, 119-29, 100-103, 126-128 бет) бандларни конспект қилиш.
  - Йўлдошева М. Муваффақият калити. Этикет. Т.: 2004. китобининг 9-20 бетларини конспект қилиш.
- 2.3. Конспект учун адабиётлар
- Авлоний А. Туркий гулистон ёхут ахлоқ. Т.: 1994.
  - Жўшон. Муршиди комил ҳикматлари. Т.: 2004.
- 2.4. Тестларни еча билиш.
- Ахлоқ категориялари нечта ?
- А) 6 та   Б) 7 та
В) 10 та   Г) 12 та
- Ахлоқ категорияларига махсус бағишланган асарни ким ёзган?
- А) Шермухаммедов С.   Б) Абдулла Шер
В) Жумабоев Й.   Д) Шайхова Х
- 2.5. Тезислар тайёрлаш.
- 1-   2-   3-
- Адабиётлар ва манбалар.
- Абдулла Шер. Ахлоқшунослик. Т.: 2003. 196-214 бб.
Гусейнов А., Апресян Р. Этика. М. 1999.

ГЛОССАРИЙ

Яхшилик ва ёмонлик- ахлоқий онгнинг бирмунча умумий ва марказий тушунчаси бўлиб, ахлоқлилик билан ахлоқсизликнинг фарқи ва карама-қаршилигини яхлит бир шакилда ифода этади. Кишилар бу категориялар ёрдамида теварак атрофда содир бўлаётган ҳамма ходисаларни баҳолайди.

Адолат – тенгликнинг ҳаққоний ва тақдирлашнинг зарурий ўлчовидир. Адолат-шахс ва ижтимоий бирликнинг реал иқтисодий, ҳуқуқий, сиёсий ҳолатини қайд қилади. Адолат бошқа категорияларидан фарқли суратда кишининг жамиятдаги ахлоқий ўзаро муносабатларининг бошқарувчиси сифатидаги ўзига хос хусусияти куйидагиларда кўринади: у тақдирилаш ва талаб қилишнинг миқдорий ўлчовидир.

Бурч-шахснинг жамиятга ёки кишиларга нисбатан бўлган ахлоқий мажбуриятларини ифодалайди. Бурч-мавжуд жамият талабларини бажаришнинг икки маънавий зарурияти, ижтимоий бахт-саодат эҳтиёжлари тақозо қиладиган муайян хулқ-одоб заруриятидир.

Ор-номус- категорияси инсоннинг жамиятдаги ўз қимматини англашни ҳамда бу қимматнинг жамият томонидан тан олиншини ифодалайди. Ор-номус ахлоқий тушунча сифатида инсонда шахснинг ижтимоий аҳамияти ва ахлоқий қиммати ҳосил бўладиган фазилатларнинг мавжудлигини кўрсатади.

Виждон- одамнинг ўз хатти-ҳаракатига баҳо беришдир ёки бошқача кишилар олдидаги маънавий жавобгарлигидир. Виждон-инсоннинг ўз хулқини муайян ахлоқ нормалари нуқтаи-назаридан туриб ахлоқий баҳолаши ва назорат қилиши, ўз хатти-ҳаракатларини ва бу хатти-ҳаракатларга боғлиқ бўлган ҳис туйғуларини, кечинмаларини ўзи таҳлил қилишдир. Виждон категорияси баҳо, буйруқ, матив ва эмоцион характерга эга

Бахт- бу инсоннинг ўз ижодий кучларнинг тўлиб-тошиб ётганлигидан уларнинг ижтимоий ва шахсий мақсадда қўлланишидан юксак даражада маънавий қониқиши ва бу туйғунинг англаб олиншидир. Бахт хар-хил бўлади. Бахтни хар ким хар хил тушунади. Бахтга эришиш йўли билим ва меҳнатдир. Инсон доимо ўз ҳаётида бахтли бўлишга интилиб яшайди.

Ҳаётнинг маъноси -инсоннинг мақсадли, маъноли мантиқли яшаш тарзи тушунилади. Хар бир инсон ҳаётида ўз ўрнига эга бўлишига ҳаракат қилади. Инсон ҳаётида доимо яхши яшашни ният, яхши мақсад учун яшайди. Ҳаётнинг маъноси категориясининг моҳияти инсонларни ўз ўрнини ҳаётдан толишига ёрдам берувчи категориядир.

Ватанпарварлик- ватанга мухаббат, унга содиқлик, унинг манфаатлари йўлида хизмат қилишга тайёр туриш демақдир.

Ватан – арабча она-юрт, ўлка демақдир. Ватан бу одам туғилган, тарбияланган, меҳнат қувончини тотган, одам мануб бўлган, халқ тарихи билан боғланган ҳамда тарихан шакилланган ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маданий муҳитдир. Ватан кўп қиррали тушунчадир.

Инсонпарварлик (Гуманизм). Гуманизм -лотинча инсонга хос, инсоний деган манони англатади. Гуманизм инсонпарварлик дегани. Инсонпарварлик инсонга бўлган меҳрибонлик чуқур инсонийлик, ғаҳўрлик инсон озодлигини ва хар томонлама ривожланишини акс эттирувчи олижаноб туйғу. Ахлоқ нормаси хулқни белгилаб беради.

Байналмилаллик-турли халқлар вакилларини, халқларни дўст, иноқ, ҳамжиҳат ҳаёт кечиришлари тушунилади. Турли халқлар муносабатини тартибга солиб турувчи тамойил байналмилалликдир. Бизнинг юртимизда, 130 га яқин миллат ва элат вакиллари дўстона яшамокдалар. Чунки Президентимизнинг одилона миллий сиёсати ҳамма миллат вакилларига бирдек муносабатда бўлганлиги учун тинчлик ҳукм сурмоқда.

Жамоавийлик – бу кишиларнинг бирлашиш хисси, ижтимоий муносабатлар ривожланиши давомида тарихан шакилланивчи ижтимоий ҳаётнинг асоси, биргалик сифатидир.

Ахлоқ қоидалари - инсоннинг хулқ, феъл-атворини тартибга солиб турувчи ахлоқий талаблардир. Ахлоқ қоидалари инсонга жамият томонидан қўйилади. Ахлоқ қоидалар ижтимоий мазмунга кўра умуминсоний характерга эга бўлади

Меҳнатга онгли муносабат-меҳнат инсоннинг моддий ва маънавий бойликлар яратишга, умуминсоний таққиётини таъминлашга қаратилган фаолиятидир. Меҳнат жараёнида ижтимоий ҳамкорлик вужудга келади, бирдамлик ва интизом ҳақидаги, мухаббат ва нафрат тўғрисидаги, яхшилик ва ёмонлик ҳақидаги тасаввур ва тушунчалар шаклланади.

Дин-(арабча-ишонч, ишонмоқ)-олий мавжудотга нисбатан муносабат, тасаввур, урф-одат ва маросимлар мажмуи.

Комил инсон-(арабча-етук одам)-миллий мафкурамизнинг асосий ғояларидан бири. Шахсни баркамол қилиш орқали жамиятни бахтли, саодатли қилиш ғояси.

Маданият-(арабча “шаҳарга оид”)-кишиларни табиат ва борликни ўзлаштириш жараёнида яратган моддий ва маънавий бойликлари мажмуи.

Мафкур-(арабча-фикрлаш, фикрламоқ)-жамиятнинг, давлатнинг, ижтимоий гуруҳнинг яқин ва узоқ келажакка мўлжалланган фикрлар, ғоялар ва қарашлар мажмуи.

Маънавият-(арабча-маънолар мажмуи)-кишиларнинг фалсафий, ҳуқуқий, эстетик, бадий, ахлоқий, диний тасаввурлари ва тушунчалари мажмуи.

Маърифат-(арабча-билмоқ)-кишиларни онгини, билимини оширишга қаратилган фаолият.

Мустақиллик-(арабча-тобе эмаслик, ихтиёри ўзидалиқ, қарам эмаслик)-эркин ва озод равишда бошқаларнинг раҳбарлигисиз иш юрита билиш. Давлат мустақиллиги эса-муайян давлатнинг иқтисодий, сиёсий, маънавий эркинлигидир.

Шарқ Ренессанси – VII-XII ва XIV-XV асрларда араб Шарқида ва Марказий Осиёда маънавий ва маданий қадриятларнинг тикланиши, фалсафа ва фан, адабиёт ва санъатнинг жадал ривожланиши даври.

Қадриятлар-борлиқ, жамият, нарса-ҳодисалар, модий ва маънавий бойликларни аҳамиятини кўрсатиш учун қўлланиладиган тушунча.

ИЛОВАЛАР

ТЕСТЛАР

1. Ахлоқ арабча қайси сўзнинг кўпликдаги маъносини англатади?

- А) одоб
- Б) хулқ
- В) этика
- Д) амал

2. Ахлоқ дастлаб қайси мамлакатларда пайдо бўлган.

- А) Эрон, Туркия.
- Б) Урарту, Кушон.
- В) Хиндистон, Хитой.
- Д) Юнонистон, Рим

3. Ахлоқнинг асосий функциясини тўғри кўрсатинг.

- А) баҳолаш.
- Б) акс эттириш.
- В) бошқариш.
- Д) тўғри жавоб йўқ.

4. Ахлоқшунослик атамасини илмий муомалага ким киритган?

- А) Сократ
- Б) Парменид
- В) Аристотель
- Д) Платон

5. Қадимги юнонлар ахлоқни нима деб атаганлар?

- А) этика
- Б) эстетика
- В) философия
- Д) педагогика

6. Ахлоқни қайси категорияси «мажбурият»ни билдиради?

- А) бахт
- Б) бурч
- В) адолат
- Д) виждон

7. Ахлоқий категориялар нечта?

- А) 5 та
- Б) 6 та
- В) 7 та
- Д) 8 та

8. Ватан тушунчаси бизга қайси тилдан кириб келган?

- А) рус
- Б) араб
- В) форс
- Д) француз

9. «Ватан - саждагоҳимдир»-деб ким айтган эди?

- А) Ғ.Ғулом.
- Б) У.Носир.
- В) Чўлпон
- Д) А.Қодирий

10. Қуйидаги ким кўпроқ инсонпарварлик оташин куйчиси ҳисобланади?

- А) Улуғбек
- Б) Навоий
- В) Бобур
- Д) Машраб

11. Ахлоқий қоидаларидан «Сабр» Қуръони Каримда неча бор тилга олинган?

- А) 30
- Б) 40
- В) 50
- Д) 60

12. «Ахлоқий Муҳсини» асарининг муаллифи ким?

- А) А.Авлоний
- Б) А.Навоий
- В) А.Жомий
- Д) В.Кошифий

13. Фуқароларнинг ихтиёрий равишда бирга яшашга аҳд қилиши нима?

- А) севги
- Б) муҳаббат
- В) никоҳ
- Д) жамоа

14. Оила кодекси қачон қабул қилинган?

- А) 1994 йил
- Б) 1996 йил
- В) 1998 йил
- Д) 2000 йил

15. Ўзбекистонда никоҳ ёши эркак ва аёллар учун қанча?

- А) 18-18
- Б) 17-17
- В) 17-18
- Д) 19-18

16. Ахлоқий тарбия қандай жараён?

- А) мактаб жараёни.
- Б) олий даргоҳлар жараёни.
- В) узлуксиз жараён.
- Д) оилавий жараён

17. Қуйидагилардан ким «Қосуснома» асарини муаллифи.

- А) Фаробий
- Б) Кайковус
- В) Навоий

Д) Бобур

18. Ахлоқнинг «Эгизаки», «одобни ёдлатадиган илм қайси?

- А) санъат
- Б) адабиёт
- В) одобнома
- Д) дин

19. «Шайх ур-раис» номи билан машхур аллома ким?

- А) Навоий
- Б) Бобур
- В) Ибн Сино
- Д) Умар Ҳайём

20. Алишер Навоийнинг асосий ахлоқий асарини кўрсатинг.

- А) Хамса
- Б) Мубаййин
- В) Муҳокатул луғатайн
- Д) Маҳбуб ул-қулуб

21. Нотўғри жавобни аниқланг.

- А) Қобуснома-Кайковус
- Б) Бахт саодатга эришув ҳақида рисола - Фаробий
- В) Бўстон- Кошифий
- Д) Гулистон-Саъдий

22. 20-аср бошларида машхур бўлган, «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» асарининг муаллифи?

- А) Ниёзий
- Б) Авлоний
- В) Чўлпон
- Д) Фитрат

23. «Нажот йўли» ва «Оила ёки оила бошқариш тартиби» номли ахлоқшуносликка доир асарлар муаллифи ким?

- А) Ниёзий
- Б) Авлоний
- В) Чўлпон
- Д) Фитрат

24. Ахлоқнинг асосий тушунчаси нима?

- А) бурч
- Б) яхшилик ва ёмонлик
- В) виждон
- Д) ор-номус

25. Ўзи бирор қадриятни белгиламайдиган, лекин қадриятлар орасидаги нисбатни белгилайдиган, уларни баҳолаш мақомига эга бўлган ахлоқий мезоний тушунчани аниқланг.

- А) Адолат
- Б) Бурч
- В) Муҳаббат
- Д) Ор-номус

РЕФЕРАТ МАЗУЛАРИ

1. И. Каримов асарларида ахлоқий масалаларнинг қўйилиши.
2. И. Каримов асарларида ватанпарварлик туйғусининг ёритилиши.
3. Форобийнинг ахлоқий қарашлари.
4. Берунийнинг ахлоқий қарашлари.
5. Ибн Синонинг ахлоқий қарашлари.
6. Навоийнинг ахлоқий қарашлари.
7. Кошифийнинг ахлоқий қарашлари.
8. Авлонийнинг ахлоқий қарашлари.
9. Амир Темур тузукларида ахлоқий фазилатлар ҳақида.
10. Қуръон ва ахлоқ.
11. Ҳадисларда ахлоқ масаласи.
12. Ислом ахлоқи ва униг ўзига ҳослиги.
13. Тасаввуф ахлоқи.
14. Фақир инсон фазилатлари.
15. Мукамал инсон фазилатлари.
16. Футувват ахлоқи.
17. Комил инсон ахлоқи.
18. Баркамол инсон фазилатлари.
19. Имонли киши фазилатлари.
20. Адабиёт ва ахлоқ.
21. Ёшлар ахлоқидаги асосий қусурлар.
22. Яхшилик ва ёмонлик.
23. Адолат.
24. Виждон.
25. Бурч.
26. Бахт.
27. Ор-номус
28. Севги ва муҳаббат.
29. Педагог ахлоқнинг ўзига хослиги.
30. Тадбиркор ахлоқи.

ЭСТЕТИКА

Гулистон: 2018

ЎҚУВ МАТЕРИАЛЛАРИ

1-Мавзу: Эстетиканинг баҳс мавзуси.

Асосий саволлар:

1. Эстетика фанининг предмети, тадқиқот доираси ва мақсади.
2. Эстетиканинг фалсафий фан сифатидаги моҳияти.
3. Эстетиканинг бошқа фанлар билан ўзаро муносабати.
4. Эстетиканинг амалий аҳамияти ва вазифалари.

Мавзуга оид таянч тушунча ва иборалар: эстетика, нафосат, эстетик дид, гўзаллик, санъат, гўзаллик фалсафаси, санъат фалсафаси, эстетик тарбия.

1-савол баёни. Эстетика фани қадимги фанлардан бири бўлиб, унинг тарихи икки минг йилдан ортиқ. Бироқ у ўзининг ҳозирги номини XVIII асрда олган. Унгача бу фаннинг асосий муаммоси бўлмиш гўзаллик ва санъат ҳақидаги мулоҳазалар. Турли санъат турларига бағишланган рисолаларда, фалсафа ҳамда илоҳиётга оид асарларда ўз аксини топган эди. «Эстетика» атамасини 1750 йилда немис файласуфи Александр Баумгартен (1714-1762) илмий муомалага киритган. У бошқа бир немис файласуфи Лейбниц (1646-1716) таълимотидан келиб чиққан ҳолда ўз ғоясини ишботлаган эди. У инсон маънавий оламини уч соҳага: ақл—идрок, ихтиёр-ирода, ҳис-туйғуга бўлади ва уларнинг ҳар бирини алоҳида фалсафий жиҳатдан ўрганиш лозимлигини таъкидлайди.

Баумгартенгача ақлни ўрганадиган мантик, ихтиёрни ўрганувчи ахлоқшунослик фани кўпдан бери бор эди. Бироқ ҳиссиётни ўрганадиган фан ўз мақомига эга эмасди. Александр Баумгартеннинг бу борадаги хизмати шундаки, у «ҳис қилиш», «сезиш», «ҳис этиладиган» каби маъноларни англатувчи юнонча **aisthetikos** – сўздан «эстетика» иборасини олиб, ана шу бўшлиқни тўлдирди.

Баумгартен эстетикани ҳиссий идрок этиш назарияси сифатида олиб қаради. Лекин Баумгартендан сўнг кўп ўтмай, у «санъат фалсафаси» сифатида талқин этила бошланди. Эстетика фанининг энг буюк назариётчиларидан бири Гегель эса ўз маърузаларининг кириш қисмида шундай деб ёзади: «Эстетика» деган ном муваффақиятсиз чиққани ва юзаки экани сабабли бошқа атама қўллашга уринишлар бўлган. Сўзнинг ўз-ўзича бизни қизиқтирмаслигини назарда тутиб, биз «Эстетика» номини сақлаб қолишга тайёرمиз, бунинг устига, у одатий нутққа сингиб кетган. Шунга қарамай, бизнинг фанимиз мазмунига жавоб берадиган ибора, бу – «санъат фалсафаси» ёки яна ҳам аниқроқ қилиб айтганда, «Бадий ижод фалсафаси».

Гегелнинг «Эстетика» атамасидан кўнгли тўлмаслигига муайян сабаблар бор. Булардан бири юқорида унинг ўзи айтиб ўтган фикрлари бўлса, иккинчиси мазкур сўзнинг барча ҳис-туйғуларга тааллуқлилиги. Бунинг устига аллақачон фанимизнинг тадқиқот доираси санъат ҳудудидан чиқиб, инсон ҳаётининг деярли барча соҳаларига ёйилиб кетган.

Эстетика тарихида биринчи ибора – «санъат фалсафаси» тарафдорлари кўпчилиқни ташкил этади. Лекин юқорида айтиб ўтганимиздек, санъат эстетиканинг ягона тадқиқот объекти эмас. Ҳозирги пайтда техника эстетикаси ва унинг амалиётдаги соҳалари: дизайн, атроф-муҳитни гўзаллаштириш, табиат эстетикаси борасидаги муаммолар билан ҳам шуғулланади. Шу боис унинг қамровини санъатнинг ўзи билангина чегаралаб қўйишга ҳаққимиз йўқ. Зеро, бугунги кунда инсон ўзини ўраб турган барча нарса-ҳодисаларнинг гўзал бўлиши, ҳар қадамда нафосатни ҳис этишни истади: биз тақиб юрган соат, биз кийган кийим, биз ҳайдаётган машина, биз яшаётган уй, биз ёзаётган қалам, биз дам оладиган боғларнинг ҳаммасидан нафис бир руҳ уфуриб туриши лозим.

Юқорида айтилганлардан келиб чиқсак, «гўзаллик фалсафаси» деган ибора эстетикага кўпроқ мос келади. Чунки, эстетика фани фақат санъатдаги гўзалликни эмас, балки

инсондаги, жамият ва табиатдаги гўзалликни ҳам ўрганеди. Шунингдек, гўзалликдан ташқари улуғворлик, фожеавийлик, кулгилилик, мўъжизавийлик, ҳаёлийлик, уйғунлик, нозиклик сингари кўпдан-кўп тушунчалар мавжудки, уларни тадқиқ этиш ҳам эстетика фанининг зиммасига тушади. Лекин, бу ўринда, шуни унутмаслик керакки, мазкур тушунчаларнинг ҳар бири бир томондан, гўзалликка унсур сифатида иштирок этса, иккинчи томондан, уларнинг ўзи гўзалликка нисбатан унсур вазифасини ўтайди. Ана шу хусусиятларнинг воқеликда намоён бўлишини биз эстетика, деб атаймиз. Иккинчи томондан, эстетика санъат учун умумий қонун-қоидаларни ишлаб чиқади ва татбиқ этади. Учинчи томондан эса, эстетика санъат асарларини идрок этаётган киши руҳидаги ўзгаришларни тадқиқ қилади.

Шундай қилиб, эстетика санъатни тўла қамраб олади ва унинг ич-ичига кириб боради: бадиий асарнинг яратилиши арафасидаги шарт-шароитлардан тортиб, то у бунёдга келиб, эгаси-идрок этувчига етиб боргунча бўлган ва ундан кейинги жараёнларни тадқиқ этади, ҳамда улардан назарий хулосалар чиқаради.

Назорат саволлари:

- 1.1. «Эстетика» тушунчаси нимани англатади?
- 1.2. Гўзаллик фалсафаси деганда нимани тушунаси?

2-саволнинг баёни: Эстетика-фалсафий фанлар таркибига кирувчи махсус соҳа. Фалсафани эса маълумки, фанлар подшоси деб аташади. Дарҳақиқат, у фанлар подшоси сифатида барча табиий ва ижтимоий илмлар эришган ютуқларни ўз қамровига олиб, улардаги умумийлик хулосаларини чиқаради, шулар асосида инсонларни ҳақиқат томон етаклайди. Шу боис тафаккурни фалсафанинг тадқиқот объекти, деб аташ мақсадга мувофиқ бўлади.

Эстетика-фалсафий фан сифатида, барча санъатшунослик фанлари эришган ютуқларидан умумий хулосалар чиқариб, шу хулосалар асосида инсонни гўзаллик орқали ҳақиқатга етиштиришга хизмат қилади. Бундан ташқари, эстетика ишлаб чиққан қонун-қоидалар барча санъатшунослик фанлари учун умумийлик хусусиятига эга. Масалан, услуб, ритм, композиция ва ҳ.к. орасидаги қонуниятлар барча санъат турларига тааллуқли. Ҳеч бир алоҳида санъат тури ҳақидаги фан бундай имтиёзга эга эмас. Масалан, адабиётшунослик ишлаб чиққан қофия назариясини мусиқа ёки меъморчилик санъатига татбиқ этиб бўлмайди.

Эстетиканинг фалсафий моҳиятини яна унинг санъат асарига ёндашувидан кўриш мумкин. Маълумки, ҳар бир санъатшунослик илми ўз тадқиқот объектига 3 томонлама: назарий, тарихий ва танқидий жиҳатдан ёндашади. Масалан, адабиётшунослик, мусиқа, тасвирий санъатда .

Эстетикада эса тадқиқот объектига ёндашув уч эмас, балки биргина назарий жиҳатдан амалга оширилади: тарих ҳам танқид ҳам назарияга бўйсундирилади. Тўғри, эстетика тарихи деган ибора ва шу номдаги курслар ўқитилади. Лекин бу бора ҳам шартли тарзда қўлланилади. Ваҳоланки, у фаннинг тарихи эмас, балки тарихан даврларга бўлинган эстетика назарияларининг таҳлилидир.

Маълумки, санъат асарининг мавжуд бўлиши учун 2 та шарт унсур албатта зарур. Улар қуйидаги тадрижий занжирни ташкил этади: ижодкор-бадиий асарни идрок этувчи восита. Юқоридаги мисол нуқтаи назаридан қарайдиган бўлсак: ёзувчи-роман-китобхон-танқидчи. Адабиётшунослик буларнинг ҳар бирини одатда алоҳида-алоҳида ўрганеди. Эстетика фани ҳаммасини бир йўла, муайян тизим сифатида тадқиқ этади ва бу тадқиқот умумлаштирувчилик, назарийлилик хусусиятига эга бўлади.

Назорат саволлари:

- 2.1. Нима учун эстетикани санъат фалсафаси, деб аташади?
- 2.2. Нима учун эстетиканинг тадқиқот объекти биргина назарий жиҳатга бўйсундирилади?

3-савол баёни: Эстетика қадимдан кўпгина фанлар билан мустақкам алоқада ривожланиб келган. Шулардан бири бўлиб келган фалсафа ҳақида, улар орасида боғлиқлик тўғрисида юқорида айтиб ўтдик.

Эстетика учун яна бир алоқадор фан бу ахлоқшуносликдир. Бу иккала фан шу қадар бир-бирига яқинки, ҳаттоки баъзи даврларда улар етарли даражада ўзаро чегараланмаган. Чунки, инсоннинг ҳаёти ва нияти кўпинча ҳам ахлоқийликка, ҳам нафосатга тегишли бўлади, яъни муайян ижодий фаолият ўзида бирваракай ҳам эзгулик, ҳам эстетик хусусиятларини мужассам қилиши мумкин. Шу сабабли «Авесто», «Библия» ва «Қуръон» манбаларда, Сукрот, Афлотун, Форобий сингари файласуфлар таълимотларида ахлоқийликни ички гўзаллик, эстетикани ташқи гўзаллик тарзида талқин этилган.

Бундан ташқари кўриб ўтганимиздек, санъат эстетиканинг тадқиқот объектларидан ҳисобланади. Ҳар бир санъат асарида эса ахлоқнинг долзарб муаммолари кўтарилади ва ижодкор энг юксак ахлоқий даражани бадиий қиёфалар орқали инъикос эттиради. Бу инъикос бевосита ижобий қаҳрамонлар қиёфасида амалга ошса-да, бевосита салбий воқеа-ҳодисаларга муаллиф нуқтаи назари орқали рўй бериши мумкин. Яъни, баъзи бир бадиий асарда ижобий қаҳрамонлар, умуман, бўлмайди, лекин ундаги воқеа-ҳодисаларга ижодкор ўзи эришган ахлоқий юксакликдан туриб баҳо беради. Шу боис ахлоқсизликни тарғиб этувчи бадиий асарнинг бўлиши мумкин эмас.

Демак, эстетика ўрганаётган ҳар бир бадиий асар маълум маънода ахлоқшунослик нуқтаи назаридан ҳам таҳлил қилинади. Бироқ, бундай яқинлик юқорида айтганимиздек, асло айнанликни англамайди. Бу иккала фаннинг тадқиқот объектлари орасидаги фарқни биринчи бўлиб Арасту назарий жиҳатдан исботлаб берган эди: у эзгулик фақат ҳаракатда, гўзаллик эса ҳаракатсиз ҳам намоён бўлади, деган фикрни билдирган. Дарҳақиқат, ахлоқийлик фақат инсоннинг хатти-ҳаракати, қилмиши орқали юзага келади: одам токи ҳаракатсиз экан, биз унинг на яхшилигини, на ёмонлигини биламиз: муайян хатти-ҳаракат содир қилингандан кейингина биз уни ё эзгулик, ё ёвузлик, ё яхши ё ёмон сифатида баҳолаймиз. Гўзаллик эса ўзини ҳаракатсиз ҳам намоён этаверади. Олайлик, Кўкалдош мадрасаси, Регистон ансамбли. Улар ҳеч қачон ҳаракат қилмайди. Лекин гўзаллик сифатида мавжуд. Хулоса қилиб айтиш мумкинки, ахлоқ учун умумийлик, эстетика учун муайянлик шарт ҳисобланади.

Эстетика руҳшунослик (психология) билан ҳам мустақкам алоқада. Маълумки, инсоннинг руҳий ҳаётини ўрганар экан, руҳшунослик ҳиссиётлар масаласига катта ўрин беради. Гўзалликни санъат асарини яратиш ва идрок этиш ҳам маълум маънода ҳиссиётлар билан боғлиқ. Масалан, оддий ҳарсангтош кишида фавқуллодда кучли фориғланиш туйғусини, ҳиссий таасурот уйғотмайди. Лекин тошга ҳайкалтарош қўл урганидан сўнг ундаги ҳаёт нафаси инсоний ҳиссиётлар фавқуллоддаги табиатга эга бўлади.

Эстетика ҳайкалтарошдан ҳайкалга, ҳайкалдан томошабинга ўша ҳиссиётларнинг қайси даражада ўтган-ўтмаганлигини ўрганади ва шу асосда асарни баҳолайди.

Эстетиканинг социология билан алоқадорлиги ҳам муҳим. Маълумки, ҳар бир санъат асари алоҳида инсон шахсига эътибор қилган ҳолда жамиятни ижтимоий муносабатлар тизими сифатида бадиий тадқиқ қилади. Ҳатто инсон ва жамият акс этмаган манзара жанридаги асарда ҳам ижтимоийлик табиат аъзоси - муаллиф қарашларини бевосита инъикоси услубида ўзини кўрсатади.

Эстетиканинг диншунослик билан алоқаси алоҳида диққатга сазовор. Чунки дин ва санъат доимо бир-бирини тўлдириб келади ва кўп ҳолларда бири бошқаси учун яшаш шarti бўлиб майдонга чиқади. Бунинг устига ҳар бир диннинг «ўз тасарруфидаги» санъат турлари бор. Буддизм учун ҳайкалтарошлик, насронийлик учун тасвирий санъат, ислом учун бадиий адабиёт, шунингдек, барча умумжаҳоний динлар ўз ибодатхоналарини тақозо этади. Ибодатхоналарнинг эса меъморчилик санъати билан боғлиқлиги ҳаммамизга маълум. Умуман олганда, динлар деярли барча санъат турлари билан алоқадорликда иш кўради.

Эстетиканинг педагогика билан алоқасини биз тарбия муаммоларининг ҳал қилишида кўрамиз. Чунки педагогика ҳам эстетик тарбия билан шуғулланади. Педагогика ёшлар бўйича олиб борилаётган эстетик тарбия муаммоларини ўрганади. Эстетика эса эстетик тарбияни умумий қонун-қоидаларини ишлаб чиқади, яъни инсон туғилганидан бошлаб то ўлгунгача босиб ўтадиган босқичлар учун умумий бўлган фалсафаси сифатида иш кўради.

Бундан ташқари эстетика, кибернетика, экология ва юқорида айтиб ўтганимиздек, барча санъатшунослик фанлари билан ҳам яқин алоқадорлигида иш олиб боради.

Назорат саволлари:

3.1. Эстетиканинг ижтимоий фанлар билан алоқадорлиги ва ундан фарқи нималарда кўринади?

3.2. Эстетика яна бошқа қайси фанлар билан ўзаро алоқадор?

4-саволнинг баёни: Ҳар бир фаннинг инсон ва жамият ҳаётида ўзига хос амалий аҳамияти бор. Эстетика ҳам бундан мустасно эмас. Фанимиз, аввало, кундалик ҳаётимизда эстетик тарбияни тўғри йўлга қўйиш борасида катта аҳамиятга эга. Эркин, демократик жамиятимизнинг ҳар бир аъзоси гўзалликни чуқур ҳис этадиган уни асрайдиган эстетик дид эгалари бўлишлари лозим.

Эстетиканинг, айниқса, бадиий асар ижодкорлари учун амалий аҳамияти катта. Чунончи, бирор бир санъат турида ижод қилаётган санъаткор биринчи галда маълум маънода ўз соҳасининг билимдони бўлиши керак.

Умуман олганда, эстетика ҳамма учун ҳам зарур. Чунки инсон зоти барибир ҳаётда тез-тез санъат асарларини идрок этувчи сифатида майдонга чиқади.

Бугунги кунда эстетика фани олдида улкан вазифалар турибди. Зотан биз қураётган фуқаролик жамияти аъзоси ҳар жиҳатдан камол топган юксак эстетик дид эгаси бўлмоғи лозим. Қолаверса, ҳозирги машинасозликни, авиасозликни, умуман, санъатни замонавий дизайнсиз тасаввур этиш мутлақо мумкин эмас. Бунда бевосита техника эстетикасининг аҳамияти катта. Булардан ташқари, айниқса, ёшларнинг эстетик тарбиясига алоҳида эътибор бериш—замоннинг долзарб талаби бўлиб бормоқда. Шу боис «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» да узлуксиз таълимни ташкил этиш ва ривожлантириш тамойилларидан бири: «таълимнинг ижтимоийлашуви-таълим олувчилардан эстетик бой дунёқарашни ҳосил қилишни, уларда юксак маънавият, маданият ва ижодий фикрлашни шакллантириш» деб аниқ белгилаб қўйилганлиги бежиз эмас.

Назорат саволлари:

Эстетиканинг амалий аҳамияти қай тарзда намоён бўлади?

Эстетика фанининг вазифалари нималардан иборат?

Адабиётлар.

1. Каримов И.А. Ўзбекистон: «Миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура» Тошкент. «Ўзбекистон» 1993 й.

2. Каримов И.А. «Донишманд халқимнинг мустаҳкам иродасига ишонаман» «Фидокор» газетаси. 2008 июнь.

3. Умаров Э. «Эстетика», Т.: «Ўзбекистон» 1995 й. 3-15бет.

4. Умаров Э., Каримов Р., Мирсаидова М., Айходжаева Г. «Эстетика асослари» ўқув қўлланма. Т.: «Ўзбеккомцентр», 2002. 3-11 бетлар.

2-Мавзу: Қадимги Шарқ ва антик давр эстетикаси.

Асосий саволлар:

1. Қадимги Шарқ эстетика илмининг бешиги сифатида (Шумер, Бобил, Миср).
2. «Авесто» да эстетика масалалари.
3. Қадимги Ҳиндистон ва Хитойда санъат ва эстетика илмининг тараққиёти.
4. Қадимги Юнон ва Рим эстетикаси.

Мавзуга оид таянч тушунча ва иборалар:

Гўзаллик, эзгулик, санъат, риторика, раса, мэй, ғоя, инъикос, поэтика, фожеа, комедия, эстетик масофа, фориғланиш, эврилиш, мифология.

1-савол баёни: Инсон табиатан бўш вақтга интилиб яшайди. Чунки, бўш вақт мобайнида инсон жисман ва руҳан дам олиш, кундалик меҳнат - қорин тўйдириш ташвишидан фориғ бўлади. Бўш вақт инсонда ўйин ҳисси уйғонишининг асосий омилдир. Санъат вужудга келишида ўйиннинг аҳамияти катта эканлиги ҳаммага маълум. Демак, эстетик онг ва эстетик фаолиятнинг тадрижий ривожидида меҳнат билан бирга бўш вақт ҳам асосий омиллардан ҳисобланади. Давлат пайдо бўлиши билан ички осойишталикни меҳнат билан бирга бўш вақтга асосланган муайян тартибини жамиятда қонун даражасига кўтариш эса инсоннинг бадиий-эстетик ҳаётида янги давр бошланди. Ана шу давр ибтидосини Месопотамия-Иккидарё минтақасида, хусусан, Шумер давлатида кўришимиз мумкин.

Шумер инсоният тарихидаги ҳозиргача бизга маълум бўлган илк қудратли давлатлардан бири бўлган.

Шумерликлар биринчи бўлиб ёзувни кашф этдилар ва гил тахтачаларга қамиш қаламлар билан илк ривоят ва насиҳатларини ёзиб қолдирганлар.

Санъат намунасининг кўплиги жиҳатдан Шумерни орқада қолдирадиган Миср маданияти ҳам ёзма ёдгорликлар борасида Шумерга ён беради.

Қадимда Шумер тасвирий санъати асосан муҳрлар, идиш-товоқлардаги расм тасвирлардан иборат. Булар орасидаги энг қадимийси ва бизга кўп миқдорда етиб келгани муҳрлардир.

Шумер санъатида бадиий адабиёт энг катта ўрин эгаллаган. Шумер адабиёти намуналарининг кўп қисмини дostonлар ташкил этади. Улар бадиий жиҳатдан пухта ишланган, оҳангда, шеърий усулларга бой. Уларда гўзаллик тушунчаси фойдалилик билан боғлиқ ҳолда тасаввур этилган: қадимда нимаики фойдали бўлса, ўша гўзалдир, деб тан олинган.

Шумерларда эстетикага бағишланган рисоаларга ўхшаш махсус адабий шакли бўлган эмас. Бундай қарашларни бизгача тўлиқ ёки қисман етиб келган асотирларда учратиш мумкин. Шумерликларда эстетик тафаккурнинг келиб чиқиши асотирномага (мифологияга) бориб тақалади.

Шундай қилиб, Шумер санъати ва адабиёти инсоният тарихидаги дастлабки эстетик ғоялардан ва иборалардан бизни хабардор қилади ҳамда уларнинг келиб чиқиш тарихи билан танишиш имконини беради.

Бобилда эпос ва дostonларда ҳаёт ва ўлим муаммоси асосий муаммо сифатида кўтарилган. Қадимги Бобил шоирлари ижодида инсоннинг абадий яшашга интилиши юксак бадиий шаклларда ўз ифодасини топган.

Шундай қилиб, Шумер-Бобил санъати инсоният тарихида дастлабки эстетик ғоялар Шарқда пайдо бўлганидан гувоҳлик беради.

Умумжаҳон эстетикаси тараққиётига қадимги Миср маданияти жуда катта ҳисса қўшган. Барча қадимги халқлар қатори мисрликлар ҳам гўзалликни ҳаётда, деб билганлар ва

уни фойдаланиш мезони билан ўлчаганлар. Чунончи, қуёш маъбуди Атонга (милодгача XV аср) бағишланган алқовлардан бирида шундай дейилади:

Сенинг гўзаллигинг ўзи ҳаётдир,
Умр бағишлайди ҳар бир юракка.

Маълумки, тошқин Нил қадимги Миср фаровонлигининг асоси бўлган, фаровонлик эса, улар фикрича, гўзалликдир.

Қадимги Миср санъатининг жуда кўп турлари ана шу манфаатли гўзаллик асосида вужудга келган. Меъморчилик юксак техник мукамалликка эришган. Шундай қилиб, қадимги Мисрда вужудга келган эстетик ғоялар, ижодий тамойиллар, жанрлар кейинги даврлар эстетика илми ривожига ҳаракатлантирувчи маънавий куч сифатида таъсир кўрсатган.

Назорат саволлари:

1.1. Қадимги Шумер ва Мисрда дастлабки эстетик ғоялар қандай келиб чиққан?

1.2. Шумер ва Бобилдаги дастлабки эстетик қарашлардаги умумийликнинг моҳияти нимада?

2- савол баёни: Шарқ халқлари тараққиёти қадимги Эрон ва Турон аҳолиси яратган маданият катта ўрин тутди. Хусусан, зардуштийликнинг муқаддас китоби «Авесто»нинг тақдири бунга мисол бўла олади.

«Авесто» готларини Зардушт бадиҳа йўли билан орасида қўшиқ қилиб айтган.

Бу туркум шеърлар-готларда ўша ҳаётий лавҳалар ўз аксини топган. «Гот» сўзи аслида «гоҳ» яъни «қуй», «қўшиқ» деган маънони англатади. Бу сўз мумтоз мусиқа меросимизда

«Дугоҳ», «Сегоҳ», «Чоргоҳ» каби атамалар таркибида сақланиб қолган.

Қадимги «Авесто»дан бизгача етиб келган қисмлар «Ясна», «Ведевот», «Яшт», «Виспарат», деб аталади. Зардушт ижод қилган «гоҳ» лардан 17 таси «Ясна» китобига кирган.

Айнан ана шу «гот»лар орасида қадимги туронликлар ва эронликларда эстетик тасаввурнинг қандай шаклланганлигини кўриш мумкин.

Қадимги туронликлар ва эронликларда ҳам атроф-муҳитдаги гўзалликни англаб етиш бошқа қадимий маданий халқлардаги каби инсоннинг ўз-ўзини англаш жараёнида рўй беради. Маълумки, қадимги Шарқда гўзаллик ахлоқий юксаклик билан моҳиятан бир тушунча сифатида олиб қаралади. Бу жиҳатдан «Авесто» ҳам истисно эмас: ундаги «гўзал», «сулув», «чиройли», «нафис», «қойилмақом» сўзлари «яхши», «эзгу», «беғубор» сўзлари билан маънодош тарзда келади, «гўзал» дегани «яхши», «одамга фойдали» деган маънони англатади. Маълумки, кўпчилик қадимги халқларда эстетик ғояларнинг ибтидоси «гўзаллик ва эзгулик» нинг, «гўзаллик ва зарурийлик»нинг яхшилиги билан боғланади. «Гот»лардаги гўзаллик ҳақидаги тасаввур илоҳий одилликка, мезонийликка, мутаносибликка, яъни уйғунлик тушунчасини илк ибтидоий кўринишларига бориб тақалади. Зардушт «гот»лардаги илоҳий Аҳурамаздани шарафлайди ва бу шарафлаш «мезонсиз эмас, балки мезоний сўзлар» билан амалга ошувини алоҳида таъкидлайди.

«Авесто»даги «гот»ларда «гўзаллик», «кўркемлик», «чиройлилиқ», «улуғ», «улуғвор», «викор» сингари сўзлар алоҳида тилга олинмасада, улар ҳақиқат, эзгулик, яхшилиқ шаклида ифодланади. Яштларда улар тўғридан-тўғри қўлланилган. Сув ва ҳосилдорлик маъбудаси Амударё тангриси Ардвисура-Анахита мадҳига бағишланган «Ардвисура-Яшт»да шундай мисраларни учратиш мумкин:

Гўзаллиги, улуғлиги ҳаққи-ҳурмати.
Тингловчи дуо билан шарафлагумдир
Арта қутлуғлаган Ардвисурани.

Худди ана шу «Яшт»даги Арвисура-Анахита тасвирини гўзаллик ва улуғворликнинг гўзал ва улуғвор тасвир сифатида бой, ранг-баранг эстетик инъикос тарзида идрок этиши табиийдир.

Бундай мисоллар «Авесто» яратилган Мовароуннахр минтақасидаги эстетик тасаввурлар, ғоялар ва санъат турлари қўшни минтақалар халқлари эстетик тараққиётига катта таъсир кўрсатилганлигини исботлайди.

Назорат саволлари:

- 2.1. «Авесто»да илгари сурилган илк эстетик ғояларнинг моҳияти нимада?
- 2.2. «Авесто» да гўзалликнинг моҳияти нимада кўринади?

3-савол баёни: Қадимги Ҳиндистон фалсафий-эстетик, диний-ахлоқий тафаккурида упанишадларнинг аҳамияти беқиёс. «Упанишад» сўзи тўғридан-тўғри «давра», «давра олмак» (устоз атрофида) деган маънони англатади. Лекин унинг иккинчи ботиний маъноси— «сирли билим», «яширин билим»дир. Упанишадлар ведаларга бориб тақаладиган, уларни сирларини тушунтирадиган диний—фалсафий табиатга эга таълимотдир. Уларда мелодгача бўлган VII-асрларда қадимги ҳиндларнинг эстетик тасаввур ва қарашлари шаклланган.

Упанишадлардаги эстетик тасаввурлар ҳам ахлоқий қарашлар билан мустаҳкам боғлиқ.

Қадимги ҳинд эстетикасида, хусусан, упанишадларда нур нафосати билан бирга сўзларда инъикос этган ранг нафосатига ҳам дуч келиш мумкин. Ранглар муқояса-зидлаштириш усулида эстетик хусусият касб этади.

Брахман сўзи кўп маънолиликдир. Браҳманни универсум, мавжудликнинг ягона ибтидоси, ўз-ўзига асосланган, оламдаги бор нарсага ва оламнинг ўзига таянч бўлувчи қандайдир улуглик тарзида тушунтирилади. Донишманд учун эса Браҳман «интилиш объекти», яъни муайян маънода маънавий идеал, ҳар қандай гўзалликдан гўзалроқ гўзалликдир. Олий ва пок Браҳманга етишиш буюк қувонч, бахт бағишлайди, у инсоннинг чарақлаб турган ҳақиқатни кўра билиши. Браҳманни билиш—«инсондаги кўркни» бевосита мушоҳада этиш. Бу энг гўзал ва энг илоҳий мушоҳададир.

Шундай қилиб, упанишадларда ҳақиқат, ҳур эзгулик ва олий гўзаллик рамзи сифатида талқин этилади.

Нур рамзи, нур нафосати, умуман, ведалар ва упанишадлардаги эстетик ғоялар қадимги Ҳинд дostonлари, «Маҳобҳорат» ва «Рамаяна» бадиияти ҳамда нафосатига сезиларли таъсир кўрсатди. Масалан, «Рамаяна»да ҳилол, ой, энг юксак гўзаллик тарзида тасвирланади: ой сўзсиз гўзал нур тўкиб, тунги заминнинг сирли чиройга буркайди.

Қадимги ҳинд эстетикаси тарихида «Натъяшастра» - «Театр санъатига» доир ўғитлар (I-II асрлар) рисоласи ҳам диққатга сазовор.

Саҳнада бадиий қиёфа яратиш вазифасидан келиб чиқиб, қадимги ҳиндларнинг театр ҳақидаги билими инсон руҳий ҳолатларини алоҳида таҳлил этувчи «бҳава» деб аталган тизимни яратди. Бундан ташқари «бҳава»ларни саккиз гуруҳга бўлувчи мураккаб таснифлаш тури ва бир неча шунга яқин иккинчи даражали ҳолатларни мужассам этган ана шундай ҳар бир гуруҳ муайян эҳтирос тушунчаси тарзида олиб қаралган. Барча тушунчалар, яъни саккиз тушунча ягона «раса» (дид) деган ибора билан ифодаланган. Кейинчалик «раса» бадиий эҳтиросни англатадиган эстетика тушунчаси мақомини олди ва шу тарзда ҳинд санъатшунослигида кенг тарқалди. «Раса» тушунчаси мусиқа назариясида пардалар, товуш қаторлари босқичлари ва оҳанглар турларида, тасвирий санъат назариясида эса мой бўёқ ва ҳайкалтарошлик тасвирларида қўлланилиб келинмоқда.

Қадимги Хитой эстетикаси деганда биз одатда, миллоддан аввалги VII аср - миллоднинг V асргача бўлган даврни назарда тутамиз. Мана шу даврда Хитойда эстетик тафаккур мустақил фан мақомига эга бўлмасда, лекин асосий фалсафий—эстетик тушунчалар шаклланган эди. Бироқ дастлабки эстетик тасаввурлар, ғоялар бундан анча аввал «Шуцзин» («Тарихлар китоби» мил. авв. XII аср), «Шицзин» («Қўшиқлар китоби» - мил. авв. XI-VI), «Ицзи» («Ўзгаришлар китоби» мил. авв. VIII-VII асрлар) деб номланган ёдгорликларда учрайди.

Ана шу халқ қўшиқлари Хитой ёзма адабиётининг асоси бўлди, уч ярим минг йил аввал Хитой ёзуви иероглифлар яратилди. Шуни айтиш керакки, иероглиф ёзув ранг-баранг, базўр

илғанадиган нозик ишораларни тасвирлашда, мавҳум ва кўпёқламали тушунчаларни турли маъно урғуларни ва қирраларни ифодалаш учун чексиз имкониятларга эга. Шу муносабат билан уларни бир неча иероглиф этимологиясини кўриб чиқайлик. Масалан, «МЭЙ» иероглифи гўзал, бадий, эстетик деган маъноларни англатади. У икки пиктограмадан расмлашган ёзувдан иборат: Ян (кўчкор, кўй) ва да (катта, улкан). Дастлаб буларнинг кўшиливи «катта кўчкор» деган жўн тушунчани яъни, «тенги кам» гўшти лаззатли, жуни ноёб, гўзал ташқи кўринишга эга бўлган ҳайвонларнинг ғайри одатий нусхасини англатган. Гўзаллик ҳақидаги тушунчаларнинг кейинчалик ривожланиб бориши билан «МЭЙ» иероглифи нисбатан мураккаб ва мавҳумлик ифодаси бўлмиш гўзал эстетик деган маъноларда юзага келган.

Қадимги Хитой эстетикаси тарихида икки йўналиш алоҳида ажралиб туради: даосизм ва конфуцийчилик. Бу йўналишларнинг муҳим белгиси – фазо, (космос) ва табиатнинг азалий ва абадий гўзаллик, жамият, борлиқ гўзаллигига қанчалик ўхшаш, яқин эканлиги билан белгиланади. Конфуцийчилик хулқий гўзаллик муаммосини ўртага ташлайди: ахлоқий–эстетик идеал унинг энг муҳим белгиси саналади.

Даосизмнинг («дао»-йўл дегани) асосчиси Лао-цзи (мил. авв. VI-V асрлар) фикрига кўра «уйғунлик» (ХЭ), «Тинчлик», «Келишув», «Юмшоқлик», «Келиштириш» маъноларини англатади. «Меъёр» сўзини эса у етарлилик маъносида қўллайди.

Гўзаллик ҳақида («Дао де цзи») китобида ҳам диққатга сазовор фикрлар баён этилган. «Бутун осмон остидагилар гўзалликни» гўзал эканлигини билиб олганларидан ўша пайт хунуқлик ҳам пайдо бўлади. Қачонки ҳамма эзгулик эканлигини билиб олганида ўша пайт ёвузлик ҳам туғилади.

«Хуайнаньцзи» деб аталадиган қадимий Хитой матни ҳам эстетик ғоялар тараққиётини кўрсатувчи асар сифатида муҳимдир.

Даосизм учун ибтидо нуқтаси олам (космос) бўлса, Конфуций (мил. авв. 551-479 йиллар) ва унинг издошлари эстетик муносабатларини ижтимоий-сиёсий қарашларидан келиб чиқиб шакллантирадилар. Конфуций «Жўмард ўғлон» тушунчасини (тасаввуфда «жавонмардлик»ка яқин Б.Ф.) келтиради. Жўмард ўғлон, энг аввало, ахлоқийлик ва фуқаролик бурчларини чин дилдан намунали бажарувчи жамиятнинг идеал аъзоси. Жўмард ўғлон тарбиясининг асосини Конфуций уч нарсада-«кўшиқ», «удум» ва «мусиқа»да кўради. Демак, донишманд нуқтаи назаридан тарбия эстетик асосда олиб борилиши лозим.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, қадимги Хитой эстетикаси ўрта асрларга келиб нафақат Хитойни юксак поғонага кўтарди, балки Япония, Вьетнам каби минтақаларда эстетика илмининг вужудга келишига ҳам асос бўлиб хизмат қилди.

Назорат саволлари:

3.1. Қадимги Ҳиндистонда эстетик тафаккур қай тарзда ифода топган?

3.2. Қадимги Хитойда эстетика борасидаги дастлабки таълимотлар нималарга асосланган?

4-савол баёни: Қадимги Юнон мумтоз эстетикаси деганда биз, асосан уч буюк сиймони назарда тутамиз. Булар Сукрот, Афлотун ва Арасту.

Сукрот (миллоддан аввалги 469-399 йиллар) жаҳон фалсафасида биринчи бўлиб антропологик ёндашувга асос солган мутафаккир, унгача фалсафада фақат космологик ёндашув ҳукмрон эди. Сукрот файласуфларга таъриф берар экан: «Файласуф донишманд ҳамда жоҳил оралиғидаги мавқени эгаллайди», - дейди.

Сукрот ахлоқшунослик ва эстетиканинг, эзгулик ва гўзалликнинг узвий алоқасини таъкидлаб кўрсатади. Унинг идеали маъноли ва жисман гўзал инсон. Инсонни санъатнинг асосий объекти сифатида олиб қарайди, санъатнинг эстетик ва ахлоқий мезонлари масаласини ўртага ташлайди ҳамда шулар орқали ижодий жараённи очиб беришга уринади.

Санъат, Сукротнинг фикрига кўра, тақлид орқали ҳаётни инъикос эттиришдир. Лекин бундай тақлид асло нусха кўчириш эмас. Ҳайкалтарош Паррасий билан суҳбатида мутафаккир санъаткор инсонни, табиатни, воқеликни умумлаштириш орқали қайтадан жонлаштиради, дейди. Ҳайкал ҳам, яъни, тош ҳам, бошқа санъат турларидаги каби

«қалбнинг ҳолатини», инсоннинг руҳий-маънавий қиёфасини акс эттириши керак. Ахлоқий идеаларгина инъикос эттиришга лойиқ.

Қадимги Юнон эстетикасида Афлотуннинг (мил. авв. 427-347) қарашлари диққатга сазовордир. Унинг эстетика борасидаги фикрлари асосан «Ион», «Федр», «Базм», «Қонунлар», «Давлат» сингари асарларида ўз ифодасини топган.

У фалсафага таъриф бериб қуйидаги мисраларни ёзган:

- «Оламда билимдан кучли нарса йўқдир. Билим ҳар қандай хузур-ҳоловатдан ҳам, бошқа нарсалардан ҳам зўрроқдир».

- «Фалсафа билан машғул бўлинг. Шунингдек, ёшларда ҳам фалсафага рағбат уйғотинг».

- «Ҳақиқатни англашга интилувчилар чин файласуфлардир».

Афлотун Сукротдан фарқли ўлароқ, ғоялар муаммосини ўртага ташлайди. Унинг фикрича, асл борлиқ ана шу ғоялардан иборат. Умумий тушунчалар қанча бўлса, ғоялар ҳам шунча. Ғояларнинг ўрни нарсаларга нисбатан бирламчи: аввало ғоялар, ундан кейин нарсалар. Атроф-теваракдаги ҳис этилувчи нарсалар ҳиссиётдан юксак турувчи ғояларнинг инъикосидир. Афлотуннинг фикрига кўра, асл гўзаллик ҳис этилгувчи нарсалар дунёсида бўлмайди, у ғоялар оламига тааллуқли. «Давлат» асарида файласуф Сукрот ва Глаукон суҳбати асносида ғор ҳақидаги машҳур афсонани келтирар экан, бизга кўриниб турган, биз яшаётган дунё бор-йўғи соялар ўйини, ҳақиқий дунёни кўриш учун эса инсон ожизлик қилишини айтади. Инсон ғор деворига кишанбанд қилинган тутқунга ўхшайди, у фақат ҳақиқий борлиқнинг соясини кузата олади, ҳақиқий борлиқ эса ана шу соя ортида кўринмай қолаверади. Гўзаллик-ҳақиқий борлиққа тааллуқли. «Унга ҳиссиётлар ёрдамида етишиш мумкин: у-ўзгармас, замон ва макондан ташқарида». Бу ўринда Афлотуннинг ҳақиқий гўзаллик сифатида худони назарда тутаетганини илғаш қийин эмас.

Ана шу нуқтаи назардан келиб чиққан ҳолда, Афлотун, санъаткорни ўзига хос нусха кўчирувчи сифатида талқин этади; у ҳис этиладиган нарсалар оламини акс эттиради, бу олам эса ўз навбатида, ғояларнинг нусхаларидир. Демак, унингча, санъат асари-нусхадан олинган нусха, тақлидга тақлид, соянинг сояси. Шу боис инъикоснинг инъикоси сифатида санъат, биринчидан, билиш қуроли бўла олмайди, аксинча, у алдамчи рўё, асл оламнинг моҳиятига етиб бориш йўлидаги тўсиқдир. Иккинчидан, у ахлоққа нисбатан бетараф туради, ҳатто ахлоқнинг бузилишига ҳам сабаб бўлиши мумкин. Учунчидан, томошабинни маънавий юксакликка эмас, балки руҳий касалликка олиб келади. Чунки у ҳис этилгувчи нарсалар оламини турли воситалар орқали инъикос эттирар экан, кўп ҳолларда гўзалликка тааллуқли бўлмаган, хунуқлик, шармандалик ва беҳаёликни тасвирлайди. Шу сабабли идеал давлатдан санъатнинг ўрин олиши шарт эмас. Лекин маъбудларга бағишланган алқовлар, мардлик, ватанпарварлик туйғуларини уйғотадиган қўшиқлар бундан мустасно.

Афлотун санъатнинг асл манбаини билимда эмас, илҳомда, деб ҳисоблайди. Унингча, шоир «фақат илҳомланган ва жазавага тушган пайтида, эс-хуш йўқолганида ижод қилади; токи эс-хуши жойида экан, у ижод ва каромат қобилиятдан маҳрум». Шоир ўзи англамаган ҳолда телбавор, савдойи бир ҳолатда иш кўради. Шу боис ҳақиқий ижодкор учун санъат қонун-қоидаларини билишнинг ўзигина етарли эмас: у санъаткор бўлиб туғилиши лозим.

Қадимги Юнон эстетикасининг юксак чўққиси Арасту ижодидир (мил. авв. 384-322). Унинг «Хитоб» («Риторика»), «Сиёсат», айниқса, «Шеърийат санъати» («Поэтика») асарида эстетик муаммолар ўртага ташланган.

«Эзгулик қилишдан чўчидиганларни ахлоқий гўзал одамлар тоифасига кўшиб бўлмайди. Ҳамма яхши нарсаларни яхши деб билган, бойлик ва амал ҳам буза олмайдиган одамлар энг олижаноб инсонлардир».

Арасту ўз тадқиқотлари марказига гўзаллик масаласини кўяди. У гўзалликни тартиб, мутаносиблик ва аниқликда кўради. Гўзалликнинг нисбатан юксак ифодаси эса, тирик жонзотларда, айниқса, инсонда намоён бўлади. Гўзалликнинг яна бир белгиси, Арасту фикрига кўра, миқдорнинг чекланганлиги. «Жонсиз нарсалар каби жонли мавжудотлар ҳам ҳажман осон илғаб олинмайдиган бўлишлари керак», дейди файласуф. Гўзалликнинг энг муҳим

белгисини эса, Арасту узвий яхлитлик, деб атайди. Унинг талқинига кўра, яхлитлик ибтидо, марказ ва интиходан иборат бўлади. Арастугача гўзаллик ва эзгулик айнанлаштириллар эди. Арасту эса биринчи бўлиб уларни фарқлайди: эзгулик фақат ҳаракат орқали, гўзаллик ҳаракатсиз ҳам воқе бўлади, деган фикрни ўртага ташлайди.

Арастунинг санъат ҳақидаги қарашлари устози Афлотун қарашларидан жиддий фарқ қилади. Унинг фикрига кўра, санъат асари, табиат асари сингари шакл ва материя бирлигидан иборат. Санъаткор онгида «Олабий ақл»да мавжуд бўлган нарсалардан бошқа бирор нарсанинг мавжуд бўлиши мумкин эмас. Зеро, табиат ва инсон фаолиятининг манбаи «Олабий ақл» даги ғоялар йиғиндисиدير. Улар ё «табиатдаги» жараён, ёки «санъат» орқали ўзлигини намоён қилади. Санъат табиат ўз мақсадини амалга оширадиган шакллардан бири, холос. Лекин энг етук, мукамал шакли, санъат табиат охирига етказа олмаган нарсани охирига етказади, бунда унга инсоний зехн кўмаклашади.

Қадимги дунё эстетикасида Рим мутафаккирларининг ўрни ҳам беқиёс. Улардан айримларини кўриб ўтамиз, Тит Лукреций Кар (мил. авв. 99-55 йиллар), Квинт Гораций (мил. авв. 65-8 йиллар) қарашлари диққатга сазовар. Тит Лукреций Кар ўзининг «Нарсаларнинг табиати» асарида санъатнинг келиб чиқишини табиатга тақлид, деб изоҳлайди. Яъни, санъат инсонларнинг идеал эҳтиёжларидан келиб чиққан. Унинг фикрига кўра, санъат фақат лаззат, оромгина бахш этиб қолмайди, балки, фойдалиниш хусусиятига ҳам эга: у натижаларнинг табиати ҳақида билим беради.

Гораций ўзининг эстетика борасида қарашларини «Пизонларга мактуб» ёки кейинчалик «Шеърийат санъати» деб аталган асарида баён этади.

Гораций шоирдан, аввало, фалсафий билим эгаси бўлишини, иккинчидан, самимиятни талаб қилади. Бундан ташқари, Гораций шеърийатнинг хил ва турларига таъриф беради, бунда у асосий диққатини фожеа (трагедия)га қаратган. Рангтасвир шеърийат билан кўп жиҳатдан ўхшашлигини алоҳида таъкидлаб ўтади. Ҳар қандай мутаносибликни, уйғунликни бузилишини, сохталликни қоралийди.

Умуман олганда, қадимги дунё эстетикаси, ҳусусан, унинг мумтоз даври эстетикаси қадимги Юнон тафаккурига тақлидан тараққий топди. Масалан, гўзаллик муаммоси илк бора атрофлича фалсафий тадқиқ этилди, гўзалликнинг моҳияти ва унсурларига доир қимматли фикрлар билдирилди: фожеавийлик ва кулгулилик тушунчалари театр санъати билан боғлиқ тарзда ўрганилди; санъатнинг келиб чиқиши, моҳияти ва фориғлантирувчилик хусусияти ҳақидаги теран қарашлар биринчи марта ўртага ташланди; шеър санъати ва нотиклик санъати масалаларининг муҳим томонлари очиб берилди. Шу нуқтаи назардан қадимги дунёнинг мумтоз эстетикаси кейинги даврлар эстетик тафаккур тараққиётига катта таъсир кўрсатади ва бу таъсирни ҳозир ҳам ҳис қилиш мумкин.

Назорат саволлари:

- 4.1. Сукрот ва Арасту ғоялари қадимги дунё эстетикасида қандай ўрин тутуди?
- 4.2. Нима учун Арасту ижоди қадимги дунё мумтоз эстетикасининг чўққиси ҳисобланади?
- 4.3. Қадимги Рим эстетикасини қайси мутафаккирлар ижодида кўриш мумкин?

Адабиётлар.

1. Аристотель. Поэтика. -Т., 1980.
2. Маҳмудов Т. «Авесто» ҳақида. Тошкент, «Шарқ», 2001 й.
3. История эстетической мўсли в 3-х томах. -Т.1, Москва, «Искусство», 1985 г.
4. Культура Древнега Египт. -М., «Наука», 1976 г.

3-Мавзу: Уйғониш даври Шарқ мутафаккирларининг эстетикаси.

Асосий саволлар.

1. Дунё динларининг вужудга келиши ва уларнинг санъат билан боғлиқлиги.
2. Ўрта асрлар Шарқ мутафаккирларининг эстетик қарашлари.
3. Темур ва теурийлар даври эстетикаси.

Мавзуга оид таянч тушунча ва иборалар.

Дин, диний эътиқод, будда, христианлик, ислом, тасаввуф эстетикаси,

1-савол баёни: Дунё динларининг вужудга келиши ва мустақамланиши муҳим рол ўйнайди. Инсониятнинг нисбатан афкор қисми бу даврда тавҳидни англаб етди. Натижада жаҳоннинг жуда катта қисмида Осиё, Европа ҳамда Африкада уч дин ҳукмронлик мавқеини эгаллади. Арабистон, Эрон ва Турон минтақаларида ислом, ҳинди-хитой минтақасида буддавийлик, Европада Христианлик динлари дунё динлари сифатида майдонга чиқди.

Маълумки, ҳар бир диний эътиқод даъватсиз, тарғибот-ташвиқотсиз кенг омма орасига синга олмайди. Фақат муқаддас китоблар ва ибодатхоналар орқалигина кўзланган мақсадга эришиш қийин. Шу боис даъватнинг янада кенгрок, бошқа маънавий ҳодисалар кўмагида олиб борилиши табиий зарурат сифатида юзага чиқди. Натижада асосий воситалардан бири сифатида дин санъатни танлади. Зеро, санъат барча ифода шакллари ичида универсаллиги билан ажралиб туради: у бир вақтнинг ўзида ранг-баранглик, мукамаллик ва илоҳийлик хусусиятларига эга. Демак, дин ва санъат ҳамкорлигида туғилган ижод диний-бадий асарга айланди.

Диний-бадий асарда рамз алоҳида ўринга эга. Рамзнинг ўзига хос хусусияти шундаки, у ўз мазмунига эмас, бутунлай бошқа мазмунни англадиган шакл, ўз моҳиятини эмас, бутунлай бошқа моҳиятни ифодалаيدиган ҳодиса, бошқача айтганда, ботинни ифодаловчи зоҳирдир.

Барча диний-бадий асарлар муайян қатъий қонунлар асосида яратилади. Қонунлар йиллар ёки асрлар мобайнида ишлаб чиқилган мустақкам, яъни қонунлаштирилган тизимга асосланади.

Диний-бадий қонун меъморчиликда ҳам яққол кўзга ташланади. Масалан, йирик масжид томининг ташқи ва ички кўринишига эътибор қилайлик: кираверишдаги пештоқда Қуръондан оятлар, бир ёнда мезана минора, томда гумбаз, ҳовлида таҳорат учун ҳовуз, ичкарида фатволар ўқиладиган, ваъз айтиладиган минбар, қибла томонда меҳроб ва ҳ.к.

Маълумки, диний маросимларда фотиҳа ўқилганда, айниқса, ибодат пайтида инсон қалбида фориғланиш, покланиш рўй беради. Инсон кундалик ташвишлар, ғазаб, гина сингари майдаланишдан фориғ бўлади, уларнинг ўрнини илоҳий орзулар, эзгу амаллар қилиш фикри эгаллайди. Диний-бадий асарни эстетик идрок этиш жараёнида ҳам худди шундай ҳолат рўй беради. Лекин бу фориғланиш диний-бадий асарни таъсири ҳатто бир неча кунга чўзилиши мумкин. Диний фориғланишни қалбда тутиб туриш учун эса ибодат ҳар куни такрорланади. Бунинг сабаби шундаки, ибодат фақат руҳий ҳолатнинг ўзи, санъат эса, яъни бадий ёки диний-бадий асар руҳий ҳолат билан моддийликнинг омукталигига руҳ ва вужуд баҳолигидир. Шу боис у инсонга яқинрок, зеро, инсон ҳам руҳ ва вужуд бирлигидан ташкил топган.

Шундай қилиб, дунё динлари вужудга келгач, санъат билан ҳамкорлик қила бошлади, санъатдан восита сифатида фойдаланиш боробарида унинг равнақига ўзига хос ҳисса қўшдилар, эстетика таракқиётига ҳам катта таъсир кўрсатди.

Назорат саволлари:

- 1.1. Дунё динларининг санъат билан боғлиқлиги нимада?

1.2. Диний тарғиботда санъат иштирок этадами?

2-савол баёни: Уйғониш даври мутафаккирлари қадимги дунё мумтоз эстетикаси йўналишлари ва ғояларини давом эттирдилар. Улар қадимги Юнон файласуфлари ва олимлари асарларини шарҳладилар, танқидий ўргандилар, таржима қилдилар. Арастуни эса «Биринчи муаллим», деб атадилар. Арасту талқинида худо олам ва барча олабий жараёнларнинг мақсади ҳисобланади, у олий тафаккур, тафаккур ҳақидаги тафаккурдир. Айнан мана шунинг учун ҳам Арасту Шарқда «Биринчи муаллим» номини олди, унинг издошлари ўзларини устозларига тақлидан машшоийунлик (перепатетчилар) деб атадилар.

Шарқда Арастудан сўнг энг улуғ устоз сифатида Абу Наср Форобий (873-950) машхур бўлди. У Арастудан кейинги «Иккинчи муаллим» деган номни олди.

Форобийнинг қарашларида эзгулик ва гўзаллик маълум маънода айнанлаштирилади, бири иккинчисида яшовчи ҳодисалар сифатида талқин этилади. Шунинг учун унинг асарларида «гўзал хатти-ҳаракатлар», «гўзал қилмишлар» деган ибораларни кўп учратиш мумкин. Гўзалликка этишишни у фалсафа туфайли рўй беради, деб ҳисоблайди. Унинг фикрига кўра, ҳар бир нарса-ҳодиса гўзалликка унинг ўз борлигини тўла намоён этиши ва мукамалликка эришуви билан боғлайди. Форобий инсонда 2 хил гўзалликни фарқлайди: ички ва ташқи. У ички гўзалликни юқори кўяди ва бу «бойнинг бойлигини безаб, камбағалнинг камбағаллигини яширадиган» гўзалликни «одоб» деб атайди. Бундай гўзаллик юксак ахлоқий хатти-ҳаракатлар ва инсоний комилликда ўзини намоён этади. Ташқи гўзалликка келганда, файласуф табиий гўзалликни ҳар қандай безаниш, ясенишлардан юқори кўяди.

Форобий санъатнинг тақлидийлик хусусиятга эғалигини таъкидлайди. Ана шу тақлидийлик идрок этувчида ҳиссиёт ва тасаввур уйғотади. Санъаткор ўз хаёлот кучи, ижодий қудрати билан умумий ғояларни яққа қиёфаларда инъикос эттиради. У нутқни турларини мантиқий нуқтаи назардан тадқиқ этар экан, шеъринг нутқни-мутлоқ ёлғон, диалектик нутқни рост дейди. Шеъринг нутқнинг мутлоқ ёлғон, деб аталиши кишига дастлаб эриш туюлади. Лекин аслида Форобий ҳақ. Масалан, Ойбекнинг мана бу икки сатрини олиб кўрайлик:

Бир ўлкаки, тупроғида олтин гуллайди,

Бир ўлкаки, қишларида шивирлар баҳор..

Оддий мантиқ нуқтаи назардан қарасак, Ойбекнинг бу сатрлари ёлғон: олтин – рангли метал, у ҳеч қачон ўсимликка ўхшаб гулламайди, баҳор эса одам эмас, у –фасл, ҳеч қачон шивирлаб гапирмайди. Форобий бу ўринда санъат асари оддий мантиқ илми қонун қоидаларига бўйсунмайдиган ўзига хос мантиққа, бадий мантиққа эга бўлишини таъкидламоқда. Бошқа бир ўринда, «Шеър санъати» рисоласида у юқоридаги фикрларини давом эттириб, шундай деб ёзади: «..исботда илм, тортишувда иккиланиш, хитобада ишонтириш қанча аҳамиятли бўлса, шеърингта ҳам хаёл ва тасаввур шунчалик зарур бўлади».

Форобий кўп жилдлик «Муסיқа ҳақидаги катта китоб» асарида муסיқий билимнинг ижро санъати билан боғлиқ бўлган муסיқий амалиётга ва мусиқанинг «соф ўзини», ижрочиликка боғламаган ҳолда ўрганадиган назарияга ажратади.

Шарқнинг қомусий олими Абу Райҳон Беруний (973-1048) меросида ҳам эстетик муаммолар атрофлича таҳлил қилинади. Беруний ўз даврининг қомусий олими бўлиб, у жуда кўп тилларни билган. Беруний ҳар қандай ҳаёт қийинчиликларига қарамай, инсоннинг буюклигига, унинг ақлига ва улуғворлигига ишонади. У табиий фанлар билан бир қаторда фалсафа, адабиёт, ахлоқ маммолари билан ҳам маҳсус шуғулланган, турли халқларнинг урф-одатларини чуқур ўрганган. Унинг «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар», «Ҳиндистон», «Минералогия» каби асарлари комил инсон ақл-заковати, маърифатининг кўзгусидир.

Абу Райҳон Беруний нафосат ҳақидаги қарашларида воқеа-ҳодисаларнинг ўзаро боғлиқлиги ва алоқадорлик манбаи ҳамоҳанглик ва уйғунликдир, деб кўрсатади. Беруний,

хар қандай ҳаракат ва ундан ҳосил бўладиган натижалар моддага таллуқлидир, унинг ўзи нарсалар воқеа-ҳодисаларни бир-бирига боғлайди ва улар шаклларини ўзгартириб туради, демак бирламчи модданинг ўзи эса яратувчига муҳтождир, деган фикрни илгари суради. Унинг, эстетик қарашларида нафосатнинг табиий асоси сифатида амал қиладиган ҳамоҳанглик айрим ҳодисаларга ҳам татбиқ этилган бўлиб, гўзаллик табиат ва инсонга хос бўлган камолот, етуклик сифати даражасида баҳоланган.

Яна бир буюк қомусий олим, Ибн Сино (980-1037) Форобий қарашларини давом эттириб, мусикадан олинадиган лаззат мусиқий уйғунликнинг маконда ёйилишидан, пардаларнинг навбатма-навбат келишидан, деб билади.

Ибн Сино гўзаллик борасида ҳам Форобий изидан боради. Унинг фикрига кўра, жисмоний гўзаллик бевосита қалб гўзаллиги билан белгиланади. Мусикада гап товушнинг ўзида эмаслигини, балки уни қандай чиқариш муҳим эканини айтади, яъни бизда ёқимли ёки ёқимсиз сезгини товушнинг ўзи эмас, балки уни пайдо қилиш усули уйғотади. Мусиканинг келиб чиқишини инсон нутқининг бойлиги билан боғлайди: хушомад қилаётганда овоз пасаяди, мағрур сўзлаётганда қатъий жаранглайди ва ҳ.к. Мусика инсон кайфиятига тақлиддир, дейди Ибн Сино. Шунингдек, аллома гўзаллик борасида ҳам Форобий изидан боради. Унинг фикрига кўра жисмоний гўзаллик бевосита қалб гўзаллиги билан белгиланади. «Ишқ рисоласи» асарида муҳаббатнинг аслида гўзалликка етишиш «аслида муҳаббат гўзалликни маъқуллашдир», деган фикр билан ифодалайди.

Ўрта асрлар эстетикасида Ибн Синонинг «Шеър санъати» асари ўзига хос ўрин эгаллайди. Унда қомусий аллома Арасту «Поэтика»сини шарҳлар экан, ўзига хос янгиликлар киритади ва шеърнинг кейинчалик машҳур бўлиб кетган мана бу қондасини келтиради: шеър деб образли сўзлардан иборат бўлган ритмли, бир-бирига мувофиқ иборалардан таркиб топган ҳамда хижола бир-бирига тенг, вазнлари қайтариладиган, охири товушлари бир-бирига тақлидий фикр натижаси ўлароқ уч хил йўл билан юзага келади. Биринчиси лаҳн-уйғунлик, ундан кейин калом-сўз келади (бунда, албатта, образли сўз назарда тутилади). Учинчиси-вазн. Мана шу уч йўлнинг бир-бирига мос келиши натижасида шеър пайдо бўлади.

Машшоййунлик эстетикасини яна бир намоёндаси шоир ва файласуф Умар Хайёмдир (1048-1123). Машшоййун-мутафаккирлар ичида у алоҳида ажралиб туради. Хайём Форобий, Беруний ва Ибн Сино изидан бориб, фалсафа, мантиқ, астрономия ва бошқа фан соҳаларига доир йирик асарлар яратди. Унинг эстетик қарашлари кўпроқ рубойлари ва «Наврўзнома» асаридан жой олган. Хайём қарашлари бир томондан тоносуҳ ул-арвоҳ (руҳларнинг кўчиб ўтиши) йўналиши билан боғлиқ бўлса, иккинчи томондан чань буддавийлик эстетикасига яқин.

Ана шу жиҳатлардан келиб чиққан ҳолда Хайём гўзалликка реал, ҳаётий-инсоний ёндашувни маъқул кўради. Гўзаллик бу, аввало, табиатда, гулларда, лолаларда, баҳорда. Лекин ўткинчи. Шу гўзалликдан лаззатланиш учун жуда қисқа вақт берилган: гўзаллик умри билан инсон умри шу жиҳатдан ўхшаш. Буни Хайём бир рубойида шундай ифодалайди:

Сабодан бўлибди гул ёқаси чок,
Гул юзидан булбул бўлмиш тарабнок,
Гул тагида ўтир, чунки жуда тез
Гул ерга тўкилур, биз бўлурмиз хок.

Хайём табиат гўзаллигини идрок этиш учун албатта, муайян имкон ва шарт-шароит зарурлигини: фақат улар мавжуд бўлгандагина инсон ўзи учун шу заминда ҳам жаннатий гўзаллик лаззатни туюши мумкинлигини таъкидлайди:

Кўнглим очилмайди баҳор палласи,
Бўлмаса май маъшук, машшоқ яллasi.
Боғ ичра май, машшоқ, маъшуканг бўлса,

Жаннат ҳам кавсар ҳам шудир хулласи.

Хайём «Наврўзнома» рисоласида барча гўзалликларни инсон билан бевосита ёки билвосита боғлиқ ҳолда олиб қарайди. Жумладан, нарсалар гўзаллиги ҳам инсон билан боғлиқ. Масалан, олтин нима учун гўзал? У қимматбаҳо рангли металлги учун эмас, балки инсонга безак бўлгани, инсон ташқи аъзоларини гўзаллаштиришга хизмат қилгани сабабли гўзалдир. У хулқий гўзаллик ҳақида фикр юритар экан, ташқи ва ички гўзаллик уйғунлиги масаласига алоҳида урғу беради, барча машшойийун файласуфлар каби гўзаллик билан эзгуликнинг яхлит намоён бўлиши тўғрисида гўзалликни гўзал юз билан боғлаб талқин этади.

Уйғониш даври тасаввуф фалсафаси асосчиси файласуф-илоҳиётчи Имом Ғаззолийдир(1058-1111). Унинг «Ихё улум ад дин» («Дин ҳақидаги илмларни тирилтириш») асарида эстетикага кенг ўрин берилган.

Ғаззолий эстетика борасидаги қарашларида ўсимлик, ҳайвон ҳамда инсоннинг ташқи муҳитга муносабатига, улардаги нафис дид, эстетика ҳиссининг бор йўқлиги муаммоларига, шахснинг гўзалликка муносабати, унинг комил инсонга айланиши, нисбий ва мутлоқ гўзаллик, ибодат билан санъатнинг фарқи сингари масалаларга тўхталиб ўтади.

«Ихё улум ад дин» асарида муаллиф гўзаллик тушунчасига алоҳида тўхталади, манфаатсиз гўзаллик, олтинчи сезги воситасида ҳис этиладиган гўзаллик ҳақида ўзига хос назарияларни ўртага ташлайди. Буларнинг ҳаммаси муҳаббат тушунчаси билан боғлиқ ҳолда тадқиқ этилади. Ғаззолий муҳаббатни беш турга бўлади. Унинг дастлабки уч тури асосан ахлоқшуносликка, сўнги икки тури эса эстетикага тааллуқлидир.

Ғаззолий зоҳирий ва ботиний гўзаллик хусусида фикр юритар экан, туғма эстетик туйғунинг мавжудлиги ҳақидаги ғояни ҳайвонларнинг ҳам эстетик туйғуга эгаллиги билан исботлашга интилади. Гўзалликни идрок этиш туйғусининг туғмалиги, табиийлиги ва уни англаб етиш орқали ҳис қилиш борасида ҳозир ҳам баҳсли қарашларнинг мавжудлиги Ғаззолий ўртага ташлаган эстетика муаммолари ҳануз долзарб эканини тасдиқлайди.

Назорат саволлари:

- 2.1. Шарқ мутафаккирлардан қайси бири гўзалликни асосини табиатда деб билади?
- 2.2. Шарқ файласуфлари эстетик қарашларининг ўзига хос жиҳатларини айтинг?

3-савол баёни: XIII асрга келиб, Шарқ минтақаси ҳамма соҳада юксакликка эришган эди. Афсуски, мўғул босқини Туркистон, Рум, Хуросон сингари гуллаб-яшнаб турган ўлкаларни вайрон қилди. Илм-фан, маданият таназзулга юз бурди, шаҳарлар ер юзидан изсиз йўқолди. Фақат тарих сахнасига Амир Темур чиққанидан кейингина уйғониш бошланди. Темур юритган оқилона сиёсат бутун минтақада маънавий юксалишга олиб келди. Шу боис Темур ва темурийлар даври илм-фан ва санъатнинг олтин даври ҳисобланади. Бу давр эстетикасида буюк ўзбек шоири Алишер Навоийнинг ўрни ўзига хос.

Навоий гўзаллик масаласига тасаввуфий нуқтаи назардан ёндашади - олий гўзалликни Оллоҳда кўради, шу боис гўзалликни у ҳақиқат билан айнанлаштиради: Оллоҳ - ҳақиқат кўёши, шунинг учун у гўзалдир. Ҳар бир инсон учун Оллоҳни таниш-машриқдан чиққан кўёш гўзаллигини англаш деган гап: унинг нуридан ҳақ йўли жилваланади. Ана шу жилвагарлик инсоннинг умр йўлини гўзаллаштиради, ҳақиқат ёғдусига кўмади:

Токи ул майдин кўнгил жоида бўлғач жилвагар

Чехраи мақсуди мавҳ ўлғай ҳам ул дам маодо.

Демак, чехра, гўзаллик кўнгил қадаҳида жилваланганида бошқа барча нарсалар кўнгилдан чекинади. Илоҳий гўзаллик лаззати биринчи ўринга чиқади. Лекин Навоийда илоҳий гўзаллик инсоний гўзалликни инкор этмайди, аксинча улар орасида уйғунлик вужудга келади: инсоний гўзаллик илоҳий гўзаллик билан бойийди. Илоҳий-мутлоқ гўзаллик табиатда инъикос этади. Табиатдаги ранглар-мутлоқ гўзалликнинг тажаллиси-жилваланиши. Шу боис ёр гўзаллиги Навоий шеърларида табиат ранглари билан муқояса қилинади.

Алишер Навоий ғазалларида ранг эстетикаси катта ўрин эгаллаганлигини улардаги гул образида ҳам кўриш мумкин. Унинг асарларида гул табиат гўзаллиги, замин гўзаллиги, инсон тақлид қилиши лозим бўлган гўзаллик сифатида намоён бўлади.

Шундай қилиб, Навоий асарларида гўзаллик бир томондан ҳақиқат, иккинчи томондан эзгулик билан айнанлаштирилади, гоҳида эса улар билан ёнма-ён келади: уларда гўзаллик, ҳақиқат ва эзгулик муқаддас учлик тарзида намоён бўлади: илоҳийлик инсонийлик билан омукталашиб кетади.

Назорат саволлари:

1. Илоҳий гўзаллик деганда нимани тунаси?
2. Темурийлар даврида ижод қилган файласуфларнинг диққат марказида асосан қайси мавзу турган?

Адабиётлар:

1. История эстетической мысли в 3-х томах. Т.1, Москва, «Искусство», 1985 г.
4. Умаров Э. «Эстетика», - Т.: «Ўзбекистон» 1995 й.
5. Умаров Э., Каримов Р., Мирсаидова М., Айходжаева Г. «Эстетика асослари» ўқув қўлланма. -Т.: «Ўзбеккомцентр», 2002.

4-мавзу: Ўрта асрлар ва янги замон эстетикаси.

Асосий саволлар.

1. Янги замон немис мумтоз эстетикаси.
2. Европада нораціонал ва диний идеалистик эстетика.
3. Туркистон маърифатчи жадидлари эстетикаси.

Мавзуга оида таянч тушунча ва иборалар:

Гўзаллик, улуғворлик, фожеавийлик, кулгилилик, мусиқа, бадиий адабиёт, театр, меъморчилик, ҳайкалторошлик, ғоя, ихтиёр.

1-савол баёни: Инсоният тафаккур тарихида немис мумтоз фалсафаси ниҳоятда юксак даражага эга эканлиги билан ажралиб туради. Лекин бу даражага етгунча Европа фалсафа ва эстетика илми узоқ тарихий йўлни босиб ўтди. Ўрта асрларда черков ҳукмронлиги тафаккур эркинлигини бўғиб ташлади, натижада Европа зулмат уйқусида қолди. Ниҳоят, ислом таъсири орқали XI-XIII асрларда мусулмон олами эришган маънавий юксаклик, араб ва сурёний тилларига таржима қилинган қадимги Юнон мутафаккирларининг асарлари Европага кириб келди.

Шундай қилиб, мусулмон олами илмий тафаккури таъсирида Европа уйғониш даври бошланди. Италиялик ва Испаниялик инсонпарварлар зимдан черков билан олишдилар ва инсонни илоҳий мавжудот сифатида юксакка кўтардилар. Ундан кейинги мумтозчилик (классицизм) ва маърифатпарварлик даврларида Европа ўз «устози» Шарқни анча ортда қолдириб кетди.

Немис мумтоз эстетикаси ибтидосида буюк файласуф И.Кант (1724-1804) туради. У «Гўзаллик ва улуғворлик туйғулари устидан кузатишлар», «Соф ақлнинг танқиди», «Муҳокама қобилиятининг танқиди», асарларида эстетика муаммоларига махсус тўхталади.

Кантнинг фикрига кўра эстетик ҳиссиёт манфаатсиз, беғараз, нарса-ҳодисага бевосита маҳкумлиқка бориб тақалади. Мафтунликнинг, муҳаббатнинг объекти эса шаклдан бошқа нарса эмас. Хуллас, гўзаллик манфаатсиз мафтунликнинг, муҳаббатнинг объекти. Гўзаллик билан бир қаторда Кант улуғворликни ҳам диққат билан тадқиқ этади. Унинг фикрига кўра гўзалликдан олинадиган лаззат - сифат, улуғворликдан олинадиган лаззат - миқдорнинг намоён бўлиши билан боғлиқ. Улуғворликни мутафаккир иккига ажратади: математик ва динамик улуғворлик. Математик улуғворлик экстенсив миқдори - макон ва замондаги кўламли миқдори, иккинчиси куч ва қудрат миқдорини ўз ичига олади. Биринчи хил улуғворликка юлдузли осмонни, океанни, иккинчисига-ёнғин, сув тошқини, зил-зила, момоқалдироқни ўз ичига олади. Ҳар иккала ҳолатда ҳам улуғворлик бизнинг ҳиссий тасаввуримиздан устун келади.

Кант санъатни ҳунардан ажратиб қарайди: биринчиси эркин, кейингиси пул топишга қаратилган ёлланма санъат. Нимаики тушунчага асосланган бўлса, уни ўрганиш мумкин, лекин илҳомни ўқиб, ўрганиб бўлмайди, дейди файласуф. У дид муҳокамасининг умумийлиги ва зарурлигини такидлайди; буни у барча учун умумий бўлган ҳиссиётларнинг мавжудлиги билан асослайди.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, Кант дидни эстетик ғоя тушунчаси билан боғлади. Эстетик ғояни эса тасаввурнинг тушунтириб бўлмайдиган намоён бўлишидир деб таърифлайди.

Бу даврнинг забардаст ўзига хос нафосатшуносларидан бири буюк немис файласуфи Фридрих Шиллердир (1759-1805).

Шиллер жамиятни ўзгартиришни истайди, лекин у инқилобий ўзгаришларга қарши чиқади. Шиллернинг наздида инқилоб, аввало, ахлоқсизлик, у асрлар мобайнида қарор топган ахлоқий тамойилларни ағдар-тўнтар қилиб ташлайди; қолаверса, у нафосатга қарши - инсон табиати уйғунлигини бузади, нарса мавжудлиги табиий тартибининг муқаддаслигини ва гўзаллигини парчалаб юборади. Шу боис жамиятни қайта қуришдан аввал инсонни қайта

курмоқ лозим. Буни эса шахснинг уйғун ривожланиши, гўзаллик воситасидаги тарбия орқали амалга ошириш мумкин. Юқорида айтганимиздек, Шиллер инқилобий йўлни қатъий инкор этган ҳолда «эстетика тарбияси» тушунчасини киритади; **эркинликка йўл фақат гўзаллик орқали ўтади**, деган фикрни илгари суради.

Шиллер шакл ва мазмун масаласини ўзига хос талқин этади. Ҳиссий гўзаллик маънавийликка, маънавийлик эса-моддийликка олиб боради. Гўзаллик зўриққан инсонда уйғунликни тиклайди, бўшашган одамда эса фаоллик уйғотади. Гўзаллик инсоннинг оқиллашуви йўлидаги зарурий шартдир. Фаолиятнинг барча бошқа турлари инсоннинг алоҳида-алоҳида кучларини ривожлантиради, фақатгина гўзаллик уни бир бутун яхлитлик сифатида шакллантиради.

Умуман олганда, Шиллернинг кўпгина ғоялари кейинчалик Европа эстетикасида дастуриламал қилиб олинди, янги-янги кашфиётларнинг ибтидосига айланди.

Немис мумтоз эстетикасида энг эътиборли ўринни Георг Вильгельм Фридрих Гегель (1770-1831) эгаллайди. Эстетика борасида унинг «Эстетика», деб номланган кўп жилдлик маърузалари машҳур. Гегель ўз фалсафий тизимини мутлоқ ғоя асосида қуради; унинг учун барча мавжудликнинг асосида қандайдир қиёфасиз, носубъектив руҳий ибтидо ётади - ана ўша мутлоқ ғоя. Мутлоқ ғоя табиат, ижтимоий ҳаёт ва унинг барча кўринишлари моҳиятини ташкил этади. Эстетика ҳам муайян тараққиёт босқичидаги ғоянинг ўзи. Мутлоқ ғоя то табиатга кириб боргунга қадар соф мантиқий шаклда ривожланади. Сўнг у ўзининг табиат сари бегоналаштиради, кейин яна ўзига, руҳий оламига қайтади. Бироқ бу қайтиш шу лаҳзагача бўлган барча тараққиёт ҳодисалари билан бойиш воситасида рўй беради.

Гегельнинг фикрига кўра санъатнинг ибтидоси-меъморчилик; у рамзий шакл сирасига қиради, зеро унда ҳис этилувчи материал ғоядан устун туради, шакл ва мазмун мувофиқлиги йўқ. Бунда меъмор фойдаланадиган ноорганик материал маънавий мазмун учун бир шиор холос. Ҳайкалтарошликда, нисбатан санъатнинг юксак тури сифатида, инсон вужудидаги эркин маънавийлик ўз аксини топади. Бунда ғоя руҳга муносиб ифода билан сингишиб кетади, ҳис этилувчи қиёфа ва ғоянинг тўлиқ уйғунлиги кузатилади. Ҳайкалтарошлик санъатнинг мумтоз шакли бўлиб, унга нисбатан яқин санъат шакли рангтасвирдир. Ундаги восита моддий субстрат эмас, балки рангин юза, жилонинг жонли товланиши. Рангтасвир моддий жисмнинг ҳис этиладиган макондаги тўлалигидан қутилади, зеро у биргина яссилик билан ўлчанади. Макондан тўлиқ қутилиш мусикада рўй беради. Унинг материали товуш, товушли жисмнинг тебраниши. Материал бу ерда маконий эмас, замоний идеалистик тарзида намоён бўлади. Мусика ҳиссий мушоҳада чегарасидан чиқиб, фақатгина ички кечинмалар доирасини қамраб олади.

Умуман, немис мумтоз эстетикаси инсоният тафаккуридаги муҳим тараққиёт босқичи сифатида катта аҳамитга эга.

Назорат саволлари:

1. Кант эстетикасининг асосий тамойиллари нималарда кўринади?
2. Шиллер эстетикаси ҳақида нималар биласиз?
3. Гегель гўзаллик масаласини моҳиятини қандай ёритади?

2-савол баёни: Немис мумтоз эстетикасида рационаллик ўзининг юксак чўққисига кўтарилган бўлса, у билан ёнма-ён ва кейинроқ вужудга келган баъзи фалсафий таълимотлар нораціоналлик йўналишининг дастлабки йирик намояндаларидан бири буюк немис файласуфи Артур Шопенгауэрдир (1788-1860).

Шопенгауэрнинг эстетик қарашлари, асосан, «Олам ихтиёр ва тасаввур сифатида» деб номланган йирик асарида баён этилган. Файласуф санъат билан фанни бир-бирига солиштирар экан, санъатни нарсаларни асосланиш қонунидан мустақил тарзда «мушоҳада қилиш тури» деб атайди. Эстетик мушоҳада объекти алоҳида нарса эмас, балки асосланиш қонуни ҳаракати остидан олинган ғоя. Уни ақл билан эмас, интуиция ёрдамида пайқаш мумкин. Санъатнинг фандан устунлиги ҳам ана шунда.

Шопенгауэр фалсафани фандан ажратади ва санъатга яқинлаштиради. Фан тушунчалар билан иш кўради, фалсафа эса, санъат каби ғоялар доирасига кириб боради. Фалсафа кўзга кўриниб турган ҳиссий образлардан юксакка кўтарилган ҳолда ғояни уларда гавдалантирмасдан, аксинча, улар моҳиятини суғуриб олиш билан санъатга нисбатан устунликка эга. «Фалсафанинг, - дейди Шопенгауэр, - санъатга муносабати винонинг узумга бўлган муносабатидек гап».

Шопенгауэрнинг шогирди Фридрих Нитцшенинг (1844-1900) қарашлари ҳам ниҳоятда ўзига хос. У эстетикага доир асарларида, жумладан, «Ғожеанинг уруғланиши» рисоласида Сукротдан то Шопенгауэргача бўлган эстетикани қайта баҳолаб чиқади; тарихда ҳақиқат ва гўзаллик ўзаро ҳамкорликда иш кўрган. Нитцше романтиклар ўртага ташлаган «гўзаллик худонинг ҳақиқати» деган фикрни рад этиб, гўзалликни Худо-санъаткор томонидан яратилган иллюзия- гул хаёл деб атади. Ҳақиқат билан гўзаллик, унинг наздида, тенглаштирилиб ва сиқиштириб бўлмайдиган бир-бирига зид тушунчалар.

Санъат, Нитцшенинг фикрига кўра, инсон учун икки хил маънода овутиш манбаи бўлиб хизмат қилади. Биринчидан, унда барча мавжудотларнинг метафизик бирлиги, коинот асосининг мангу бирлиги акс этади; иккинчидан, ўз изтиробларидан диққатини тортиб, ҳаётни севишга ундайдиган гўзал кийёфалар дунёсини яратади. Санъат асаридаги алоҳида индивиднинг изтиробу қувончларида, фикрий ва ҳиссий ҳаракатларида типик ҳолатни, мазкур индивид ва унга қавмдош бўлган барча индивидлар учун умумий бўлган ҳаётнинг мангу ифодасини кўриш мумкин. Қайсидир бир ғожеа қаҳрамонининг, масалан, Гамлетнинг изтиробу, қувончлари, Гамлетдан кейин ҳам яшаб қолади, чунки уларда оламий ҳаёт барча одамларда, бир-бирини алмаштираётган авлодларда яшаётган нимадир мавжуд. Биз эстетик мушоҳада пайтида бегона ҳаяжонни, бегона изтироб ва қувончни худди ўзимизникидек қабул қиламиз; биз қайсидир бир роман ёки ғожеа қаҳрамонига ҳамдардлик ҳиссини туямиз, чунки бизда ҳам, унда ҳам, ҳар бир индивида рўй берадиган изтироб ва қувончни, ўша-ўша бир хил моҳиятни, оламий ҳаётнинг ягона манбаини кўрамиз. Ғожеа бизга берадиган лаззатнинг сири ана шунда. Ғожеа қаҳрамонининг ўлими билан тугайди: лекин, шунга қарамай, биз ундан кўникиш ва юпанчининг қувончли ҳиссини туямиз.

Умуман олганда, Нитцше гўзалликни тушунтириш учун санъатдан кенг фойдаланади.

Бу даврга келиб, Россияда ҳам фалсафий тафаккур юксак даражага кўтарилди, рус санъати ҳам мислсиз тараққиётга етишди. Шу боис XIX аср охири ва XX аср бошларида рус тафаккурини том маънода мумтоз, деб аташ мумкин. Ана шу мумтоз тафаккурнинг етакчи вакилларида бири Нитцшенинг замондоши шоир, илоҳиётчи, файласуф Владимир Сергеевич Соловьёвдир (1853-1900).

Соловьёв гўзалликни ўзининг зиддидан, яъни хунукликдан (гўзал инсоний вужуд хунук эмбриондан вужудга келганидек), бир-бирига қарама-қарши икки ибтидо - модда ва нурнинг ўзаро бириктирувидан туғилади, деб ҳисоблайди. Қаердаги модда нурафшон бўлса, ўша ерда гўзаллик ҳодисасини учратиш мумкин. Модда ва нурнинг узвий омукталиги ҳаёт, дейди Соловьёв. Шу боис қаерда ҳаётнинг ички тўлақонлигига эришилса, унинг ҳодисалари «жонли кучлар таассуротини» қолдирса, табиат ўша ерда ўзининг бор гўзаллигига эришади. Нур ва ҳаёт табиатдаги эстетик мазмунни баҳолашнинг икки асосий мезони.

Рус мутафаккири табиий гўзалликни унинг ноорганик дунёдан органик дунёга, ундан инсонга қараб тараққий этиб боришида кўради. Ноорганик дунёда гўзаллик икки турда мавжуд бўлади; зиёий гўзаллик (юлдузли осмон, камалак, олмос) ва ҳаётни олдиндан англатувчи ҳодисалар аураси-уфуриши (шилдираган ирмоқ, шаршара) сифатидаги гўзаллик. Набодот дунёсидаги эстетик маконда ҳайратда қолдирадиган безақдорликка гўзаллик етакчилик қилади. Бундай гўзалликнинг олий ифодаси гуллардир. Ҳайвонот дунёсида гўзаллик нақш ва мусикий шаклларда намоён бўлади. Табиий гўзаллик ўзининг олий ифодасини инсонда топади; у табиат дунёсидаги эстетика идеалининг энг мукамал кўриниши; онг ато этган инсон табиат воқелигини ижодий ўзлаштиришга қодир. Бироқ Соловьёвнинг фикрича, сўнги пайтларда табиат ва инсон орасида қарама-қаршилик чуқурлашиб бормоқда; инсон табиатга, қандайдир кийёфасиз бир нарсага қарагандай

муносабатда бўлмоқда. Шу боис файласуф экологик муаммони ахлоқий жихатдан ҳал этишнинг ягона усулини гўзалликда кўради. Бу ўринда санъат асосий тарбиячи ролини ўтайди.

Назорат саволлари:

1. Нитцше эстетикасининг ўзига хослиги нимада?
2. В.Соловьёв эстетикасини қандай тушунаси?

3-савол баёни: XIX аср охири XX аср бошларида Туркистонда ўйғониш рўй берди. Нисбатан қисқа вақтни ўз ичига олган бўлса-да, бу ўйғониш ҳаётнинг барча соҳаларида акс этди. Унинг ибтидосида маърифатчилар турар эди. Бу маърифатчиларнинг бир қисми кейинчалик жадидлар, деб атала бошлади. Уларнинг асосий мақсади Туркистоннинг миллий озодлигига эришиши эди. Эришишнинг йўлини эса улар халқни маърифатли, ўз инсонийлик ҳуқуқини талаб ва ҳимоя қила оладиган даражада кўтаришда, деб билдилар. Бунинг учун эса, улар наздида уч йўналиш муҳим эди: маориф, санъат ва матбуот. Шу нуқтаи назардан маърифатчи жадидларнинг санъатга, айниқса, унинг ўша даврда энг қамровли бўлган турлари адабиёт ва театрға алоҳида эътибор берганлари табиийдир. Зеро, маърифатчи-жадид мутафаккирлар эстетик тарбия орқали миллат озодликка эришади, деб ҳисоблар эдилар. Шу боис жадидчиликни маълум маънода ижтимоий-эстетик ҳаракат, деб ҳам айтиш мумкин.

Бу ҳаракат ибтидосида турганлардан бири ўзбек шоири Зокиржон Холмуҳаммад ўғли Фурқатдир (1958-1909). Агар шоирнинг ғазаллари, мухаммаслари лирик табиатға эға бўлиб, уларда ёр гўзаллиги мадҳ этилса, маснавийларида ижтимоий муаммолар ўртаға ташланади. Маснавийларнинг бир қисми («Илм хосияти», «Виставка хусусида», «Гимназия») маърифатни тарғиб қилишға бағишланган. «Тошкент шаҳрида бўлғон базм хусусида», «Суворов ҳақида», деб аталган маснавийлар эса маълум маънода эстетикаға тааллуқли.

Фурқат «Тошкент шаҳрида бўлғон базм хусусида» маснавийсидаги «тақризчилик» доирасидан чиқиб кетади, хонандалар, созандалар, концерт зали, унга кириш қоидаларини тасвирлашдан воз кечади, асосий эътиборни мусиқадан ва ундан олинадиган эстетик лаззат ҳақида фикр юритади. Шоир миллий мусиқа асбобларимизнинг баъзиларини санаб ўтиб, агар расмона мусиқа таълими йўлга қўйилса, улар Европа мусиқа асбобларидан қолишмайдиган уйғунлик билан жаранглашларини таъкидлайди.

Фурқат мусиқа санъатининг таъсирини сўз билан ифодалашға ҳаракат қилади, мусиқий оҳанг ўзида мужассам этган мазмунни тавирлашға уринади; мусиқани оҳанг воситасида табиат гўзаллигини тасвирлагувчи санъат тури сифатида талқин этади. Мусиқани идрок этиш Фурқат наздида кўнгил холини, қалбнинг энг тубида ётган яширин ҳисларни англаш билан баробар, зеро мусиқа – сўз орқали ифодалаб бўлмайдиган, қошида сўз ожизлик қиладиган туйғуларни инсондан инсонға етказиш санъатидир.

Фурқат ижодида бадиий ижод ва эстетик идрок этиш, эстетик онгни юксалтириш, умуман, бадиият муаммолари ўртаға ташланган бўлса, Анбар отин (1870-1915) ижодида санъатнинг ижтимоийлик моҳияти биринчи ўринға чиқади. Яъни, Фурқатдаги ибтидо Анбар отинда марказға, марказий масалаға айланади. Анбар отин бадиий ижодға мумтозчилик эмас, жадидчилик нуқтаи назаридан ёндошади: бадиий асар халққа уни миллий озодликка олиб чиқишға хизмат қилиши керак.

Анбар отин «Қаролар фалсафаси» рисоласида шоирлик истеъдодига, шоирлар тоифаларига алоҳида тўхталади. Шоира устоз шоирларни юзаки талқин этишға, уларға ижодини ёр куйидаги оҳ-воҳлардан иборат, деб қарашға кескин қарши чиқади.

Анбар отин бадиий ижод аҳлида алоҳида, ўзига хос нигоҳ борлигини, улар бошқалар кўрмаган нарсаларни кўра билишларини таъкидлайди. Ана шу нигоҳ, истеъдодни шоира «кўз» деб атайди.

«Маҳфий эмаски, -деб ёзади Анбар Отин- ҳар шоирда ўткир ботиндаги, яъни ҳаёт ичидаги сирларни кўрадиган кўз бўлур. Ўшал ўткир кўз билан бошқалар кўрмаган сирларни мушоҳада қилиб, одоб ҳаририда буркаб, арзи маънисини нафис иборалар билан тараннум

этар. Шундоқ шоирни шоир деса модомики, шоир шундоқ фалсафий мушоҳада эгаси экан, анинг барча фикри такрорий йўл билан таълим олишга сазовордир».

Кўриниб турибдики, Анбар отин шоирона нигоҳ билан илғаб олинган воқеликни «адаб ҳаририга буркаб», «нафис иборалар билан», яъни юксак бадиият, образли офода ва равон тил-гўзал шакл воситасида ўқувчига етказишни талаб этмоқда. Айти пайтда рисола муаллифи тушкунлик руҳидаги шеърларни ва таркидунёчиликни тарғиб этувчи асарларни ҳамда уларнинг ижодкорларини қаттиқ танқид остига олади. У бундай асарлар жамият учун зарарли деб ҳисоблайди.

Агар биз Фурқат ва Анбар Отин ижодини, маърифатчи-жадидчилар эстетикасининг дастлабки босқичи десак, унинг юксак поғонасини Бехбудий, Фитрат, Ҳамза, Садриддин Айний, Абдулла Қодирий, Чўлпон сингари улкан ижодкорлар қарашларида кўришимиз мумкин. Улар орасида, айниқса, Фитрат (1886-1938) билан Чўлпоннинг (1898-1938) эстетик қарашлари алоҳида диққатга сазовор. Зеро, бу қарашлар маълум маънода санъат фалсафаси сифатида муайян назарий асосларга қурилган.

Чўлпоннинг гўзаллик ҳақидаги тушунчаси ўзига хос, асосан, у шоир шеърларида «гўзал» сўзи орқали акс этади. Ўз фикрини шўролар цезурасидан яшириб ифодалаш мақсадида шоир «гўзал» сўзига турли хил маънолар юклайди: у, бир томондан, қўл етмас гўзал ёр, иккинчи томондан сурурий (романтик) гўзаллик. Лекин ҳар икки ҳолатда ҳам тағмаъно тутқунликка маҳкум гўзалликни, гўзал Туркистонни ўзида мажассам этади. Чўлпоннинг машҳур «Гўзал» шеърида Ватан гўзаллиги билан унга ошиқ фарзанднинг ички гўзаллиги омухталашиб кетади:

Шеърда Чўлпон яратган шаклий гўзаллик мазмунидаги мунгли гўзаллик билан уйғунлашиб кетган.

Чўлпон Фитратга ўхшаб, эстетикага ёхуд муайян санъат турлари назариясига доир махсус рисоалар ёзган эмас. Лекин унинг бир қатор мақолалари борки, уларда бадиий адабиёт, театр санъати, актёр маҳорати муаммолари кўтарилган.

Шу жиҳатдан Абдурауф Фитратнинг «Адабиёт қоидалари» рисоласи эътиборга молик.

Аввало шуни айтиш керакки, «Адабиёт қоидалари»да муаллиф адабиёт назариясига сифатида бадиий адабиётни алоҳида, мухтор, «катта санъат» сифатида олиб қарамайди. Фитрат наздида у ҳам санъат тури, бошқа санъат турлари билан узвий алоқадорликда иш кўради. Шу боис жуда кўп ўринларда «Адабиёт қоидалари»-мисоллари бадиий адабиётдан келтирилган эстетика назариясига айланиб кетади.

Фитрат бадиий адабиёт нима эканини англантиш, назарий, амалий таърифлаш учун, энг аввало, «санъат» ва «гўзал санъатлар» ибораларини тушуниб олиш лозимлигини айтади. У санъатнинг икки хил-манфаатли ва манфаатсиз, яъни ҳунар санъат ҳамда соф санъат бўлишини бўлишини танбурсоз уста билан «Ироқ» куйини чалган танбурчи мисолида жонли тушунтириб беради; танбурнинг яхшилиги - ишга яраганлиги, фойда келтиргани. «Ироқ куйининг яхшилиги эса кишига маънавий таъсир этмак. Шунинг учун бунинг яхшилиғига, яхшилиғ эмас гўзаллик дейдилар. Бундай санъатларга «гўзал санъатлар» дейиладир».

Фитрат бу билан бевосита бўлмасда, билвосита гўзалликнинг манфаатсизлик хусусиятини ҳам таъкидлаётгани кўриниб турибди. Айти пайтда у гўзаллик яратишга қаратилган санъатларнинг муайян маданий даражага кўтарилган халқларда мавжуд бўлишини ва унинг асосий вазифасини идрок этувчини бир томондан, овунтириш, иккинчи томондан, тарбиялаш эканини айтиб ўтади: «Мияси юксалмаган болалар, санъатдан хабарсиз кишилар шодлиқли, қайғули туйғуларини сакраб, ўйнаб, кулиб, йиғлаб, талпиниб жонлантирадилар, очикқа чиқариб бошқаларга онглатадиларда, шу йўл билан овунтирилган бўладилар, санъат эгалари эса турли товар (материал) лар ёрдами билан ўзларининг туйғуларини жонлантириб майдонга чиқадилар. Шу йўлда бошқаларни ўз туйғулари билан туйғулантиришга тиришадилар».

Фитратнинг «Адабиёт қаидалари» дан ташқари мусикамиз тарихи ва аруз назариясига бағишланган алоҳида-алоҳида рисоалари ҳам борки, улар ҳам эстетика нуқтаи назаридан қимматлидир.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, Туркистон жадид-маърифатчилари қисқа вақт ичида нафис санъат тарғиботини йўлга қўйдилар.

Назорат саволлари:

1. Маърифатчи-жадидлар ҳалқни маърифатга етиштиришда энг асосий восита сифатида нимадан фойдаланганлар?

2. Фитрат, Анбар отин ва Чўлпон ижодининг эстетик қарашлари асосан қайси асарларида кенг ёритилган?

Адабиётлар:

1. Умаров Э. «Эстетика», -Т.: «Ўзбекистон» 1995 й.

2. Умаров Э., Каримов Р., Мирсаидова М., Айходжаева Г. «Эстетика асослари» ўқув қўлланма. -Т.: «Ўзбеккомцентр», 2002.

5-мавзу: Эстетика фанининг асосий категориялари.

Асосий саволлар:

1. Гўзаллик.
2. Улуғворлик.
1. Фожеавийлик.
2. Кулгулилик.

Мавзуга оид таянч тушунча ва иборалар:

Гўзаллик, хунуклик, табиат гўзаллиги, инсон гўзаллиги, санъат гўзаллиги, улуғворлик ва тубанлик, табиат улуғворлиги, фожеавийлик, фожеавий тўқнашув, форигланиш, кулгули ҳолат, ҳазил, мутойиба, киноя, изтехзо.

1-савол баёни: Гўзаллик - эстетиканинг асосий тушунчаси, зеро гўзаллик эстетика оламининг мағзи, бош хоссаси, моҳияти, асосини ташкил қилади. Шунинг учун бўлса керак, эстетика гўзаллик фалсафаси тарзида ҳам талқин этиб келинади.

Гўзаллик муаммосига мурожаат этган барча мутафаккирлар гўзаллик ҳақида фикр юритиш ва уни тадқиқ қилиш ниҳоят даражада машаққатли масала эканлигини доимо таъкидлайдилар. Мазкур қийинчилик, биринчи навбатда гўзаллик тушунчасининг ҳеч бир умумийлиги бўлмаган турли-туман ҳодисаларнинг кенг доирасига тааллуқлилиги билан боғлиқдир.

Гўзал бўлган, яъни бизда ижобий туйғу қўзғатган нарсани кўрсатиб бериш нисбатан анча осон. Лекин нима учун мазкур нарса гўзал эканлигини тушунтириб бериш анча мушкул. Худди шу тарзда гўзаллик муаммосига фалсафий ёндашиш тарихан шаклланган.

Гўзаллик бу воқелик ҳодисаси бўлиб, аниқ ҳиссий таъсир ўтказиш орқали инсонга жисмоний ва маънавий кучлар оқимининг қўпайишига, шодлик, завқланиш, тўла маънавий қониқиш ҳолати вужудга келишига имкон яратади. Гўзаллик доимо фойдалидир. Ва ниҳоят, гўзаллик, Шиллернинг ўринли ибораси билан айтганда, инсон озодлигининг рамзи сифатида ифода топади.

Инсон ҳамма ерда ва ҳар қандай даражада мавжуд табиий ҳамоҳанглик билан тўқнашар экан, у албатта табиатнинг гўзаллигидан завқ-шавқ олади, онгли ёки англамаган ҳолда севинади, маънавий бойлик орттиради.

Санъатдаги гўзаллик ҳаётдаги гўзаллик инъикоси бўлиб, унинг битмас-туганмас манбаи воқелиқдир. Гўзаллик яратувчи ижодкорлардан бири айтганидек, ижодкорларнинг бошқа одамлардан фарқи шундаки, у бошқа билиш қобилятига эгадир.

Санъат ҳаётнинг беқиёс бойлиги ва хилма-хиллиги гўзаллик ва хунукликни, юксаклик ва пасткашликни акс эттириш ҳамда бу вазифани эстетик орзу мавзуида турган ҳолда амалга ошириши лозимдир.

Санъатдаги гўзаллик кўп қиррали, кўп ўлчовли томонларга эга бўлиб, улар орасида эстетик орзу белгиловчи аҳамият касб этади. Санъат гўзал ва хунук ҳодисаларни акс эттириши мумкин. Лекин ўзи ҳамма вақт ҳам гўзалдир, чунки у ўз таркибига ажралиб қисм сифатида эстетик орзу, яъни гўзалликнинг зарурий хоссаларини сингдирган тасаввурни англатади.

Санъат ўзининг барча тараққиёт босқичларида эстетик орзу ўзгарувчанлигини, унинг ижтимоий ва миллий жиҳатлардан боғлиқлигини нозик ва сезгир ифодалаб берган. Санъатда қарор топган эстетик орзунинг асосий мазмунини инсон гўзаллиги ҳақида турли давр одамлари, миллатлар, ижтимоий гуруҳлар тушунчалари бўйича уни қандай қиёфада кўриш истаклари мавжудлиги тўғрисидаги тасаввурлар ташкил этади.

Кўп асрлар давомида санъат эстетик орзунини рўёбга чиқаришнинг икки асосий йўналишини ишлаб чиққан. Унинг биринчиси – эстетик орзунини ижобий қахрамон тимсолини яратиш орқали рўёбга чиқариш йўли ташкил этади. Ижобий қахрамон – ижодкорнинг эстетик орзусининг, у орқали жамиятнинг намоёнчасидир.

Илғор орзу–идеалларини уларга карама-қарши ҳаёт ҳодисаларини тасвирлаш орқали қарор топдиришнинг иккинчи йўли ҳам биринчисидан самарали ва эстетик аҳамиятлидир. Буюк сўз усталаридан бири санъат орзу сидаги одамларни эмас, балки ижодкорларнинг ўзида орзу бўлишини тақозо этади, деб ҳақ гапни айтган эди. Шундай орзу бўлган тақдирда энг мудҳиш, хунук, тубан ҳаёт ҳодисаларини тасвирлаш ҳам санъат асарларининг ижобий эстетик қийматини ташкил этади.

Санъат гўзаллиги унинг ҳаққонийлигидан ажралмаган ҳолда қарор топади. Бадиий ҳақиқатсиз санъатда гўзаллик бўлиши мумкин эмас. Ҳақиқат ва гўзаллик бирлиги санъат тараққиётининг қонуниятларидан биридир. Мазкур қонидани нозик фаҳмлаб, ифода қилар экан, Шекспир ўзининг сонетларидан бирида «гўзаллик қимматли ҳақиқат билан яқунланиб, юз чандон гўзаллик кашф этади», деб ёзган эди. Гўзалликни ҳаёт ҳақиқатидан ажратиб ташлашга ҳар қандай уриниш санъатга ҳалокатли таъсир қилиб, унинг аҳамиятини пасайтиради.

Санъатдаги гўзалликни шакл ва мазмун бирлиги билан боғлаб мушоҳада этиш, камолотга, гўзалликка интилиш кўп жиҳатлардан энг мувофиқ шаклни излаб топиш билан боғлиқ бўлиб, бу шакл яратилиши нарсанинг мазмунига мос келишини тақозо этади. Гўзаллик қонунлари бўйича яратиш мутаносиб шакл излаб топишни ўз ичига олади.

Юқорида баён қилинган фикр-мулоҳазалардан хулоса ясаб шуни айтиш мумкинки, санъатдаги гўзаллик, унинг камолот даражаси кўп томонли мураккаб тизим бўлиб, унинг таркибий қисмлари сифатида тасвир объектининг гўзаллиги, эстетик орзунинг ҳаққонийлиги ва илғорлиги, воқеликни билишнинг ҳақиқий ва чуқур мазмундор эканлиги, бадиий маҳоратнинг юксаклигида намоён бўлади. Мазкур омиллар орасида эстетик орзу ўзининг ҳаққонийлиги, демократиклиги, инсонийлиги билан белгиловчи, системани ташкил этувчи аҳамиятга моликдир.

Назорат саволлари:

- 1.1. Нима учун гўзаллик нафосатнинг асосий мезоний тушунчаси дейилади?
- 1.2. Тасаввуф фалсафасида гўзаллик масаласи қандай ёритилади?

2-савол баёни: Улуғворлик – эстетик ва ахлоқий мезонлар билан боғланиб, ниҳоят даражада яққол ва бевосита амал қиладиган эстетик тушунчани ташкил этади.

Улуғворлик кўлами гўзаллик кўламидаги чексиз ва бениҳоя улуғворлик табиатда, жамиятда, инсон ишларида, унинг фаолият маҳсулотларида жамлангандир.

Улуғворлик категорияси одамлар учун алоҳида аҳамиятли ҳодисалар сирасига киради. Бундай ҳодисалар моҳиятдан шу қадар кенг кўламлики, уларнинг маълум босқичида тўла ўзгартирилиши мумкин бўлмайди, шунинг учун одамларни фаол ҳаракатига ўзларидаги ижодий имкониятларни ишга солишга доимо рағбатлантиради.

Табиатда улуғворлик баланд тоғлар, кудратли шаршаралар, чексиз океанлар, мовий мавж ураётган денгизлар, тубсиз осмон ва ҳақозо тимсолида намоён бўлади. Бу ердаги умумийлик улардаги-кенг кўлам улканлик, буюклик, туганмасликдир. Табиатдаги улуғворлик инсонга заифлик эмас, балки табиат билан уйғунликка интилиш ҳиссини уйғотади.

Улуғворлик ҳисси ўз-ўзидан эстетик мазмунга эга бўлмаган қувонч, ҳайратланиш, эҳтиром, тан бериш туйғуларини ўз ичига қамраб олади. Буларга баъзида кўрқув ҳам киради, лекин у инсонни камситмайди, балки тўсиқларни енгиб ўтишга туртки беради.

Улуғворлик ҳисси умуминсоний, умумий белгилари билан бирга ижтимоий шартлашган, аниқ-тарихий табиатга ҳам мойил бўлади. Улуғворликка, ижтимоий ҳаётга, тарихий тараққиётга алоҳида таъсир ўтказувчи жараёнлар ҳам киритилиши мумкин. Ижтимоий ҳаётда улуғворлик билан қаҳрамонлик, мардлик шу қадар қоришиб кетадики, уларни алоҳида-алоҳида мушоҳада этиш улуғворликнинг асосий мазмунидан маҳрум қилиб қўйиш билан баробар бўлар эди. Қаҳрамонликда улуғворликка хос эстетик ва ахлоқий бирлик, айниқса, тўла ва бевосита намоён бўлади.

Бундан 30-40 йил олдин улкан завод, фабрикалар, корхоналарнинг кўкка бўй чўзган трубалари тутунлари ҳаётдаги улуғворлик тарзида инъикос этиларди. Инсонга бўйсундирилган табиат қиёфаси ижтимоий организмга сингдириллар эди. Инсон табиат устидан, шахс-тўда устидан мусобақада илғор учувчи, кончи, сут соғувчи, олим, ишчи-ҳалқ устидан мана шуларнинг ҳамма-ҳаммаси яқин кунлардаги бизнинг улуғворлик орзуимизни ташкил қиларди. Табиат устидан ҳукмронлик ўрнига у билан ҳамоҳанг бўлиш, оммавий қарор, ялпи розилик ўрнига ижтимоий фаол, ташаббускор, ижодкор шахсни шакллантириш бугунги кундаги улуғворлик орзусининг асосий мазмунини ташкил этади. Улуғворлик ўзининг ҳар томонлама ижодий ифодасини санъатда топади. Унинг барча тур, хил ва кўринишлар учун улуғворлик мавзуи асосий тасвир объектларидан бири бўлиб хизмат қилади. Қаҳрамонлик дostonлари, лирик дostonлар, қаҳрамонлик фожиаси, меъморчилик ва ёдгорлик санъати кўринишлари улуғворликни кашф этиш жараёнида вужудга келгандир.

Улуғворлик меъморчиликда алоҳида аҳамият касб этади. Миср эҳромлари, Самарқанд, Бухоро, Хива шаҳарларидаги меъморчилик обидалари, ўрта аср готик черковлари, рус черков меъморчилигининг энг яхши намуналари мустақил Ўзбекистондаги тарихий обидалар ўзларининг салобати, улуғворлиги билан кишини ҳайратда қолдиради.

Назорат саволлари:

2.1. Улуғворлик нималарда намоён бўлади?

2.2. Қайси бадиий асарларда улуғворлик намуналарини кузатгансиз?

3-савол баёни: Санъатда улуғворлик, фожеавийлик кўпинча ёнма-ён туради ва намоён бўлади, сирасини айтганда, бу икки эстетик назария ўртасида ўзига хос диалектик алоқадорлик мавжуд бўлиб, унда умумийлик ва фарқли тамонлари ҳам бордир. Навоий ва Шекспир асарлари бир вақтнинг ўзида ҳам улуғворлик ҳам фожеавийлик руҳи билан суғорилгандир. Самарқанднинг «Регистон» майдонидаги мадрасалар, шубҳасиз, улуғвор бўлишлари билан бирга ҳеч қандай фежеали ҳис қўзғатмайдилар.

Фожеавийлик муаммоси ҳар доим фалсафий ва эстетик тафаккур эътиборини ўзига жалб қилиб келган. Фожеавийлик табиати тўғрисида барча мутафаккирлар ўз фикр-мулоҳазаларини билдиришган. Фожеавийликда воқелик ҳаётнинг энг муҳим, чуқур зиддиятлари ва тўқнашувлари ҳаёт ва ўлим, озодлик ва тафаккурнинг ғалабасидир, гарчанд у қаҳрамонлиги ўлим эвазига эришилган бўлса ҳам буюк сабоқ ва келажак авлодларга васият сифатида идрок қилинади.

Шекспир яратган бадиий қиёфалар фақат кенг қўламли ва аниқ-бутунгина бўлмай, ҳаракатчан ва таъсирчан ҳамдир. Гамлет ҳам шундай, бу ерда чунки зўр бериб абадий саволларга жавоб излаётган тафаккур бевосита амал қилаётган хулқ-атвордан кам ҳаракатчан ва кам таъсирчан бўлиши мумкин эмасдир.

Ч.Айтматовнинг «Асрга татиғулик кун» романини ҳам фожеа асари дейишимиз мумкин, чунки унинг асосий бадиий оҳанги, ундаги эҳтиросли тўқнашувлар руҳи, улкан ҳиссий таъсир кучи, қаҳрамонларнинг тақдири жиҳатларидан ўта фожеали руҳдир. Бу роман фожеада кенг томир ёйган ижтимоий, ахлоқий, экологик муаммолар чуқур қўйган бўлиб, шу туфайли бу асар кутилаётган фожеадан огоҳлантирувчи қудратли бонг овозидай жаранглайди.

Фожеанинг санъати инсониятнинг доимий ҳамроҳи, ўлим йўлдоши бўлиши мумкин, деган илмий таҳминлар анчагина, чунки у ўз орзуларини рўёбга чиқариш учун интилиши, кураши доимо объектив тарихий зарурият билан тўқнашади, инсоният тараққиётининг у ёки бу босқичида унинг муқаррар тарзда имкониятлари тарихий чекланганлиги санъатда фожеали оҳанглари туғилишини битмас-туганмас замин вазифасини ўтайди.

4-савол баёни: Инсоннинг дунё-воқеа-ҳодисаларига ўзига хос муносабатларидан бири - дунёга кулгули нигоҳ билан қарашдир. Бундай қараш мавжуд воқелик ва унинг беўхшов тамонларини тўлдиради.

Барча тадқиқотчилар бир овоздан кулгилилик категориясининг мураккаблиги ва унинг тушунчалар системасини янгилаб, инъикос этиш жуда қийинлигини таъкидлайдилар. Масала шундаки, кулги қўзғайдиган ҳодисаларнинг бениҳоят кўплиги, энг муҳим, кулгилилик кўлами ҳамда чегарасининг ўта ҳаракатчан, кўримсиз, ўзгарувчан бўлиши натижасида нима, қачон, қаерда, қандай шароитда кулги қўзғайди-ю, нима, қачон, қаерда, қандай шароитда кулгини тўхтатади ёки умуман, кулгига олиб келмайди, деган саволга бир мазмунда жавоб топиб бўлмайди. Кулгулиликка нисбатан мавжуд бўлган қарашларнинг хилма-хиллиги табиийки, нафақат нарса ва ҳодиса билан боғланибгина қолмай, балки унинг ижтимоий алоқадорлиги гўзаллик ва кулгулилик тушунчаларининг у ёки бу томон билан боғланганлигидир.

Кулгулилик тушунчаси ҳаётда ўзининг аниқ маъзига эга бўлади, ҳақиқатда ҳам хос бўлган баъзи томонларини очиб беради.

Кулгулилик бошқа эстетик ҳодисалар сингари фақат объектив томонга эга бўлмай, субъектив томонларни ўзида бирлаштиради. Кулгулиликнинг субъектив томони-кенг маънодаги ҳазил (юмор) туйғусидир. Кулгилиликнинг субъектив томони бўлган ҳазил туйғуси шахснинг табиий ва эркин, бевосита идрок этиш натижасида хилма-хил беўхшовликларни кўриб, англаб уларга кулги билан жавоб бериш қобилияти ифодасидир. Ҳазил туйғуси жуда мураккаб эстетик туйғу бўлиб, унда шахс ўзининг бутун борлиғи билан намоён бўлади, унинг ҳис-туйғу ва ақл маданияти, орзу-умидлари ва табиати намоён этилади.

Кулги ўз табиати жиҳатидан демократик мазмунга эга бўлиб, барча одамларни бирига қовуштириб, бараварлаштиради, чунки кулаётган одамлар ўзаро тенглашадилар. Кулги курашнинг омилкор воситасигина бўлиб қолмай, балки инсоннинг куч-қудрати ва озодлиги тимсоли ҳамдир. Кулги беқиёс ранго-ранглик, хилма-хил қирраларга эга бўлиб, майин рағбатлантирувчи, хушфеъл ҳазил туйғусидан тортиб, то аёвсиз аччиқ изтехзогача бўлган кенг доирада амал қилади.

Кулгулилик ўзининг барча хилма-хил кўринишларига бойлиги билан санъатнинг меъморчиликдан бошқа деярли ҳамма турларида намоён бўлади, лекин ўзининг энг тўла бўлган эстетик ифодасини комедияда топади.

Комедия инкор қилиш, танқид этиш орқали эзгулик, яхшилиқни қарор топтиришда хизмат қилади.

Назорат саволлари:

- 4.1. Ҳазил, масхара ҳамда комедия тушунчаларини қандай тушунасиз?
- 4.2. Қайси санъат турида кулги, умуман, иштирок этмайди?

Адабиётлар.

1. Каримов И.А.-Баркамол авлод Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. Тошкент, Ўзбекистон –1997 й.
2. Имомов Б. –Трагедия ва характер. Тошкент-1997 й.
3. Умаров Э. –Эстетика. Тошкент, Ўзбекистон-1995 й.
4. Эстетика. Словарь. Москва-1989 й.

6-Мавзу: Санъат ва унинг турлари.

Асосий саволлар:

1. Санъатнинг келиб чиқиши ва унинг эстетик моҳияти.
2. Санъат турлари.
3. Бадиий ижод жараёни.

Мавзуга оид таянч тушунча ва иборалар:

Тасвирий санъат, театр, телевидение, кино, адабиёт, мазмун ва шакл, бадиий идрок, эстетик идрок, эстетик билиш, бадиий ҳақиқат, бадиий қиёфа, бадиий ижод, бадиий образ, бадиий талқин, қобилият, талант, истеъдод, қоришма (синтез), техника эстетикаси (дизайн), хайкалтарошлик, фожеа, комедия, драма, роман, қисса, рубоий, ғазал, жанр.

1-савол баёни: Санъат кенг маъноли тушунчадир. Зеро, санъат инсон меҳнати, ақл-идроки, шуури билан яратилган, вужудга келган нарсалардир. Санъат инсон фаолиятининг ижодкорлигининг турини англатади, ҳар бир санъат осарида шахснинг ўзига хос истеъдоди намоён бўлади.

Санъат, кенг маънода, бадиий қадриятлар, уларни яратиш (бадиий ижод қилиш) ва истеъмол (бадиий идрок этиш) жараёнларини ҳам қамраб олади.

Санъат тарихий тараққиёт жараёнида ҳамини ижтимоий эҳтиёжларини қондириб келган. Санъат ижтимоий ҳаётнинг мураккаб, ранго-ранг муносабатлари билан алоқадор бўлиб, у бир вақтнинг ўзида ҳам меҳнатнинг алоҳида тури, ҳам ижтимоий ишлаб чиқаришнинг махсус соҳаси, ҳам ижтимоий онгнинг бир шакли, ҳам ўзига хос билим соҳаси, ҳам ижодий фаолиятнинг бир кўриниши сифатида амал қилади. Санъат жамиятнинг барча томонларига таъсир ўтказади, ижтимоий онгнинг барча шакллари билан алоқага киришади, ҳаётнинг турли жабҳаларида одамлар фаолият олиб боришларини рағбатлантиради.

Санъат билан ижтимоий ҳаётни боғлаб турадиган жуда кўп восита, ҳалқалар мавжуд. Ҳар қандай бадиий ҳодиса - муайян асар, услубий йўналиш бўлсин, улар вужудга келиши ва ривожланишида диний ва ахлоқий муаммоларнинг таъсир кучи сезилиб туради.

Санъат ўз мавзуси доирасида бўлса ҳам фан сингари беқиёс билиш - англаш имкониятларига эга. Лекин санъатнинг бадиий билиш, англаш жарёни ўзига хос хусусиятлар доирасида содир бўлади. Санъат воқеликни бадиий воситалар орқали янада тўлақонли, жозибали англашга ёрдам беради.

Ижтимоий онгнинг ҳар бир муайян шакли воқеликнинг бир томонини акс эттиради. Санъат ижтимоий онг шакли сифатида воқеликни бадиий билиш-англаш жараёнида унинг воқеликни бадиий тасвири шаклда англаш манбаларидан бири бўлиб, инсон майдонга чиқади.

Инсонни инъикос этиш, билиш-англаш масалалари билан фанни жуда кўп соҳалари шуғулланади, лекин инсон муаммосига санъат ва фан соҳалари турлича ёндошадилар.

Шундай қилиб, санъат нафақат инсоннинг ўзидан, балки унинг идрок этиши мумкин бўлган барча нарсаларни, воқеа-ҳодисаларни акс эттириб, ҳиссий туйғуни келтириб чиқаради.

Назорат саволлари:

- 1.1. Санъатнинг вужудга келиши ва унинг эстетик моҳияти нимада?
- 1.2. Санъатни ҳаётни инъикос эттириш ва баҳолаш хусусияти қандай намоён бўлади?

2-савол баёни: Бадиий маданият мураккаб тизимдан иборат бўлиб, унда санъат турлари муҳим ўрин тутди. Санъатнинг айрим турларга бўлиниб кетганлиги узоқ давом этган тарихий тараққиёт ҳосиласи бўлиб, қадимда бадиий фаолият соҳалари қарор топди.

Санъат турлари санъатга хос бўлган умумий белгиларга эга бўлиб, уларнинг ҳар бири: адабиёт, меъморчилик, мусиқа, тасвирий санъатнинг ва шу сингари муҳим кўринишда намоён бўлади. Санъат турларида хусусийнинг умумийга нисбатини кўрамиз.

Санъат турлари бир-бирининг ўрнини босолмайди: уларнинг ҳар бири мустақил, ўзига нодир ва бетакрор бўлиб, воқеликнинг бир томонини бевосита акс эттиради.

Санъатнинг ҳозир фазоли, вақтли, фазоли-вақтли кўринишларга бўлиб ўрганиш таомилга кирган. Фазоли кўринишга тасвирий санъат, ҳайкалтарошлик, чизиқли расм (графика), амалий санъат ва меъморчилик; вақтли кўринишга бадиий адабиёт ва мусиқа; фазоли-вақтли кўринишга эса театр, кино, телевидение киради.

Ҳодисаларнинг аниқ туйғули қиёфасини акс эттириш ёки акс эттирмаслигига қараб тасвири ва тасвирсиз кўринишларга ҳам эгадир. Тасвирий санъат ва ҳайкалтарошликда ҳаёт манзаралари воқеликнинг ҳис-туйғули қиёфасини яратиш орқали намоён бўлса, адабиёт ва мусиқада ҳаёт манзаралари фикрлар ва туйғулар оқимини умумлаштириш асосида акс эттирилади. Масалан, адабиёт ва моддий жисм (нарса)нинг ҳис-туйғули қиёфаси имконини ҳосил қилмайди, балки, воқелик кечинмалар, ҳис-туйғулар орқали акс эттириб, юксак тасвир даражасига эришади. Адабиёт ва мусиқа, «тили»га бошқа санъат турлари қиёфаларини «кўчириб» ифодалаш мумкин.

Тасвирий санъат тизимига мусаввирлик, ҳайкалтарошлик, чизиқли расм (графика) мансуб бўлиб, уларнинг вужудга келиши инсоният тарихининг энг қадимги даврларига бориб тақалади. Ибтидоий давр мусаввирлари ўзларининг манфаат ва эҳтиёжларига мос бўлган тимсоллар яратганлар. Қояларда тасвирланган жониворлар воқелик ҳодисалари, ҳаёт манзаралари ўрнини босарди.

Тасвирий санъат ўзининг эстетик хислатларига ва эстетик мақомига эга бўлиб боргани сари унинг айрим турлари ва жанрлари ажралиб чиқа бошлади. Унинг мусаввирлик, ҳайкалтарошлик, чизиқли расм каби турлари ва жанрлари секин-аста мустақил тасвир кўламига ва тасвирий ифодавий воситаларига эга бўла бошлади. Тасвирий санъатнинг мусаввирлик, ҳайкалтарошлик, чизиқли расм турлари бир-бири билан боғлиқ бўлиб, бу боғлиқлик баъзан ошқора, очик тарзда амал қилади.

Тасвирий санъатнинг энг муҳим турларидан бири ҳайкалтарошлиқдир. У жонли мавжудотлар, воқеа-ҳодисаларни ҳажмли шаклларда акс эттиради.

Мармартош, ҳарсанг тош, ёғоч, металл ва бошқалар ҳайкалтарошлиқдаги моддий ашёлар бўлиб хизмат қилади. Қадимги ҳайкалтарошлик асарлари нарсалар ранги билан мос бўёқларда бўяларди. Кейинчалик ҳайкалтарошлик мустақил санъат тури сифатида рангдан халос бўлди.

Санъат турлари орасида меъморчилик алоҳида ўрин эгаллайди. Меъморчилик инсон яшаш муҳитини уюштиришда, унинг ҳаёт фаолиятида улкан аҳамият касб этади.

Унда санъат ва бошқа фаолият соҳалари ўртасида чекланганлик йўқ. У икки томонлама бўлиб, ҳам моддий, ҳам маънавий маданиятга тааллуқлидир.

Меъморчиликнинг бадиий томони амалий томонига бўйсундирилган бўлади. Меъморчилик асарлари воқеликка бевосита таъсир этмайди, балки инсон кечинмаларини акс эттиради.

Мусиқа санъатнинг нафис маънавий турларидан биридир. Мусиқа ҳам воқеа-ҳодисаларни ифодали акс эттиради. Мусиқа кўриш орқали эмас, балки эшитиш воситасида идрок қилинади.

Мусиқа эстетик оламнинг инсонпарвар орзу-умидларини тўғридан-тўғри ва бевосита акс эттиради. У инсондаги энг яхши хислат ва фазилатларни намоёйиш этишга қодирдир.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, санъат турлари кенг ва кўп тармоқли бўлиб, инсон ҳаётининг барча жабҳаларини акс эттиради.

Назорат саволлари:

2.1. Қандай санъат турлари бор?

2.2. Сиз қайси санъат турларини ёқтирасиз ва нима учун?

3-савол баёни: Бадиий қиёфанинг асосий тавсифи уни ҳаракатга келтирадиган санъаткор ғоя-режасини туғилиши, унинг асар тизимидаги ўрин олиш ва ниҳоят томошабин, ўқувчи, эшитувчи, тингловчи идроки билан боғлиқ жараёнлар тавсифи билан тўлдириши лозим. Мазкур босқичларни ҳар бири муайян вақтда амалга ошади. Бу босқичлар орасида санъаткор ғоя режаси ва унинг сифати кўп жиҳатдан асарнинг истиқбол тақдирини белгилаб беради.

Бадиий режа ўзида воқеликнинг ички ва ташқи, яққа ва умумий томонларини сингдирган бўлади. Бадиий режа-ғоя санъаткор миясида аввал бошданок мавҳум тушунча тарзида эмас, балки жонли таассуротлар воқеа-ҳодисалар билан боғлиқ ҳолда вужудга келади. Фикр-муддаони амалга ошириш ғоя-режани ўзиданок бошланади.

Бадиий ғоя-режа санъаткорни ижодга чорлайдиган ички изчил турткидир. У ўзининг хомаки чизиқларда ва ибораларда вужудга келаётганлигига қарамай, санъаткор ижоди давомида йўналтириб туради. Санъаткорнинг воқелик тўғрисидаги билимлари, тасавури таъсири остида бадиий режа мазмуни ҳам ўзгариб боради. Санъаткорлар ижодий асар хомаки ёзмалари, хомаки расмлар, бастакор мусиқа асарларининг хомаки, қисмлари шундан далолат беради.

Санъаткор ҳис туйғулари ўзи яратаётган қаҳрамонлари қиёфасига кириб, улар ҳаёти билан яшайди, ўзи йиғлаб уларни йиғлатади, ўзи кулиб уларни кулдиради. Уларни эзгулик ва мардликка ундаб, ўзи уларга интилади.

Австриялик таҳлилчи-файласуф Зигмунд Фрейд (Freud, 1956-1939) руҳшуносликда янги бир давр очди ва шу асосда бадиий ижоднинг ўзига хос назариясини яратди. Фрейд инсон руҳий ҳаётида уч босқични ажратиб кўрсатади; онг, онг олди ва онг туби ёки онгланмаган, яъни онгга айланмаган ҳолат.

3. Фрейд.

I. Руҳий кучли.

II. Руҳий кучсиз

III. Руҳий кучсиз ижодкорга

хос хусусият.

Бадиий тасаввурда режаланган қиёфалар доимо санъаткор эстетик орзусига, унинг гўзаллик ва мукамаллик ҳақидаги ўй-фикрларига мутаносиб бўлади.

Бадиий асарнинг вужудга келиши билан бадиий ижод жараёни тугалланади ва бадиий қиёфа ҳаётнинг янги босқичи-бадиий идрок жараёни бошланади.

Шундан эътиборан бадиий қиёфага «жон» киради ва у ҳаракатга келади. Агар у идрок этилмаса, у моддий нарса ҳолатида қолиб кетаверади.

Назорат саволлари:

- 3.1. Бадиий ижод жараёнининг муҳим хусусиятлари нимада ифодаланилади?
- 3.2. Бадиий қиёфа ва тасаввурни қандай тушуниш мумкин?

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. «Истиқлол ва маънавият». -Т., «Ўзбекистон» 1994 й.
2. Жоинов. В «Санъат турлари». -Т., 1962.
3. Умаров Э. «Эстетика». -Т., «Ўзбекистон» 1995 й.
4. Эстетика. Словарь. М., Политиздат, 1981.
5. Қўшжонов И. Адабиёт ва эстетика. -Т., 1981

ИНФОРМАЦИОН ТАЪМИНОТ:

Асосий адабиётлар

- Каримов И.А. Юксак маънавият-енгилмас куч.-Т.: Маънавият, 2008.
1. Каримов И.А. Истиқлол ва маънавият.-Т.: Ўзбекистон, 1994. 160-б.
  2. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. -Т.: Ўзбекистон, 1996. 363-б.
  3. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. -Т.: Ўзбекистон, 1998. 682-б
  4. Умаров Э. Эстетика.-Т.:Ўзбекистон, 1995. 245-б.
  5. Гулўга А. Принципў эстетика.-М.:потиздат, 1987. 283 с.
  6. Эстетика.Словарь.-М.:Политиздат, 1989. 442 с.
  7. Мартўков В.Ф. Философия красатў. Минск. 1999. 335 с.

Қўшимча адабиётлар:

1. Анбар Отин. Қаролар фалсафаси// Анбар Отин. Шеърлар, рисола. -Т.: Ғ.Ғулум номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1970. 152-б.
2. Аристотель. Поэтика.- Т.:Ғ.Ғулум номидаги адабиёт ва санъат нашриёти,1980. 342-б.
3. Форобий. Фозил шаҳар одамлари.-Т.: А.Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти,1990. 322-б.
4. Хайём. Наврўзнама.-Т.: Меҳнат,1990. 280-б.
5. Шер А. Ибрат кўзи. ҒҒ Соғлом авлод учун,1996,7-8,9,10-сонлар.
6. Шер А. Тасаввуф, Ғазолий ва гўзаллик фалсафаси. ҒҒ Соғлом авлод учун, 2002, 2-сон.
7. Безмоздин Л. В мире дизайна.-Т.: 1990. 455-б.
8. Гегель. Эстетика. В 4-томах.-М.: Искусство,1967-1973.

Интернетдан маълумот олиш мумкин бўлган сайтлар:

- [www. istedod.uz](http://www.istedod.uz)
[www. akademik.ru](http://www.akademik.ru)
[www. islom.uz](http://www.islom.uz)
[www. ziyo.net](http://www.ziyo.net)
[www. pedagog.uz](http://www.pedagog.uz)
[www. kutubxona.uz](http://www.kutubxona.uz)
<http://www.guldu.uz/> - Guliston Davlat Universiteti sayti
<http://www.gduportal.uz/> - Guliston Davlat Universiteti ichki axborot ta'lim portali
<http://www.edu.uz/>- Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi portali
<http://www.istedod.uz/> - O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Iste'dod jamg'armasi
<http://www.ziyonet.uz/> - O'zbekiston axborot ta'lim tarmog'i
<http://www.uz/> - Milliy qidiruv tizimi
<http://www.uforum.uz/> - O'zbekiston forumchilari sayti
<http://guldu.zn.uz/>- Guliston Davlat Universiteti ziyonetdagi blogi
<http://www.ref.uz/> - Feferatlar kolleksiyaasi
<http://www.dissertant.uz/> - Yosh olimlar portali
<http://www.goldenpages.uz/> - O'zbekistonning oltin sahifalari
<http://www.e-darslar.net/> – Elektron onlayn darslar manzili
<http://www.vlibrary.freenet.uz/> — Elektron darsliklar kutubxonasi
<http://www.multimedia.uz/> – Multimedia umumta'lim dasturlarini rivojlantirish markazi
<http://www.talim.uz/> – Masofaviy o'qitish ta'lim markazi
<http://www.ilm.uz/> – Masofaviy ta'lim va test o'tkazish tizimi
<http://www.DTM.uz/> – Test markazi sayti
<http://www.allbest.ru/> – Elektron kutubxonalar bibliotekasi
<http://www.edu.ru/> – Rossiya federasiyasi ta'lim portali

СЕМИНАР МАШҒУЛОТЛАРИ

НАФОСАТ

Ҳурматли талаба, Сиз ушбу фан юзасидан 4 та мавзуда семинар машғулотига тайёргарлик кўришингиз лозим. Ҳар бир мавзуда 4 тадан саволлар қўйилган. Сиз семинар машғулотига тайёрланаётганингизда қуйидаги жадвалдаги семинар машғулотлар учун берилган адабиётлардан фойдаланасиз. Адабиётлар: (А) асосий ва (Б) қўшимча адабиётларга ажратилган. Жадвалнинг 1-устунида мавзунинг номи, 2-устунида кўриладиган масалалар, 3-устунда асосий адабиёт тартиби ва унинг саҳифаси берилмоқда. Шу билан бирга семинар юзасидан берилаётган методик тавсияларга эътибор қаратасиз

№	Мавзулар	Кўриладиган масалалар	Адабиётлар
1	Қадимги Шарқ ва антик давр нафосати	1. Қадимги Шарқ нафосат илмининг бешиги сифатида (Шумер, Бобил, Миср). 2. «Авесто» нинг эстетик жиҳатлари. 3. Қадимги Ҳиндистон ва Хитойда санъат ва нафосат илмининг тараққиёти. 4. Қадимги Юнон ва Рим нафосати.	1-3-364 2-16-32 3-7-11 4-15-31 5-15-26
2	Уйғониш даври Марказий Осиё мутафаккирларининг эстетик қарашлари	1. Форобий эстетикаси. 2. Беруний ва Ибн Синонинг эстетик қарашлари. 3. Навоий эстетикаси. 4. Беҳзод эстетикаси.	1-3-364 2-33-75 3-12-30 4-36-53 5-27-34
3	Ўрта асрлар ва янги замон Европа нафосати	1. Ўрта асрлар нафосати. 2. Европада классик нафосатнинг вужудга келиши. 3. Маърифатпарварлар нафосати. 4. Туркистон жадидлари нафосати.	1-3-364 2-33-75 3-31-41 4-31-35 5-35-44
4	Нафосат фанининг асосий категориялари	1. Нафосат категориялар тизими. 2. Гўзаллик ва хунуклик. 3. Улуғворлик ва пасткашлик. 4. Фожевийлик ва кулгулилик.	1-3-364 2-76-82 3-41-63 4-101-129 5-44-50
ЖАМИ:			8

Ҳурматли талаба, Сиз ушбу фан юзасидан 12 та мавзуда семинар машғулотларига тайёргарлик кўришингиз лозим. Ҳар бир мавзуда 4 тадан саволлар қўйилган. Сиз семинар машғулотига тайёрланаётганингизда юқоридаги жадвалдаги семинар машғулотлар учун берилган адабиётлардан фойдаланасиз. Адабиётлар: (А) асосий ва (Б) қўшимча адабиётларга ажратилган. Жадвалнинг 1-устунида мавзунинг номи, 2-устунида кўриладиган масалалар, 3-устунда асосий адабиёт тартиб рақами ва унинг саҳифаси берилган.

Нафосат

А) Асосий адабиётлар:

1. Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиклол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-жилд. Т.: Ўзбекистон, 1996. 364 б.
2. Умаров Э. Эстетика. Т.: Ўзбекистон, 1995.
3. Умаров Э., Каримов Р., Мирсаидова М., Айходжаева Г. Эстетика асослари. Ўқув қўлланма. Т.: Ўзбеккомцентр, 2002.
4. Abdulla Sher, Bahodir Husanov. Estetika. Uslubiy qo'llanma. T.: 2012. 192 b.

5. Боқиев Ф. Эстетика. ЎУМ. Гулистон. 2006. 64 бб.

Б) Қўшимча адабиётлар:

1. Анбар Отин. Қаролар фалсафаси // Анбар Отин. Шеърлар, рисола.-Т.: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1970. 152 б.
2. Аристотель. Поэтика.- Т.: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1980. 342 б.
3. Форобий. Фозил одамлар шаҳари. -Т.: А.Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 1990. 322 б.
4. Хайём. Наврўзнома. -Т.: Меҳнат, 1990. 280 б.
5. Шер А. Ибрат кўзи. // Соғлом авлод учун. 1996. №7-8,9,10-сонлар.
6. Шер А. Тасаввуф, Ғаззолий ва гўзаллик фалсафаси. // Соғлом авлод учун. 2002. № 2-сон.
7. Эстетик тарбия асослари. Н. Кушаев таҳрири остида. Т.: 1988.
8. Гегель. Нафосат. В 4-томах. -М.: Искусство, 1967-1973.
9. Жўраева С. Ҳақиқат манзаралари. 96 мумтоз файласуф. Т.: 2002. 172 б.
10. Гулига А. Принципи эстетики. — М.: Политиздат, 1987. 283 с.

Семинар машғулотларини баҳолаш мезони:

Ҳар бир семинар машғулотига максимал 2 балл ажратилган. Ҳар бир мавзу тўла ёритиб берилган, тегишли адабиётлар ва ахборот ресурсларидан фойдаланилган ҳолда тайёрланган семинарнинг ҳажми ва сифати ҳисобга олиниб, қўшимча саволларга жавоб берган ҳолда 2 балл билан баҳоланади. Агар семинар тўла ёзилган, аммо айрим жузъий камчиликларга йўл қўйилган, қўшимча саволларга қисман жавоб берилса, 1-1,5 балл билан, мавзу тўлиқ ёритилмаган, саволлар ўз ечимини топмаган, қўшимча саволарга жавоб берилмаса 0,1-0,5 балл билан баҳоланади.

МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ МАШҒУЛОТЛАРИ

Мустақил иш топшириқлари Олий ва ўрта махсус таълим Вазирлигининг 34-сонли (21.02.05) буйруғига ва ГулДУ да ишлаб чиқилган махсус Низомга асосан ишлаб чиқилган. У 20 соатга мўлжалланган. Мустақил ишнинг мақсади талабаларда муайян ўқув ишларини мустақил равишда бажариш учун зарур бўлган билим ва кўникмаларни шакллантириш ва ривожлантиришдан иборат.

Талаба мустақил ишининг вазифалари қуйидагилардан иборат:

- янги билимларни мустақил ўзлаштириш;
- керакли маълумотларни излаб топиш;
- ахборот манбаларидан самарали фойдаланиш;
- ўқув ва илмий адабиётлар билан ишлаш;
- электрон ўқув адабиётлари билан ишлаш;
- ИНТЕРНЕТ тармоғидан фойдаланиш;
- маълумотлар базасини таҳлил этиш;
- иш натижаларини экспертизага тайёрлаш;
- топшириқларни бажаришда тизимли ва ижодий ёндашиш;
- ишлаб чиқилган ғоя ва таклифларни ҳимоя қилишдан иборат.

Шу мақсаддан келиб чиқиб, «Фалсафа (Эстетика)» фанидан 5 банддан иборат 2та мавзу бўйича мустақил иш топшириқлари тузилди ва талабалар эътиборига тавсия этилмоқда.

Топшириқлар: маъруза матнини ўзлаштириш, мустақил уй вазифаси, конспект қиладиган адабиётлар рўйхати, тестларни еча билиш, тезислар тайёрлаш, мавзу бўйича адабиётлар ва манбалардан иборат.

Талаба мустақил ишига рейтинг бали бериш тартиби

Рейтинг баллари ҳар бир мавзу мустақил топшириқлари учун 0-4 балгача бериш белгиланган. Талабанинг мустақил иш топшириқларини бажариш фаолияти 4 баллик тизим асосида баҳоланади. Талаба 4 та мустақил ишдан 12 балл тўплайди.

Талаба мустақил иш топшириш вақтини ўқитувчи дарс жараёнида белгилайди.

Мавзу номи	Бериладиган балл	Сана
Уйғониш даври Шарқ мутафаккирларининг эстетик қарашлари	0-4	
Санъат ва унинг турлари	0-4	
Жами:	8	

1-топшириқ: Уйғониш даври Шарқ мутафаккирларининг эстетик қарашлари.

1.1. Мавзу матнини ўзлаштириш

- Марказий Осиё Уйғониш даври.
- Ўрта асрлар мусулмон Шарқи нафосат фалафаси.
- Уйғониш даври нафосатининг хусусиятлари

1.2. Мустақил уй вазифаси

- Ўрта асрлар Шарқ нафосатида машшоййунлик ва табииййунлик йўналишларининг қарор топишини аниқлаш.
- Форобий, Ибн Сино, Беруний, Умар Хайёмнинг гўзалликка оид фикрларидан намуналар келтириш.

1.3. Конспект учун адабиётлар

- Жўраева С. Ҳақиқат манзаралари. 96 мумтоз файласуф. Т.: 2002. 211-366 бб.
- Ҳайруллаев М. Ўрта Осиёда илк Уйғониш даври маданияти. Т.: Фан, 1994. 3-78 бб.

1.4. Тестларни еча билиш.

1. Ўрта асрлар мусулмон Шарқидаги нотиклик санъатининг буюк намояндаси ким?

1. Хусайн Байқаро. 2. Фариддин Аттор. 3. Бобур. 4. Хусайн Воиз Кошифий.

2. Темурийлар даврида санъатнинг қайси турлари юксак тараққий қилган?

1. театр, меъморчилик. 2. хатотлик, рассомлик. 3. мусиқа, кўшиқчилик. 4. бадий адабиёт, меъморчилик.

Адабиётлар ва манбалар.

Умаров Э. Нафосат. Т.: 1995. 3-11 бб.

Умаров Э., Каримов Р., Мирсаидова М., Айхаджаева Г. Нафосат асослари. Т.: 2002. 31-41 бб.

2-топширик: Санъат ва унинг турлари.

2.1. Мавзу матнини ўзлаштириш

- Санъатнинг вужудга келиши ва унинг эстетик моҳияти.
- Санъатнинг образлилик қонуни.
- Санъат турлари.

2.2. Мустақил уй вазифаси

- Дастлабки пайдо бўлган санъат турларини аниқланг.
- Санъат турларини рўйхатини тузинг.

2.3. Конспект учун адабиётлар

- Жўраева С. Ҳақиқат манзаралари. 96 мумтоз файласуф. Т.: 2002.
- Алимасов В. Фалсафа ёхуд фикрлаш чанқоғи. Т.: 2007.

2.4. Тестларни еча билиш.

1. Санъат турини аниқланг?

1. деҳқончилик. 2. меъморчилик. 3. муаллимлик. 4. заргарлик.

2. Эстетик фаолият турини аниқланг?

1. дизайн. 2. меҳнат. 3. тарбия. 4. тарғибот.

Адабиётлар ва манбалар.

Умаров Э. Нафосат. Т.: 1995. 134-147 бб.

Умаров Э., Каримов Р., Мирсаидова М., Айхаджаева Г. Нафосат асослари. Т.: 2002. 7-11 бб.

ГЛОССАРИЙ

Ахборот жамияти - жамият тараққиёти негизи сифатида асосан ахборотдан фойдаланишга асосланган келажак жамияти.

Билим - инсон онгида акс этган объектив борлиқ.

Билиш-билим олиш ва унинг ривожланиши, муттасил чуқурлашуви жараёни.

Ватан-(арабча-она юрт)-инсон яшаб турган, униб-ўсган жой, худуд, ижтимоий муҳит, мамлакат.

Ватанпарварлик-кишининг ўзи туғилиб ўсган, камол топган жой, замин, ўлкага бўлган меҳр-муҳаббатини, муносабатларини ифода этадиган ижтимоий ва маънавий-ахлоқий хислатлари, фапзилатлари.

Давлат рамзлари-давлат мустақиллигининг шартли равишда белгиловчи ташқи белги, нишона ёки тимсоллардир. Бу муайян давлатнинг байроғи, герби, миллий валютаси ва мадҳиясидир.

Дин-(арабча-ишонч, ишонмок)-олий мавжудотга нисбатан муносабат, тасаввур, урф-одат ва маросимлар мажмуи.

Глобал муаммолар –муайян мамлакатлар ва минтақаларгагина эмас, бутун дунёга ҳам дахлдор бўлган даврнинг умуминсоний муаммолари мажмуи.

Зардуштийлик – Марказий Осиёдаги қадимги диний-фалсафий таълимот. Унда икки асос: ёвўзлик ва эзгуликнинг кураши ҳақида сўз юритилади. Асосчиси – Зардушт.

Инсонпарварлик-(арабча “инсон”, форс-тожикча “парвар”, ўзбекча “лик”-кишига ғамхўрлик қилиш)-одам қадр, эрки учун курашиш, инсонийликнинг барча тамойиллари юзага чиқишига шарт-шароит яратиш.

Истиқлол-(арабча кўзтарилиш, қадини ростлаш, ўсиш)-ҳар бир инсон, жамоа, давлат, миллатнинг ривожланиши учун зарур эркинлик шароити.

Комил инсон-(арабча-етук одам)-миллий мафкурамизнинг асосий ғояларидан бири. Шахсни баркамол қилиш орқали жамиятни бахтли, саодатли қилиш ғояси.

Маданият-(арабча “шаҳарга оид”)-кишиларни табиат ва борлиқни ўзлаштириш жараёнида яратган моддий ва маънавий бойликлари мажмуи.

Мафкур-(арабча-фикрлаш, фикрламок)-жамиятнинг, давлатнинг, ижтимоий гуруҳнинг яқин ва узоқ келажакка мўлжалланган фикрлар, ғоялар ва қарашлар мажмуи.

Маънавият-(арабча-маънолар мажмуи)-кишиларнинг фалсафий, ҳуқуқий, эстетик, бадий, ахлоқий, диний тасаввурлари ва тушунчалари мажмуи.

Маънавий ва моддий ҳаёт уйғунлиги қонуни. Бу қонун биз яшаётган ҳаётни ягона ва яхлит бир воқеялик сифатида тушуниш имконини беради.

Маънавиянинг инсон ва жамият билан узвий алоқадорлиги қонуни. Ушбу қонун муайян миллат, жамият ёки давлатнинг ҳар бир тараққиёт босқичида шу даврга мос келадиган маънавий тартиб ва тамойиллар тизимига эга бўлишининг зарурият эканлигини ифодалайди.

Маънавий ҳаётнинг ижтимоий тараққиётга боғлиқлиги қонуни. Бу қонун ривожланиш жараёнидаги янгиланишнинг узлуксизлиги ва давомийлиги билан боғлиқ тамойилларни ифодалайди.

Маърифат-(арабча-билмок)-кишиларни онгини, билимини оширишга қаратилган фаолият.

Маҳалла-(арабча-жой, ўрин, макон)-мамлакатимиздаги аҳоли яшайдиган маъмурий-худудий бирлик, уюшма.

Миллий маънавият-муайян миллатни тарихан шаклланган ахлоқий, диний, илмий, бадий, фалсафий, мафкуравий қарашлари.

Миллий салоҳият-миллатнинг мавжуд иқтисодий, илмий, маданий, маънавий ва бошқа имкониятлари.

Миллий қадриятлар-миллат учун муҳим ва жиддий аҳамиятга эга жиҳатлар, хусусиятлар, моддий ва маънавий бойликлар.

Миллий ғурур-мамлакатнинг ўз-ўзини англаши натижасида юзага келган руҳий кўтаринкилик, фахрланиш туйғуси.

Монийлик- III асрда Эронда вужудга келган уруш ва қон тўкмаслик, мол-дунё йиғмаслик ғоясини кўтариб чиққан диний таълимот.

Метод - қўйилган мақсадга эришишга йўналтирилган амалий ёки назарий фаолият усули.

Мустақиллик-(арабча-тобе эмаслик, ихтиёри ўзидалик, қарам эмаслик)-эркин ва озод равишда бошқаларнинг раҳбарлигисиз иш юрита билиш. Давлат мустақиллиги эса-муайян давлатнинг иқтисодий, сиёсий, маънавий эркинлигидир.

Техника - инсон томонидан яратиладиган, унинг яшаши ва ишлаши учун зарур бўлган предметлар системаси.

Фан - билиш фаолиятининг янги, объектив, системали тарзда уюшган билимлар ишлаб чиқишга йўналтирилган алоҳида тури.

Фан-техника тараққиёти — фан ва техниканинг бирлашиши билан тавсифланадиган ишлаб чиқариш кучларининг сифат жиҳатидан ривожланиши.

Фикрлаш - билишнинг олий шакли, борликнинг тушунчалар, мулоҳазалар ва мушоҳадалардаги мантиқий инъикоси.

Шарқ Ренессанси – VII-XII ва XIV-XV асрларда араб Шарқида ва Марказий Осиёда маънавий ва маданий қадриятларнинг тикланиши, фалсафа ва фан, адабиёт ва санъатнинг жадал ривожланиши даври.

Қадр – ўзликни англаб етиш, ўзини баҳолай билишдир.

Эстетика- «ҳис қилиш», «сезиш», «ҳис этиладиган» каби маъноларни англатувчи юнонча **aisthetikos** – сўздан «эстетика» ибораси фанга кирилган.

ИЛОВАЛАР

ТЕСТЛАР

1. Гўзалликнинг негзида қандай ҳис туйғулар ётади?

- А) муҳаббат ва садоқат ҳисси. В) муҳаббат ва мулоқатга интилиш ҳисси.
С) муҳаббат ва ота-онага ҳурмат ҳисси. Д) меҳнатга муҳаббат ва эзгулик интилиш ҳисси.

2. Эстетик тарбиянинг асосий воситаси?

- А) меҳр ва муҳаббат. В) санъат. С) гўзаллик. Д) эзгулик.

3. Қамрови ва таъсир доирасининг кенгликлиги жиҳатидан алоҳида алоҳида ажралиб турувчи санъат тури?

- А) театр. В) кино. С) меъморчилик. Д) бадиий адабиёт.

4. «Гўзаллик дунёни кутқаради» деган фикр кимга тегишли?

- А) А. Қодирийга. В) А. Чеховга. С) А. Чўлпонга. Д) Ф. Достоевскийга.

5. Эстетик онгнинг «англаш» усулли.

- А) эстетик ҳиссиёт. В) эстетик баҳо. С) эстетик меҳнат. Д) эстетик муносабат.

6. Кулгиликнинг санъатини намоён бўлиш шакллари.

- А) ҳажв, мутойиба. В) марсия, мадҳия. С) ҳажв, тимсол. Д) марсия, мутойиба.

7. «Муסיқа ҳақида катта китоб» асари муаллифи ким?

- А) Жомий. В) Ибн Сино. С) Форобий. Д) Ғаззолий.

8. Ўрта асрлар мусулмон шарқидаги нотиклик санъатининг буюк намоёндаси ким?

- А) Ҳусайн Байқаро. В) Бобур. С) Воиз Кошифий. Д) Жомий.

9. Тасвирий санъатнинг «тили» нима?

- А) ҳажв. В) миқёс. С) ранг. Д) мўйқалам.

10. Рақс санъатининг «тили» нима?

- А) Ҳаракат. В) Оҳанг. С) Ансамбль. Д) Мақом.

11. «Дид ҳақида баҳслашмайдилар» деган фикр кимга тегишли?

- А) Гегель. В) Кант. С) Фейрбах. Д) Юм.

12. Гўзалликнинг асосий хусусияти нимада?

- А) Манфаатсизликда. В) Мукамалликда. С) Мутаносибликда. Д) Барчаси тўғри.

13. «Қаролар фалсафаси» асари қайси адиб қаламига мансуб?

- А) Анбар Отин. В) Фурқат. С) Муқимий. Д) Увайсий.

14. «Поэтика» асарининг муаллифи...

- А) Сукрот. В) Тит Лукреций Кар. С) Афлотун. Д) Арасту.

15. Жадидлар санъатнинг қайси турига кўпроқ эътиборни қаратган?

- А) адабиёт ва театрда. В) театр ва кинога. С) адабиёт ва муסיқага. Д) муסיқа ва театрда.

16. Нафосатнинг амалий аҳамияти нимадан иборат?

- А) кундалик ҳаётимизда эстетик тарбияни йўлга қўйишдан иборат.
- В) санъат асарларини тўғри идрок қилишдан иборат.
- С) гўзалликка бефарқ бўлмасликдан иборат.
- Д) шахс ҳиссий оламини бойитишдан иборат.

17. «Авесто»да гўзаллик тимсоли сифатида эътироф этилган маъбуда?

- А) Ардвисура Анахита. В) Агни Даҳҳана. С) Ахура Мазда. Д) Аҳриман.

18.Қадимги ҳинд эстетик тафаккури қайси манбаларда кўпроқ акс эттирилган?

- А) Маҳабҳоратда. В) Рамаянада. С) Панчатантрада. Д) Ригведада.

19. Динларнинг санъат билан "ҳамкорлик" жиҳати нималарда ўз аксини топади?

- А) диний-бадий, рамз, қонун ва идеалда. В) муқаддас китобларда.
- С) этикодда. Д) шариат қонун-қридаларида.

20.Амир Темур ва темурийлар даврида эстетик тафаккур тараққиётининг муҳим сабаби нима билан белгиланади.

- А) илм-фан ва санъатга оқилона муносабатда бўлиш.
- В) марказлашган давлат тузиш ғояси ишлаб чиқилиши билан.
- С) шариат қонунларини мустаҳкамлашга интилиш билан.
- Д) шаҳарсозликни ривожлантириш билан.

21.«Эркинликка йўл фақат гўзаллик орқали ўтади» деган фикр қайси файласуфга тегишли?

- А) Гегель. В) Шиллер. С) Фихте. Д) Шеллинг.

22.Жадид нафосатининг шаклланишида муҳим ўрин тутган уч восита қуйдагилардан қайсилар?

- А) мусиқа, театр, адабиёт. В) адабиёт, санъат, тетр.
- С) маориф, санъат, матбуот. Д) матбуот, мусиқа, адабиёт.

23.«Шайх ур-раис» номи билан машҳур аллома ким?

- А) Навоий. В) Бобур. С) Ибн Сино. Д) Умар Ҳайём.

24.Президентимизнинг «Оллоҳ қалбимизда ва юрагимизда» асари қачон ёзилган?

- А) 1995 й. В) 1996 й. С) 1997 й. Д) 1999 й.

25.Аёл киши «Қулоғи билан севади», эр-чи?

- А) «Ақпи». В) «Оғзи». С) «Ошқозони». Д) «Танаси».

РЕФЕРАТ МАВЗУЛАРИ

1. Нафосат тушунчаси.
2. Нафосатнинг вазифалари.
3. Нафосат ва бошқа фанлар.
4. Нафосатнинг ҳаётдаги ўрни.
5. Эстетик қадриятлар.
6. Эстетик фаолият.
7. Эстетик онг.
8. Эстетик дид.
9. Эстетик баҳо.
10. Эстетик тарбия.
11. Эстетик муносабат.
12. Эстетик онг шакллари.
13. Эстетик ҳис.
14. Эстетик идеал тушунчаси.
15. Қадимги Шарқ нафосати.
16. Қадимги Юнон ва Рим нафосати.
17. «Авесто»да нафосат.
18. Қадимги Хитой эстетик тафаккури.
19. Қадимги Ҳиндистон эстетик ғоялари.
20. Марказий Осиё мутафаккирларининг эстетик қарашлари.
21. Ислом нафосати.
22. Немис мумтоз нафосати.
23. Янги замон нафосати.
24. Эстетик категориялар тушунчаси.
25. Гўзаллик категорияси.
26. Улуғворлик категорияси.
27. Кулгулилик категорияси.
28. Санъат тушунчаси.
29. Бадийий образ тушунчаси.
30. Эстетик тарбия.

МАНТИҚ

Гулистон-2018

1-Мавзу: Мантиқ фанининг предмети ва вазифалари.

Асосий саволлар.

1. Мантиқ фанининг предмети ва вазифалари.
2. Билиш ва унинг асосий босқичлари.

Мавзуга оид таянч тушунча ва иборалар: Мантиқ, хиссий билиш, ақлий билиш, тафаккур, тафаккур шакллари, тафаккур қонунлари, тўғри тафаккур, чин фикр, формал мантиқ, диалектик мантиқ, математик мантиқ ва бошқалар.

1-асосий саволнинг баёни:

Мантиқ арабча сўз бўлиб, маъноси бўйича «Логика» сўзига мос келади. «Логика» атамаси эса, грекча «логос» сўзидан келиб чиқиб «фикр», «сўз», «Таълимот» каби маъноларга эга. Унинг кўп маънолиги турли хил нарсаларни ифодалашда ўз аксини топади. Хусусан мантиқ сўзи, биринчидан объектив олам қонуниятларини (масалан: «объектив мантиқ» «нарсалар мантиғи») иккинчидан, тафаккурнинг мавжуд бўлиш шакллари ва тараққиётини, шу жумладан, фикр ўртасидаги алоқадорликни ҳарактерлайдиган қонун-қоидалар йиғиндисини (масалан: «субъектив мантиқ») учинчидан, тафаккур шакллари ва қонунларини ўрганувчи фанни ифода этишда ишлатилади.

Мантиқ илмининг ўрганиш объекти тафаккур ҳисобланиб (арабча сўздан олинган бўлиб, фикрлашнинг «ақлий билиш» сўзларининг синоними сифатида ишлатилади). Тафаккур кўп қиррали жараён бўлиб уни турли хил томонидан, хусусан мазмуни ва шакли (структураси) бўйича тайёр ҳолда ёки келиб чиқиши ва тараққиётида олиб ўрганиш мумкин. Буларнинг барчаси мантиқ илмининг вазифасини ташкил этади, унинг турлича методларидан фойдаланишига, ҳар хил йўналишларга ажралишига сабаб бўлади.

Кенг маънода мантиқни тафаккур шакллари ва тафаккур қонунларини ўрганувчи фан, деб аташ мумкин. Ҳозирги вақтда мантиқнинг, формал мантиқ, диалектик мантиқ, математик мантиқ каби йўналишларини фарқ қилиш мумкин.

Формал мантиқ тафаккурнинг структурасини фикрнинг конкрет мазмуни ва тараққиётидан четлашган ҳолда нисбатан мустақил равишда олиб ўрганади. Унинг диққат марказида муҳокамани тўғри куриш билан боғлиқ қоидалар ва мантикий амаллар ётади.

Формал мантиқга тўғри тафаккур шакллари ва қонунларини ўрганувчи фалсафий фан деб таъриф бериш мумкин.

Диалектик мантиқ формал мантиқдан фарқли ўлароқ, тафаккурни унинг мазмуни ва шакли бирлигида, ҳамда тараққиётида олиб ўрганади.

Математик мантиқ эса тафаккурни математик методлар ёрдамида тадқиқ этади. У ҳозирги замон математикасининг муҳим йўналишларидан бири бўлиб, тафаккурни мантикий ҳисоблаш деб аталадиган юқори даражада абстрактлашган ва формаллашган системада таҳлил қилади.

Биз ўрганадиган фан формал мантиқ бўлиб (формал мантиқ баъзан умумий мантиқ деб ҳам юритилади. Классик мантиқлар унинг тараққиётининг асосий йўналишлари ҳисобланади. Символик мантиқ деган ибора ҳам мавжуд бўлиб, у формал мантиқнинг ҳозирги босқичини ифода этиш учун ишлатилади). У ҳозирги пайтда ўзининг махсус формаллашган тилига, тўғри Муҳокама юритиш учун зарур бўлган самарали мантикий методларини ва усулларига концептуал воситаларига эга. Тафаккурни ўрганувчи бошқа фанлар хусусан фалсафа, психология, физиология билан ҳамкорлик қилади, ҳамда илмий билимлар системасида ўзининг муносиб ўрнига эга. Шу сабабдан тўғри фикрлаш, фикрнинг чинлик ёки хатолик даражасини аниқлашда формал мантиқнинг аҳамияти катта. Фикрнинг чин ёки хато бўлиши тафаккур шакллари ва қонунларини билишга боғлиқдир. Тафаккур шакли фикрнинг мазнунини ташкил этувчи элементларнинг боғланиш усули, унинг структурасидир. Фикрлаш элементлари деганда, предметнинг фикрда ифода қилинган белгилари ҳақидаги ахборотлар тушунилади.

Тафаккур шакллари тушунча, ҳукм, хулоса чиқариш ташкил этади. Маълумки, айрим предметлар уларнинг синфи (тўплами) кишилар тафаккурида турли хил мазмунга эга бўлган тушунчаларда акс эттирилади. Масалан: давлат тушунчасида ўзининг майдониغا, аҳолисига бошқарув воситаларига эга бўлган сиёсий ташкилот акс эттирилади.

Ҳукмларда предмет билан унинг хоссаси, предметлар ўртасидаги муносабатлар предметнинг мавжуд бўлиши ёки бўлмаслик факти ҳақидаги фикрлар тасдиқ ёки инкор шаклда ифода этилади. Масалан: «Дарахт – ўсимлик» деганда ҳукмда предмет (дарахт) билан унинг хоссаси (ўсимлик эканлиги) ўртасидаги тушунча (S) билан предмет белгиси ҳақидаги тушунча (P) билан белгиланади. Умумий ҳолда ҳукм S-P формуласи орқали ифодаланади.

Хулоса чиқаришда ҳам юқоридагига ўхшаш ҳолларни кузатиш мумкин. **Масалан:** Дарахт-ўсимлик

Терак- дарахт

Терак-ўсимлик

Тушунча, ҳукм ва хулоса чиқариш тафаккурнинг универсал шакллари асосий структуравий элементлари ҳисобланади.

Муҳокама юритиш ана шулар ва уларнинг ўзаро алоқаларга киришиши натижасида вужудга келадиган бошқа мантиқий структуралар (масалан: муаммо, гипотеза, назария, ғоя, аргументлаш ва б.)да амалга ошади.

Фикрни муайян даражада тўғри қуришга тафаккур қонунлари талабларига риоя қилгандагина эришиш мумкин. Тафаккур қонунлари муҳокама юритиш жараёнида фикрлар ўртасидаги мавжуд зарурий алоқалардан иборат. Тафаккур қонунлари мазмунидан келиб чиқадиган муҳокамани тўғри қуриш учун зарур бўлган талаблар фикрнинг аниқ изчил етарли даражада асосланган бўлишидан иборат.

Муҳокамани тўғри қуриш билан боғлиқ талаблар ҳақида гапирганда биринчи навбатда уларнинг муайян принциплар, қоидалар тарзида, яъни тўғри тафаккур принциплари сифатида амал қилишга эътибор бериш зарур.

Мазкур қоидаларнинг бузилиши нотўғри қурилишига сабаб бўлади. Бунда хусусан, чин фикрлардан хато хулоса чиқиши (масалан, Қонунга-риоя қилиш зарур бўлган ҳуқуқий ҳужжат, «Буйруқ қонун эмас», «Буйруққа риоя қилиш зарур бўлган ҳуқуқий ҳужжат эмас») ёки хато қурилган муҳокамадан чин хулоса чиқиши (масалан, «Барча моддий жисмлар кимёвий элементлар», «Темир моддий жисм» демак, «Темир кимёвий элемент») мумкин.

Муҳокама учун саволлар:

- 1.1. Мантиқ фанининг объектини тушунтиринг?
- 1.2. Мантиқ фанининг мақсади ва вазифаларини изоҳлаб беринг?
- 1.3. Формал мантиқ нимани ўрганади ва уни ўрганиш қандай аҳамиятга эга.

2-асосий саволнинг баёни:

Билиш воқеликнинг, шу жумладан, онг ҳодисаларининг инсон миёсида субъектив, идеал образлар шаклида акс этишидан иборат. Билиш жараёнининг асосини ва охириги мақсадини амалиёт ташкил этади. Барча ҳолларда билиш инсоннинг ҳаётий фаолияти билан у ёки бу даражада боғлиқ бўлган нарсаларни тушунтириб етишга бўйсиндирилган бўлади. Билиш жараёнини амалга оширар экан, кишилар ўз олдиларига маълум бир мақсадни кўядилар. Улар ўрганилиши лозим бўлган предметлар доираси, тадқиқот йўналиши, шакллари ва методларини белгилаб беради.

Билиш мураккаб, зиддиятли, турли хил даражаларда ва шаклларда амалга ошадиган жараёндир. Унинг дастлабки босқичини хиссий билиш – инсоннинг сезги органлари ёрдамида билиш ташкил этади. Бу босқичда предмет ва ҳодисаларнинг ташқи хусусиятлари ва муносабатлари, яъни уларнинг ташқи томонидан бевосита намоён бўладиган ва шунинг учун ҳам инсон бевосита сеза оладиган белгилари ҳақида маълумотлар олади.

Хиссий билиш 3 та шаклда сезги, идрок ва тасаввур шаклида амалга ошади. Сезги предметнинг бирорта ташқи хусусиятини (масалан; рангини, шаклини, таъмини) акс эттирувчи яққол образдир.

Идрок предметнинг яхлит яққол образи бўлиб, у мазкур предмет ҳақидаги турли хил сезгиларни синтез қилиш натижасида ҳосил бўлади. Алоҳида олинган сезгилардан фарқли ўларок, идрок берилган предметни бошқа предметлардан (масалан, олмани, нокдан ва б.) фарқ қилиш имконини беради. Тасаввур эса аввал идрок қилинган предметнинг образини маълум бир сигналлар таъсирида мияда қайта ҳосил қилишдан, ёки шу ва бошқа образлар негизида янги образ яратишдан иборат хиссий билиш шаклидир. (масалан, танишингизга ўхшаган кишини кўрсангиз, танишингизни эслайсиз, ёки қурмоқчи бўлган бинонгизни мавжуд бинолар образлари ёрдамида яққол ҳис этасиз).

Хиссий билишнинг барча шаклларига хос бўлган хусусиятлар қаторига қуйидагилар киради.

Биринчидан; хиссий билиш объектнинг субъектга бевосита таъсир этишини таъқозо этади. Тасаввур ҳам бундан мустасно эмас. Унда образи қайта ҳосил этилаётган предмет эмас (ёки яратилаётган) у билан боғлиқ бўлган бошқа предмет-сигнал таъсир этади.

Иккинчидан; хиссий билиш шакллари предметнинг ташқи хусусиятлари ва муносабатларини акс эттиради.

Учинчидан; хиссий образ предметни яққол образидан иборат.

Тўртинчидан; хиссий билиш конкрет индивидлар томонидан амалга оширилганлиги учун ҳам, ҳар бир алоҳида ҳолда конкрет инсоннинг сезиш қобилияти билан боғлиқ тарзда ўзига хос хусусиятга эга бўлади.

Бешинчидан; хиссий билиш, билишнинг дастлабки ва зарурий босқичи ҳисобланади. Усиз билиш мавжуд бўла олмайди. Чунки инсон ташқи олам билан ўзининг сезги органлари орқали боғланган. Билишнинг кейинги босқичи бошқа барча шакллари сезгиларимиз берган маълумотларга таянади.

Бундан келиб чиқадиган хулоса шуки, хиссий билиш тафаккур билан узвий боғлиқ. Хусусан, назарий билимларнинг чинлиги охир-оқибатда эмпирик талқин қилиш йўли билан, яъни тажрибада бундай билимларнинг объектини қайд этиш орқали асосланади. Ўз навбатида хиссий билиш ақл орқали бошқарилиб турилади, билиш олдида турган вазифаларни бажаришга йўналтирилади, ижодий фантазия элементлари билан бойитилади. (масалан, гувоҳларнинг берган кўрсатмалари асосида жиноятчининг портрети яратилади). Шу ўринда хиссий билиш билан ақл ўртасидаги муносабатни қуйидагича изоҳлаш мумкин.

«Танишган кишингиз билан дастлабки таассурот унинг ташқи томонига қараб ҳосил қилинади, у билан мулоқатдан кейин ўзгариши мумкин». Шу ўринда «Кийимига қараб кутиб олишади, ақлига қараб кузатишади» деган мақол бунинг яққол асосидир.

Предмет ва ҳодисаларнинг моҳиятини тушунишга тафаккур ёрдамида эришилади. Тафаккур билишнинг юқори рационал (лотинча - ratio-ақл) билиш босқичи бўлиб, унда предмет ва ҳодисаларнинг умумий, муҳим хусусиятлари аниқланади, улар ўртасидаги ички, зарурий алоқалар, яъни қонуний боғланишлар акс эттирилади. Тафаккур қуйидаги асосий хусусиятларга эга.

Биринчидан; унда воқелик абстраклашган ва умумлашган ҳолда инъикос қилинади. Хиссий билишдан фарқли ўларок, тафаккур бизга предметнинг номуҳим, иккинчи даражали белгиларидан абстраклашган ҳолда, эътиборимизни унинг умумий муҳим такрорланиб турувчи хусусиятларига ва муносабатларига қаратишимизга имкон беради.

Иккинчидан; тафаккур борлиқни билвосита акс эттиради. Унда янги билимлар тажрибага ҳар сафар бевосита мурожат этмасдан мавжуд билимларга таянган ҳолда ҳосил қилинади. Фикрлаш бунда предмет ва ҳодисалар ўртасидаги алоқадорликка асосланади. Масалан, боланинг ҳулқ-атвориға қараб, унинг қандай муҳитда тарбия олаётганлиги ҳақида фикр юритиш мумкин. Тафаккурнинг мазкур хусусияти хулосавий фикр юритишда аниқ намоён бўлади.

Учинчидан; Тафаккур инсонинг ижодий фаолиятдан иборат. Унда билиш жараёни борлиқда реал аналогига эга бўлмаган нарсалар юқори даражада идеаллашган объектларни (масалан, абсолют қаттиқ жисм, идеал газ каби) ларни яратиш, турли хил формал системаларни қуриш билан кечади. Улар ёрдамида предмет ва ҳодисаларнинг энг мураккаб хусусиятларини ўрганиш, ҳодисаларни олдиндан кўриш, башоратлар қилиш имконияти вужудга келади.

Тўртинчидан; Тафаккур тил билан узвий алоқада мавжуд. Фикр идеал ҳодисадир. У фақат тилда – моддий ҳодисада (товуш тўлқинларида, график чизиқларда) реаллашади, бошқа кишилар бевосита қабул қила оладиган, хис этадиган шаклга киради ва одамларнинг ўзаро фикр алмашиш воситасига айланади. Бошқача айтганда, тил фикрнинг бевосита воқе бўлиш шаклидир.

Тафаккур инсон ва жамият ҳаётида юқоридаги хусусиятлардан келиб чиқиб айта оламизки, тўғри фикр юриштишга ва бунинг натижасида тўғри хулосага келишда асосий аҳамият касб этади.

Муҳокама учун саволлар:

- 2.1. Билишнинг моҳиятини изоҳланг?
- 2.2. Билишнинг қандай босқичлари бор?
- 2.3. Хиссий билиш ва ақлий билишнинг фарқи нимада?

Адабиётлар:

1. И.А.Каримов. «Ўзбекистон буюк келажак сари» Т.: “Ўзбекистон”, 1998 й.
2. И.А.Каримов. Миллий истиқлол мафкурасини халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончидир. Фидокор газетаси муҳбири саволларига жавоблари. Т.: “Ўзбекистон” 2000 й.
3. Ўзбекистонни ижтимоий фикрлар тарихидан лавҳалар академик М. Ҳайруллаев таҳрири остида Т.: 1995 й.
4. И. Раҳимов. Мантиқ. Т.: “Университет”, 1994 й. 8-26 бетлар.
5. И.Раҳимов. Логикдан амалий машғулотлар билан методик тавсиялар. Т.: “Ўқитувчи”, 1998 й. 1-боб.
6. Т.Ёқубов Математик логика элементлари. Т.: “Ўқитувчи”, 1983 й. 3-5 бетлар.
7. М.Шарипов, Д.Файзихўжаева. Мантиқ. Т.: 2001 й., 5-16 бетлар.

2-Мавзу: Мантиқ фанининг тараққиёт босқичлари.

Асосий саволлар:

1. Қадимги Шарқ ва Ғарб мутафаккирларининг мантиқий таълимотлари.
2. Ўрта асрлар Марказий Осиё мутафаккирларининг мантиқ фанига қўшган хиссалари.
3. Янги ва энг янги даврда мантиқий фикрлар тараққиёти.

Мавзуга оид таянч тушунча ва иборалар: Қадимги Ҳинд ва Грек мутафаккирлари мантиғи, ўрта асрлар Шарқ мутафаккирлари мантиғи, янги ва энг янги даврда мантиқ ривожига хисса қўшган мутафаккирлар.

1-асосий саволнинг баёни:

Ҳар бир фан каби мантиқ илми ҳам ўзининг шаклланиш ва ривожланиш тарихига эга. Мантиққа оид илк анъаналар Қадимги Шарқ хусусан Хиндистон, Хитой мамлакатларида вужудга келган. Мантиқнинг шаклланишига нотиклик санъати, математика илмининг ривожланиши катта таъсир кўрсатди. Қадимги Юнон мутафаккири Арастугача мантиқ илми фалсафа фани таркибида мавжуд бўлган.

Қадимги Ҳинд мантиғи ривожланиши 3 даврни ўз ичига олади.

- 1) Илк будда мантиғи (эр. авв. VI-V асрлари)
- 2) Ньяя, вайшешика мактаблари мантиқий таълимоти (эр III-V асрлари).

Будда мантиғининг ривожланган даври (эр. VI-VIII асрлари).

Ҳинд мантиқшунослари баҳс-мунозарада асосан нима исботланаяпти, қандай исботланаяпти, деган масалани ажратиб кўрсатишган.

Улар исботлашнинг, тезис, асос, бир хиллик, ҳар хиллик, мисол, бевосита хиссий қабуллаш, хулоса каби элементларини батафсил таҳлил этганлар. Ньяя мактабининг вакиллари хулоса чиқариш масаласини ўрганишга катта хисса қўшдилар. Шунингдек улар беш қисмдан иборат силлогизм назариясини яратдилар.

1. Тезис. (Аудиторияда кимдир бор).
2. Асос. (Аудиториядан товуш эшитилаяпти).
3. Мисол. (Қаерда товуш эшитилса, шу ерда кимдир бор).
4. Шу ҳолатга нисбатан қўллаш (Бу аудиторияда товуш бор).
5. Хулоса. (Демак, аудиторияда кимдир бор).

Қадимги Ҳинд мантиқшунослари Дигнага, Дхармакирти ва уларнинг шогирдлари томонидан тушунча, ҳукм, айниқса хулоса чиқариш билан боғлиқ масалалар кенгрок, чуқуррок таҳлил қилинган.

Масалан, Дигнага хулоса чиқаришда мантиқий асосга хос бўлган уч хусусиятни кўрсатиб ўтади. Мантиқий асос хулоса чиқариш объекти билан боғлиқ бўлади, бир турдаги объектлар билан боғлиқ бўлади, ҳар турдаги объектлар билан боғлиқ бўлмайди. Бу хулоса чиқаришнинг асосий шартлари бўлиб уларнинг бузилиши мантиқий хатоларга олиб келади.

Қадимги Хиндистонда шаклланган мантиқий таълимотлар қадимги Юнонистонда мантиқ илмининг ривожланишига катта таъсир кўрсатган.

Қадимги Грек фалсафасида мантиқ масалалари дастлаб Пармениднинг «Табиат тўғрисида» асарида, Зеноннинг апорияларида, Гераклит таълимотида у ёки бу даражада кўриб чиқилган.

Демокрит (эр. авв 460-370) мантиқий таълимотида фикрнинг чинлиги масаласи муҳим ўрин тутди. У кўпроқ индукция ва аналогияни ўрганишга эътибор беради. Ҳақиқатни билиш учун яқка буюмларни кузатиш хис қилиш орқали умумлаштириш зарур деб таъкидлайди. Ҳукмни субъект ва предикатнинг ўзаро алоқасидан иборат деб таърифлайди.

Сукрот (эр. авв 469-399) таълимотига кўра буюмларнинг моҳиятини билиб бўлмайди. Инсон аввало, ўз-ўзини билиш керак. Билим умумийлик тўғрисидаги тушунчадир.

Ҳақиқатни аниқлаш учун ўзига хос усул даркор. Сукрот ҳақиқатни аниқлашда индукция ва дефинициядан фойдаланишни тавсия этади.

Индукция кундалик ҳаётдаги яқка мисоллар асосида умумий тушунчаларни ҳосил қилиш усулидир. Дефиниция баҳс жараёнида тушунчаларни таърифлашдан иборат. Бу усулни Сукрот «майевтика» деб атайди.

Афлотун (эр. авв 427-347) устози Сукротнинг умумий тушунчалар буюмларнинг моҳиятини ифодалайди, деган фикрини давом эттиради. У умумий тушунчаларни буюмлардан ва инсонлардан ажралган мутлоқ ғоялар сифатида талқин этади, уларни бирламчи деб билади. У ҳукми тафаккурнинг асосий элементи деб ҳисоблайди. Ҳукм эга ва кесимнинг бирлигидан иборат бўлиб тасдиқ ёки инкор маънони билдиради. Агар ҳукмда бирлашиш мумкин бўлмаган тушунчалар бирлаштирилса у хато бўлади.

Афлотун тафаккур қонунларини таърифлаб бермаган бўлсада ўзининг «Ефтидем» диалогига «бир нарсанинг ҳам бўлиши ҳам бўлмаслиги мумкин эмас» деган фикри нозидлик қонунини билганлигидан далолат беради.

Мантиқ илмининг алоҳида фан сифатида шаклланиши Арасту номи билан боғлиқ. У биринчи бўлиб мантиқ илмини ўрганадиган масалалар доирасини аниқлаб беради. Арастунинг «Категориялар», «Талқини ҳақида», «биринчи аналитика», «иккинчи аналитика», «Софистик раддиялар ҳақида», «Топика» номли асарлари бевосита мантиқ масалаларига бағишланган.

Арасту мантиқни маълум билимлардан номаълум билимларни аниқловчи, чин фикрни хато фикрдан ажратувчи фан сифатида таърифлайди. Мантиқнинг вазифаси чин фикрни, ҳақиқатни аниқлашдир деб таъкидлайди.

Мутафаккир «Билимларимизнинг воқеликка мос келиши ҳақиқатдур» деб кўрсатади. У ҳақиқатни аниқлашда нозидлик ва учинчиси истисно қонунларига амал қилиш зарурлигини таъкидлайди. Арасту асарларида тўғри тафаккурнинг айният ва етарли асос қонунлари алоҳида кўриб чиқилмаган. Лекин унинг асарлари таҳлили уларда бу қонунларга хос талабларнинг баён қилинганлигини кўрсатади.

Арасту мантиқий таълимотида хулоса чиқариш етакчи ўринни эгаллайди. У тафаккур шакллари бўлган тушунча ва ҳукми хулоса чиқаришнинг таркибий қисмлари сифатида таҳлил қилади. Ҳукм диаirezис ақлий анализнинг натижасидир. У ҳукми апофансис деб атайди. Ҳукм бирор нарсага ниманингдир тааллуқли ёки тааллуқли эмаслиги ҳақида баён қилинган фикр бўлиб у чин ёки ёлғон бўлиши мумкин. Ҳар қандай гап ҳам ҳукм бўла олмайди. Фақат қатъий фикрларгина ҳукм ҳисобланади. Арасту ҳукми мантиқий эга, мантиқий кесим ва мантиқий боғловчилардан иборат бўлади деб кўрсатади. S-P ёки S-P эмас.

Арасту мантиқ илмининг қолган қоидалари ва тушунчаларига ҳам (масалан категориялар, хулоса чиқаришнинг бевосита, силлогизм, индуктив, дедуктив, аналогия каби) алоҳида эътибор қаратган. Унинг мантиқий таълимоти мантиқ илмининг ривожига жиддий таъсир кўрсатган.

Стоя мактаби вакиллари биринчи бўлиб, «логика» терминини тафаккур ҳақидаги маҳсус фанни ифодалаш учун қўллашган. Стоиклар мантиғи икки қисмдан иборат бўлган, диалектика ва риторика.

Эпикур (эр.авв 341-270) фалсафада биринчи ўринга билиш назарияси ва мантиқни қўйган, иккинчи ўринга физика, учинчи ўринда ахлоқ бўлган.

Скептицизм вакиллари эса билиш жараёнининг нисбий ҳарактерини мутлоқлаштириб ҳақиқатни билиб бўлмайди деганлар.

Қадимги Грек мантиқий таълимоти Ўрта асрларда янги мазмун билан бойитилди. Бу айниқса Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида хусусан Ўрта Осиёдаги ривожланишида яққол кўринади.

Муҳокама учун саволлар:

- 1.1. Қадимги Ҳинд мантиқшуносларининг мантиқ илмига қўшган хиссаларини тушунтиринг?
- 1.2. Логика терминини қайси мактаб вакиллари биринчи бўлиб қўллашган?

1.3. Қадимги Грек мутафаккирлари мантиқий таълимотларининг асосий хусусиятларини санаб ўтинг?

2-асосий саволнинг баёни:

Ўрта асрларда мантиқ масалаларини кенг ва изчил тадқиқ этган мутафаккир ал – Форобий (873-950) ҳисобланади. У Сирдарё бўйидаги Ўтрор шаҳрида туғилган. У Қадимги Юнон ва Ҳинд фалсафасини чуқур ўрганган. Илмнинг турли соҳаларига оид 160 дан ортиқ асарлар ёзган. Форобий асарларининг катта қисми фалсафа ва мантиққа оиддир. Форобийда мантиқий билимлар системаси «Мақулот» (категория), «Ибора» (ҳукм), Қиёс (силлогизм), Бурхон (исботлаш, иккинчи аналитика), Жадал (диалектика), Сафсата (Софистик раддия), Хитоба (Риторика), Шеър (поэтика) асарларини ўз ичига олади.

Мутафаккирнинг таъкидлашича, мантиқ санъати интелектнинг мукаммаллашувига олиб келувчи ва инсонни ҳақиқат тамон йўналтирувчи қонунларнинг мажмуасини ўрганади. Бу қонунлар инсонларнинг билиш жараёнидаги турли хато ва адашишлардан сақлайди. Инсон бу қоидалар ёрдамида билимларини текшириб уларнинг чин ёки хатолигини аниқлаш имконига эга бўлади.

Форобий фикрича, силлогизм ва исботлаш усули энг тўғри ҳақиқатга олиб келувчи усул бўлиб, илм-фан, фалсафа шуларга асосланади. Форобий асосий мантиқий шакллар бўлган тушунча, ҳукм ва уларнинг турлари хулоса чиқариш, силлогизм ва унинг фигуралари, модусларини чуқур таҳлил қилиб, улар тўғрисида изчил таълимот яратди. У тўғри тафаккурлашнинг асосий принциплари айнанлик, ҳукмларнинг ўзаро зид бўлмаслиги, изчиллиги ҳар қандай хулосанинг етарлича асосланганлиги каби муҳим мантиқий масалаларни ҳар томонлама ишлаб чиқди.

Унинг таълимоти мантиқ илми ривожига катта таъсир кўрсатди. Хусусан IX-X асрларда ал-Ҳоразмий, Яхъё ибн Али Абу Сулаймон, Абу Хайян кабилар Форобийнинг мантиқ соҳасидаги ғояларини давом эттирдилар.

Абу Али Ибн Сино ҳам Форобий мантиқий ғояларининг давомчиси бўлиб турли илм соҳаларига оид 400 дан ортиқ асарлар ёзган. Ибн Сино (980-1037) Бухоро яқинидаги Афшона қишлоғида туғилган. Унинг асарларининг 150 дан ортиғи фалсафа ва мантиқ илмига бағишланган. Ибн Синонинг мантиқ фанининг барча масалаларини ўз ичига олган асари «Китоб аш шифодир», «Китоб аш-шифо» мантиққа оид қисми 9 бўлақдан иборат бўлиб номланиши Форобийники каbidир. Унинг «Ишорат ва танбиҳот», «Ан-нажот», «Донишнома» асарларида ҳам фалсафа ва мантиққа оид масалалар баён этилади. Ибн Сино мантиқ фанини маълум билимлардан номаълум билимларни келтириб чиқариш, уларни бир-биридан фарқ қилиш, чин ва хато билимлар, уларнинг турларини ўрганувчи фан ёки назарий санъатдир, - деб таърифлайди. Ибн Сино фалсафа, билиш назарияси ва мантиқ муаммоларини аралаштириб юбормайди, уларни алоҳида-алоҳида баён қилади. Бу жиҳатдан Ибн Синонинг мантиқ фани Арастуниқига кўра жуда янги маълумотларни беради. Мантиқий масалаларни ўрганишда турли белги (символ)лардан фойдаланиш унинг ютуғи ҳисобланади.

Унинг мантиқ илмида тафаккур шакллари бўлган тушунча, ҳукм, хулоса чиқариш, уларнинг тузулиши, турлари, шунингдек исботлаш масалалари кенг ва ҳар томонлама таҳлил этилади.

Яна бир Ўрта Осиёлик мутафаккир Абу Райҳон Беруний бўлиб, мантиққа оид асарлар ёзмаган бўлса ҳам, унинг қонун қоидаларидан кенг фойдаланган. Мисол учун илмий методнинг асосий принциплари унинг «Қадимий халқлардан қолган ёдгорликлар» асарида кўрсатиб ўтилган. Бу куйидагилардан иборат.

- Ақлни бекорчи фикрлардан тозалаш.
- Тажрибага асосланиш.
- Билишни, аввало, предметни ташкил этувчи элементлардан бошлаш.
- Ҳиссий билишга асосланган дедукциядан фойдаланиш.
- Мантиқий фикрлаш; анализ қилиш ва умумлаштириш.

- Кузатиш, таққослаш, қиёслаш орқали ҳақиқатни аниқлаш.
- Маълум нарсалардан номаълум бўлганлигига яқиндагисидан узоқдагисига қараб фикр юритиш.

- Узоқ ўтмишни билиш учун предметнинг, ходисанинг тарихи ва у ҳақда бошқаларнинг берган маълумотларини ўрганиш.

Айтиш мумкинки Беруний, Р.Декарт ва Ф.Беконлардан аввалроқ илмий билиш методининг зарурлигини таъкидлаган ва унинг асосий қоидаларини принципларини ишлаб чиққан. Мантиқ илмининг кейинги ривожини айниқса Европа давлатларида яққол кўзга ташланади. Европада уйғониш, янги ва энг янги давр мутафаккирлари мантиқ илмига самарали ҳиссаларини қўшганлар.

Муҳокама учун саволлар:

2.1. Форобийнинг мантиқий қарашларини тушунтириб беринг?

2.2. Ибн Сино ва Беруний таълимотларида мантиқнинг роли қандай бўлган?

3-асосий саволнинг баёни:

XIX асрнинг ўрталарига келиб мантиқ илмида жиддий ўзгаришлар содир бўлди. У Арасту мантиқий системасига асосланган ананавий формал мантиқдан тубдан фарқ қиладиган, математик методлардан кенг фойдаланадиган символик мантиқ (ёки математик мантиқ) нинг шаклланиши билан боғлиқ унинг негизда Лейбниц илгари сурган, Муҳокамаларга ҳисоблаш тусини беришнинг мумкинлиги ва унинг самарадорлиги ҳақидаги ғоя ётади. XIX асрнинг ўрталари XX асрнинг бошларида бу ғояни Ж.Буль, Де-Марген, Ч. Пирс, Г. Фреге ва бошқа таниқли олимлар амалга оширишга ўз ҳиссаларини қўшдилар.

XX асрнинг бошларига келиб символик мантиқ, мантиққа оид илмлар доирасида мустақил фан сифатида шаклланди. Символик мантиқ бўйича дастлабки уч жилдлик фундаментал асар-«Principia mathematica» Б. Рассел ва А. Уайтхедлар томонидан яратилган ва у 1910-1913 йилларда нашр этилди. Бу асарда ананавий мантиқнинг баъзи муаммолари ҳамда унинг доирасида қўйиб бўлмайдиган масалалар янгича ёндашиш асосида, символик мантиқ воситалари ёрдамида таҳлил этилган.

Шунингдек, XX асрда ноанъанавий мантиқнинг турли хил йўналишлари, хусусан кўп қийматли мантиқий системалар, конструктив мантиқлар ва бошқа мантиқий назария вужудга келди ва ривожланди.

XX асрда мантиқ илмининг маълум йўналишлари ривожига, Витҗенштейн, К. Поппер, В.А.Смирнов, Хинтакки кабилар ҳам ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшдилар. Ҳозирги пайтда мантиқ ўзининг турли хил соҳалари ва йўналишларида тараққий этиб бормоқда.

Муҳокама учун саволлар:

3.1. Янги даврда мантиқ илмида қандай методлар яратилди?

3.2. Р. Декарт ва Ф. Бекон методларининг бир-биридан фарқи нимада?

3.3. Формал мантиқ терминини фалсафага ким киритган?

3.4. XIX-XX асрларда мантиқ илмида қандай йўналишлар вужудга келди?

Адабиётлар:

1. М.Хайруллаев, М.Ҳақбердиев. Мантиқ. “Ўқитувчи”, 1993 й. 3 боб.
2. Ўзбекистонни ижтимоий фикрлар тарихидан лавҳалар. М. Ҳайруллаев таҳрири остида Т.: 1995 й.
3. И. Раҳимов. Мантиқ. Т.: “Университет” 1994 й. 8-26 бетлар.
4. И.Раҳимов. Логикадан амалий машғулотлар билан методик тавсиялар. Т.: “Ўқитувчи” 1998 й. 1-боб.
5. Т.Ёкубов. Математик логика элементлари. Т.: “Ўқитувчи”, 1983 й.
6. М.Шарипов, Д.Файзихўжаева. Мантиқ. Т. 2001 й., 16-47 бетлар.

3-Мавзу: Тўғри фикрлашнинг формал мантиқ қонунлари.

Асосий саволлар:

1. Формал мантиқ қонунлари ва уларнинг аҳамияти.
2. Айният ва нозидлик қонуни.
3. Учинчиси истисно ва етарли асос қонуни.

Мавзуга оид таянч тушунча ва иборалар:

Тафаккур қонуни, тўғри Муҳокама юритиш принциплари, тўғри қурилган фикр, айният қонуни, нозидлик қонуни, учинчиси истисно қонуни, етарли асос қонуни.

1-асосий саволнинг баёни:

Оламдаги нарса ва ҳодисалар ҳаракати ўзига хос ички қонунлар асосида юзага келади. Бу ҳаракатнинг инсон онгидаги инъикоси, яъни тафаккур жараёни ҳам ўзига хос объектив қонуниятлар асосида амалга ошади.

Фалсафада қонун, тушунчаси нарса ва ҳодисаларнинг муҳим, зарурий, умумий, нисбий барқарор муносабатларини ифодалайди. Формал мантиқ илмида қонун тушунчаси фикрлаш элементлари ўртасидаги ички, муҳим, зарурий алоқадорликни ифодалайди.

Мантикий тафаккур икки турдаги қонунларга бўйсинади. Улар диалектика қонунлари ва формаллашган мантиқ қонунларидир. Диалектика қонунлари объектив олам ва билиш жараёнига хос бўлган энг умумий қонунлар бўлиб диалектик мантиқ илмининг ўрганиш соҳаси ҳисобланади. Формаллашган мантиқ қонунлари фақат тафаккурдагина амал қилади. Диалектика қонунлари мантикий тафаккурни, унинг мазмуни ва шакли бирлигида олиб ўрганса, формал мантиқ қонунлари эса фикрнинг тўғри тузулишини, унинг аниқ, изчил, зиддиятсиз ва асосланган бўлишини эътиборга олган ҳолда ўрганади.

Формал мантиқ қонунлари (ёки тафаккур қонунлари) дейилганда фикрлашга хос муҳим, зарурий боғланишлар тушунилади. Тафаккур қонунлари объектив воқеликнинг инсон миясида узоқ вақт давомида акс этиши натижасида вужудга келган ва шаклланган.

Бу қонунлар фикрлашнинг тўғри амалга ошишини таъминлаб туради. Улар тафаккур шакллари бўлган тушунчалар, мулоҳазалар (хукм), ҳамда хулоса чиқаришнинг шаклланиши ва ўзаро алоқадорлигини ифодалайди.

Тафаккур қонунлари юзаки қараганда субъектив қонунлардек бўлиб туюлса ҳам, аслини олганда объектив мазмунга эгадир. Бу қонунлар ҳамма кишиларнинг фикр юритишида бир хил амал қилувчи умуминсоний қонунлардир. Уларни бузиш, алмаштириш, ўзгартириш, янгилаш мумкин эмас.

Тафаккур қонунларига амал қилиш, тўғри, тушунарли, аниқ - изчил, зиддиятсиз, асосланган фикр юритишга имкон беради.

Инсон тафаккурига хос бўлган муҳим хислатлардан бри фикрнинг аниқ бўлишидир. Маълумки, объектив воқеликдаги ҳар бир буюм, ҳодиса ўзига хос белги ва хусусиятларга эга. Бу белги ва хусусиятлар буюм ва ҳодисаларни бир-биридан фарқлашга, уларнинг ўзига хос томонларини аниқлашга ёрдам беради. Бу эса ўз навбатида буюм ва ҳодисаларни инсон тафаккурида аниқ акс этишини ҳар бир фикр мулоҳазанинг аниқ равшан ифодаланишини таъминлайди. Фикрнинг ноаниқлиги фикрдаги мантиқнинг саёзлашувига мантиқсизликка олиб келади. Масалан объектив ва субъектив сабаб тушунчаларининг моҳиятини аниқлаб олмасдан бирор ҳодисанинг келиб чиқиш сабаблари тўғрисида аниқ фикр юритиб бўлмайди. Шу сабабли фикрдаги аниқлик тўғри тафаккурлашнинг асосий белгиларидан бири ҳисобланади.

Объектив воқеликдаги буюм ва ҳодисанинг жойлашиши ўзаро муносабати ва боғланишида муайян тартиб, изчиллик, кетма-кетлик мавжуддир. Буюм ва ҳодисаларнинг бу хусусиятлари фикрлаш жараёнининг изчил амалга ошишида ўз ифодасини топган. Тафаккурга хос бўлган изчиллик белгиси ҳар бир фикрнинг муайян тартибда ўзаро боғланган ҳолда баён этилишини талаб қилади. Фикрдаги изчилликни бузилиши фикр маъносининг

ўзгаришига олиб келади ва бундай фикрни тушуниш қийин кечади. Масалан, бирор файласуфнинг умумфалсафий қарашларини ўрганмасдан, унинг ижобий ёки ахлоқий таълимотини тўлиқ тушуниб бўлмайди.

Тафаккурга хос бўлган белгилардан яна бири фикрлаш жараёнининг зиддиятсизлик хусусиятига эга бўлишигидир. Бу белги ҳам объектив асосга эга. Маълумки, объектив воқеликда ҳар бир буюм ёки ҳодиса бир вақтнинг ўзида бирор сифатига кўра икки зид белгига эга бўлмаган. Масалан, бирор буюм бир вақтнинг ўзида ҳам бор ҳам йўқ бўла олмайди. Фикрда мантикий зиддиятларнинг мавжуд бўлиши унинг ноаниқ тушунарсиз бўлишига олиб келади. Буюм ва ҳодисалар ўртасидаги сабабий боғланишлар тафаккурга хос бўлган асослилик белгисининг объектив негизидир. Инсон фикр юртиш жараёнида иложи борича чинлиги асосланган мулоҳазаларни баён қилишга интилади.

Юқорида баён қилинган белгилар тафаккур қонунларининг мазмунини ташкил қилиб тўғри фикр юритишга хизмат қилади.

Муҳокама учун саволлар:

- 1.1. Тафаккур қонунлари нималарни акс эттиради?
- 1.2. Диалектик қонунлар ва формал мантик қонунларининг фарқи нимадан иборат?
- 1.3. Тафаккур қонунларини объективлиги ва универсаллиги нимада?

2-асосий саволнинг баёни:

Бирор буюм ёки ҳодиса ҳақида фикр юритилганда уларга хос бўлган барча муҳим белгилар, томонлар қамраб олинади. Предмет ҳақидаги фикр неча марта ва қандай ҳолатларда такрорланишига қарамасдан доимий ўзгармас ва қатъий мазмунга эга бўлади. Тафаккурга хос бўлган бу аниқлик хусусияти айният қонунининг моҳиятини ташкил этади.

Айният қонунига кўра маълум бир предмет ёки ҳодиса ҳақида айтилган айни бир фикр айни бир муҳокама доирасида айни вақтда ўз-ўзига тенгдир. Бу қонун формал мантикда «А-А дир» формуласи орқали ифодаланади.

Айният қонунининг асосий талаби қуйидагича; Фикрлаш жараёнида турли фикрларни айнанлаштириш ва аксинча, ўзаро айнан бўлган фикрларга тенг эмас, деб қараш мумкин эмас. Бу мантикий тафаккурнинг муҳим шартларидан биридир. Фикрлаш жараёнида бу қонунни билиб ёки билмасдан, бузиш ҳолатлари учрайди. Баъзан бу ҳолат бир фикрнинг тилда турли хил ифодаланиши билан боғлиқ бўлади. Масалан, «Диалетика қонунлари» ва «Табиат, жамият ва инсон тафаккурининг умумий қонунлари» тушунчалари шаклига кўра турлича бўлсада мазмунан айнандир.

Тилда мавжуд бўлган омоним ва синоним сўзларининг қўлланиши ҳам баъзан турли фикрларнинг ўзаро айнанлаштирилишига, яъни нотўғри муҳокамага олиб келади. Масалан, фалсафий нуқтаи назардан «Сифат» тушунчаси ўзига хос мазмунга эга бўлса, бирор хунарманд томонидан бу тушунча, бошқа мазмунда (яроқли, фойдали) қўлланилади.

Баҳс мунозара жараёнида қандай қилиб бўлса ҳам рақибни алдаш ва ютиб чиқиш мақсадида айният қонунининг талабларини атайлаб бузувчилар софистлар деб аталади. Уларнинг таълимоти софистика дейилади.

Баъзан турли маънодан турли сўзларни моҳирлик билан ишлатиш орқали ажойиб шеърый мисралар яратилади. Шарқ адабиётида «Туюқ» номи билан маълум бўлган бу шеърый мисралар гўзаллиги, инсоннинг ўзига хос завқ бериши билан ажралиб туради. Шунингдек ўзбек халқига хос бўлган аския санъатида айният қонунлари атайлаб бузилишини, тушунчаларни ўз маъносида эмас балки, кўчма маънода қўлланилишини кузатиш мумкин.

Демак ҳаётда, амалиётда тушунчалар турли маъноларда қўлланишида ғаразли ёки беғараз, яхши ёки ёмон мақсадлар учун фойдалиш мумкинлигини кўрамиз.

Айният қонуни предмет ва ҳодисаларнинг нисбий барқарорлигини ифода этган ҳолда тафаккурнинг ривожланишини тушунчалар ва билимимизнинг ўзгариб боришини инкор этмайди. Бу қонун фикрнинг мазмуни предмет ва ҳодисаларни тўлароқ билиб боришимиз билан ўзгаришини эътироф этади ва уни ҳисобга олишни тақозо этади. Бу

қонуннинг талаблари тафаккурнинг ҳар бир шаклига хос бўлиб конкрет қоидаларида аниқ ифодаланади. Тафаккурнинг тушунча, мулоҳаза(ҳукм), хулоса чиқариш шакллари улар ўртасидаги муносабатлар шу қонунга асосланган ҳолда амалга ошади.

Инсон тафаккури аниқ равшан бўлибгина қолмасдан зиддиятсиз бўлиши ҳам зарур. Зиддиятсизлик инсон тафаккурига хос бўлган энг муҳим хислатлардан биридир. Маълумки, объектив воқеликдаги буюм ва ҳодисалар бир вақтда бир хил шароитда бирор хусусиятга ҳам эга бўлиши ҳам эга бўлмаслиги мумкин эмас. Масалан, инсон бир вақтда ва бир хил шароитда ҳам ахлоқли, ҳам ахлоқсиз бўлиши мумкин эмас. У ё ахлоқли ё ахлоқсиз бўлади. Бир вақтнинг ўзида бир предметга икки зид хусусият тааллуқли бўлмаслиги тафаккурда нозидлик қонуни сифатида шаклланиб қолган. Бу қонун фикрлаш жараёнида зиддиятга йўл қўймасликни талаб қилади ва тафаккурда зиддиятсиз изчил бўлишини таъминлайди.

Нозидлик қонуни айтиб бир предмет ёки ҳодиса ҳақида айтилган икки ўзаро бир-бирини истисно қилувчи (қарама қарши ёки зид) фикр бир вақтда ва бир хил нисбатда бирданига чин бўлиши мумкин эмаслигини, ҳеч бўлмаганда улардан бири албатта хато бўлишини ифодалайди. Бу қонун «А ҳам В, ҳам В эмас бўла олмайди» формуласи орқали ифодаланади.

Нозидлик қонуни қарама-қарши зид мулоҳазаларга нисбатан қўлланилади. Бунда қарама-қарши мулоҳазаларнинг ҳар иккаласи ҳам бир вақтда хато бўлиши мумкин. Ўзаро зид мулоҳазалар эса бир вақтда хато бўлмайди. Улардан бири чин бўлса иккинчиси албатта хато бўлади. Масалан, «Гулистон- Сирдарё вилоятининг маркази» ва «Гулистон-Сирдарё вилоятининг маркази эмас» бу ўзаро зид мулоҳазалар улардан биринчиси чин иккинчиси хато. Ўзаро қарама-қарши бўлган «Бу олма ширин» ва «Бу олма нордон» мулоҳазаларининг иккаласи бир вақтда ва бир хил нисбатда хато бўлиши мумкин. Чунки олма ширин ва нордон бўлмаслиги балки бемаза ва аччиқ бўлиши мумкин.

Баъзида икки қарама-қарши фикр айтилганда мантиқий зиддият бўлмаслиги мумкин. Бунда бир масала юзасидан баён қилинган қарама-қарши фикрлар турли вақтда ва турли нисбатда айтилган бўлади. Масалан, «Талаба А мантиқ фанидан имтиҳон топширмади» ва «Талаба А мантиқ фанидан имтиҳон топширди». Бу зид мулоҳазалар турли вақтга нисбатан чин бўлади, яъни улар ўртасида зиддият бўлмайди.

Демак фикрлаш жараёнида вақт, муносабат ва объект бирлигининг сақланиши нозидлик қонунининг амал қилиши учун зарурий шарт-шароит ҳисобланади. Нозидлик қонуни тўғри фикр юритиш жараёнида амал қилади.

Мантиқ илми умуман ҳар қандай зид мулоҳазаларни таъқиқламайди, балки бир масала юзасидан бир хил вақт ва муносабат доирасида ўзаро зид, қарама-қарши мулоҳазаларни баён қилиш мумкин эмаслигини таъкидлайди.

Нозидлик қонунини билиш ва унга амал қилиш рақибнинг суҳбатдошнинг фикрларидаги мантиқсизликни аниқлаш илмий таҳлилни изчил ва чуқур мантиқий асосда олиб бориш имконини беради.

Муҳокама учун саволар;

- 2.1. Айният қонунидан келиб чиққадиган асосий талаб нималардан иборат.
- 2.2. Нозидлик қонунининг моҳияти нимада.

3-асосий саволнинг баёни:

Учинчиси истисно қонуни нозидлик қонунининг мантиқий давоми бўлиб, фикрнинг тўлиқ мазмунини қамраб олиб баён қилинган икки зид фикрдан бири чин, бошқаси хато учинчисига ўрин йўқ эканлигини ифодалайди. Бу қонун «А В ёки В эмасдир» формуласи орқали ифодаланади.

Учинчиси истисно қонуни тушунчалар ўртасидаги зид муносабатларни ифодалайди. Агарда зид муносабатлар тушунчанинг тўлиқ мазмунини қамраб олмаса икки зид белгилардан бошқа белгиларнинг ҳам мавжудлиги маълум бўлса, унда учинчиси истисно қонуни амал қилмайди. Масалан, Талаба имтиҳонда «аъло» баҳо олди. Талаба имтиҳонда «икки» баҳо олди. Бу мулоҳазалар муносабатида нозидлик қонуни амал қилади. Чунки бу мулоҳазаларнинг ҳар иккиси ҳам хато бўлиши талаба имтиҳонда «ўрта» ёки «яхши» баҳо

олиши мумкин. Агар талаба имтиҳонда «аъло» баҳо олди ва талаба имтиҳонда «аъло» баҳо олмади, мулоҳазаларни таҳлил қилсак бири чин бошқаси хато, учинчисига ўрин йўқ эканлиги маълум бўлади. Чунки, «яхши», «ўрта», «икки» баҳолар «аъло» баҳо эмас.

Учинчиси истисно қонуни қуйидаги ҳолатларда қўлланилади.

1. Алоҳида олинган якка буюмга нисбатан бир хил вақт ва муносабат доирасида ўзаро зид фикр билдирилганда.

Масалан: Тошкент – Ўзбекистоннинг пойтахти.

Тошкент – Ўзбекистоннинг пойтахти эмас.

Бу мулоҳазалар биргаликда чин ҳам хато ҳам бўла олмайдилар. Улардан бири чин, иккинчиси хато учинчи мулоҳазага ўрин йўқ. Учинчиси истисно қонуни ўзаро зид умумий мулоҳазалар доирасида амал қилмайди. Чунки умумий мулоҳазаларда буюмлар синфига ва шу синфга мансуб ҳар бир буюмга нисбатан фикр билдирилади.

Масалан: Ҳамма файласуфлар нотикдир.

Ҳеч бир файласуф нотик эмас.

Бу мулоҳазалардан бирининг хатолигидан иккинчисининг чинлиги ҳақида хулоса чиқариб бўлмайди. Бундай ҳолатда «Баъзи файласуфлар нотикдир» деган учинчи бир мулоҳаза чин ҳисобланади.

2. Сон ва сифатига кўра ўзаро зид мулоҳазалар баён қилинганда, буюм ва ҳодисаларининг синфи ҳақида тасдиқлаб баён қилинган мулоҳаза билан шу синф буюм ва ҳодисаларининг бир қисми ҳақида инкор этиб баён қилинган мулоҳазалардан бири чин, иккинчиси хато, учинчига ўрин бўлмайди.

Масалан: Ҳамма файласуф табиатшуносдир

Баъзи файласуфлар табиатшунос эмас

Бу икки мулоҳаза бир вақтда чин ҳам, хато ҳам бўла олмайди. Улардан бири (Баъза файласуфлар табиатшунос эмас) албатта чин, иккинчиси хато, учинчи мулоҳазага ўрин йўқ.

Демак учинчиси истисно қонун:

1. Икки зид якка мулоҳазаларга нисбатан.

2. Умумий тасдиқ ва жуъзий инкор мулоҳазаларга нисбатан.

3. Умумий инкор ва жуъзий тасдиқ мулоҳазаларга нисбатан қўлланилади.

Учинчиси истисно қонунида ҳам нозидлик қонунидаги каби вақт муносабат, объект айнанлигига риоя этиш шарт акс ҳолда бу қонун ўз кучини йўқотади. Фикрнинг изчиллигига зарар етади ва мантиқсизликка йўл қўйилади. Бу қонун бошқа мантиқий қонунлар сингари зиддиятли мулоҳазаларнинг чин ёки хатолигини аниқлаб беролмайди. Бунинг учун воқеа ҳодисаларни, уларнинг ривожланиш қонуниятларини билиш талаб қилинади. Инсон ўз билимларига асосланиб зид мулоҳазалардан қай бири чин ёки хато эканлигини аниқлайди. Бу қонун ўзаро зид мулоҳазалар бир вақтда чин бўлмаслигини тасдиқлайди. Яна бу қонун муҳокама юритишда тўғри хулоса чиқариш учун муҳим бўлиб ўзаро зид қарашларни аралаштириб юборишга йўл қўймайди.

Тўғри фикрлашга хос бўлган муҳим хусусиятлардан бири исботлилиқ, ишончилиқдир. Яъни баён қилинган фикрнинг чинлиги аввалдан маълум бўлган тасдиқланган бошқа бир фикр мулоҳаза билан таққосланади. Тафаккурнинг бу хусусияти етарли асос қонуни орқали ифодаланади.

Инсон тафаккурига хос бўлган бу қонунни биринчи бўлиб немис файласуфи ва математиги Г. Лейбниц таърифлаб берган. Унинг таъкидлашича, барча мавжуд нарсалар ўзининг мавжудлиги учун етарли асосга эга. Ҳар бир буюм ва ҳодисанинг асоси бўлгани каби, уларнинг инъикоси бўлган фикр-мулоҳазалар ҳам асосланган бўлиши керак. Етарли асос қонуннинг бу талаби қуйидаги формула орқали ифодаланади. «Агар В мавжуд бўлса унинг асоси сифатида А ҳам мавжуд».

Етарли асос қонунида тўғри тафаккурнинг энг муҳим хусусиятларидан бири бўлган фикрнинг изчиллик билан муайян тартибда боғланиб келиш хусусияти ифодаланади. Бу қонун юқорида кўриб ўтилган қонунлар билан ўзаро боғлиқ ҳолда амал қилади.

Фикрлаш жараёнида берилган мулоҳазанинг чинлигини асослаш учун келтирилган чин мулоҳазалар мантикий асос деб, берилган мулоҳазанинг ўзи эса мантикий натижа деб юритилади.

Мантикий асос билан объектив ҳақиқий реал асосни аралаштириб юбориш мумкин эмас. Асос ва натижа орасидан мантикий боғлиқликни сабаб ва оқибат алоқадорлигидан фарқлаш зарур. Масалан, «Бу киши бемор» деган мулоҳазани «У шифохонада даволанаяпти» деган фикр билан асослаш мумкин. Аслида шифохонада даволаниш дастлабки мулоҳазанинг сабаби эмас балки, оқибатидир. Кўриниб турибдики, мантикий асос ҳамма вақт ҳам ҳодисанинг сабаби билан мос келмайди.

Инсоннинг шахсий тажрибаси макон ва замонда чегараланган бўлиб, сезгилари берган маълумот эса ҳамма вақт ҳам тўғри бўлмайди. Шунга қармасдан, мулоҳазаларни эмпирик асослашни аҳамияти катта, чунки билим жонли, ҳиссий мушоҳададан, бевосита кузатишдан бошланади. Ҳиссий тажриба инсонни ташқи олам билан боғлаб туради. Назарий билим эса эмпирик базиснинг усткурмаси ҳисобланади. Умумий чин мулоҳазалар сифатида фанларни қонун-қоидаларидан, тушунчаларнинг таърифларидан, шунингдек аксиомалардан фойдаланилади. Буларнинг барчаси назарий асослашнинг рационал ёки демонстратив усуллари бўлиб, улар умуммиллий аҳамиятга эга бўлган исботлаш методларининг асосини ташкил этади.

Шунингдек, асослашни субъектив ҳарактерда бўлган ва бевосита тажриба натижаларига ёки назарий фикр юритишга тааллуқли бўлмаган усуллари мавжуддир. Интуицияга, эътиқодга, авторитетларга ва урф-одатларга асосланиш шундай усуллар жумласига кирилади. Бу усуллардан кўпроқ кундалик онг даражасида фойдаланилади.

Интуиция ҳеч қандай муҳокама ва исботларсиз тўғридан-тўғри ҳақиқатга эришиш қобилиятини ифодалайди. Интуиция лотинча – «intuitio» сўзидан олинган бўлиб, «диққат билан тикилиб қарайман» деган маънони билдиради. Интуиция ҳақиқатни аниқлашда етарли асос ҳисоблансада лекин бу ҳақиқатга бошқаларни ишонтириш учун етарли ҳисобланмайди.

Эътиқод кишининг ишончини қозонган ва шунинг учун унинг фаолиятида, ҳатти-ҳаракатларини белгилаб берадиган унинг дастури бўлиб ҳизмат қиладиган қарашларни мажмуасидан иборат. Интуиция каби эътиқод ҳам субъектив ҳарактерда бўлиб, давр ўтиши билан ўзгариб туради. «Англаш учун эътиқод қиламан»-деган эди Авлиё Августин ва Ансельм Кантерберийскийлар (1033-1109) Француз файласуфи ва теологи Пеър Абеляр (1079-1142) ақл ва эътиқоднинг ўзаро нисбатини ҳаққоний кўрсатган ҳолда «Эътиқод қилиш учун тушунаман» дейди. Албатта эътиқод ҳақида фикр юритганда кўр-кўрона эътиқод билан тарихий ва ҳаётий тажриба натижаси бўлган, билимга асосланган эътиқодни фарқлаш зарур. Фақат илмий билимга асосланган эътиқодгина фикр ва мулоҳазаларнинг чинлигини аниқлашда етарли асос бўлади. Шунинг учун ҳам улар инсон қалбида мустаҳкам ўрнашиб қолади. И.А.Каримов «Миллий мафкура—бу халқни, миллатни ўтда ёнмайдиган, сувда чўкмайдиган ўлмас эътиқодидир» деганда айнан шуни назарда тутган¹.

Авторитет (avtoritas ҳокимият, таъсир) деганидир. Авторитетларга асосланиш деганда эса, бирор фикр, мулоҳазанинг чинлигини асослашда обрўли, эътиборли нуфузли манбаларга мурожат қилиш тушунилади. Урф-одатларга асосланган ҳолда фикр юритиш ва ҳаракат қилиш кўпинча кишиларнинг турмуши, ахлоқий меъёрлари ва халқ маросимлари доирасида намоён бўлади. Жамият ёки ижтимоий гуруҳ томонидан бирор шахс ёки воқеа ҳодисага нисбатан бўлган муносабат муайян урф-одатлар билан асосланади. Бунда бирор ҳатти-ҳаракатни асослаш учун «урф-одатларимизга кўра» деб фикр юритилади.

Фикр – мулоҳазаларни асослаш мураккаб мантикий жараён бўлиб унда бир ёки ундан ортиқ ўзаро боғланган муҳокамалар системасидан фойдаланилади. Мулоҳазаларнинг чинлигини асослаш тафаккурнинг энг муҳим хусусиятларидан бири бўлиб фикрларимизнинг мантикли тартибли, ишонарли бўлишини таъминлайди.

Муҳокама учун саволлар:

¹ И.А.Каримов. Донишманд шал=имизнинг мустаҳкам иродасига ишонаман. Фидокор газетаси. 2000 й. 8 июнь.

3.1. Учинчиси истисно қонуни инсон олдига қандай талаб қўяди?

3.2. Етарли асос қонуни тўғри муҳокама юритиш учун зарур бўлган қандай талабни ифода этади?

Адабиётлар:

1. И.А.Каримов “Ўзбекистон буюк келажак сари” Т.: “Ўзбекистон”, 1998 й.
2. И.А.Каримов “Тарихий хотирасиз келажак йўқ”, “Мулоқот” 1998 й. № 5.
3. И.А.Каримов. Донишманд ҳалқимизнинг мустаҳкам иродасига ишонаман. Фидокор газетаси. 2000 й. 8 июнь.
4. И.А.Каримов. Миллий истиқлол мафкурасини халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончидир. Фидокор газетаси муҳбири саволларига жавоблари. Т.: “Ўзбекистон” 2000 й.
5. М.Хайруллаев, М.Ҳақбердиев. Манتيқ. “Ўқитувчи” 1993 й. 4 боб.
6. И. Раҳимов. Мантиқ. Т. “Университет” 1994 й. 37-45 бетлар.
7. И.Раҳимов Логикдан амалий машғулотлар билан методик тавсиялар. Т.: “Ўқитувчи” 1998 й. 4-боб.
8. М.Шарипов, Г. Файзихўжаева. Мантиқ. Т.: 2001 й. 56-70 бетлар.

4-Мавзу: Тушунча ва Ҳукм.

Асосий саволлар:

1. Тушунчанинг моҳияти ва тушунча шаклланишининг мантикий усуллари.
2. Ҳукмнинг моҳияти ва унинг турлари.

Мавзуга оид таянч тушунча ва иборалар: Предмет белгиси, умумий белгилар, муҳим белгилар, таққослаш, анализ синтез, умумлаштириш, сўз, тушунча, унинг мазмуни, ҳукм, гап, субъект, предикат, оддий ҳукмлар, мураккаб ҳукмлар.

1-асосий саволнинг баёни:

Тушунча предмет ва ҳодисаларнинг умумий муҳим белгиларини акс эттирувчи тафаккур шаклидир.

Белгилар деб предметларни бир-биридан фарқ қилувчи ҳамда уларнинг бир-бирига ўхшашлигини ифода қилувчи томонларга, хусусиятларга айтилади. Ҳар бир предмет оламдаги бошқа предметлар билан бевосита ёки билвосита алоқада бўлганлиги учун, баъзи предметларга фақат индивидуал белгилар хос бўлса баъзиларига эса умумий белгилар тегишли бўлади.

Индивидуал ва умумий белгиларнинг баъзилари предметнинг мавжуд бўлиши учун зарур бўлиб, уларнинг табиатини, моҳиятини ифодалайди. Бундай белгилар предметнинг муҳим белгилари дейилади. Масалан, давлатнинг мавжуд бўлиши учун унинг ўз майдони, аҳолиси, ҳокимият органларига эга бўлишини тақозо этади.

Номуҳим белгилар предметнинг моҳиятини ташкил қилмайди. Уларнинг йўқолиши билан предметнинг табиати ўзгармайди. Масалан, қайси ирққа, миллатга, жинсга тааллуқли бўлиши, индивиднинг инсон сифатида мавжуд бўлиши учун муҳим эмас. Хусусан бир муносабатда муҳим бўлмаган белгилар, бошқа муносабатда муҳим бўлиши мумкин. Масалан, кишининг лаёқати унинг қандай касбни танлаши учун муҳим бўлса, инсон сифатида мавжуд бўлиши муҳим эмас. Ниҳоят предмет тўхтовсиз ҳаракатда, тараккиётда бўлганлиги учун, вақт ўтиши билан унинг муҳим бўлган белгиси номуҳим бўлган белгига ёки аксинча номуҳим белгиси муҳим белгига айланиши мумкин. Масалан, бевосита кузатиладиган фактлар эмпирик билим босқичида муҳим аҳамиятга эга бўлса, назарий билим босқичида унга камроқ мувожаат қилинади.

Тушунча ҳиссий билиш шаклларида фарқли ўлароқ инсон миясида тўғридан-тўғри акс этмайди. У маълум бир мантикий усуллардан фойдаланилган ҳолда ҳосил қилинади. Бу усуллар таққослаш, анализ, синтез, абстракциялаш, умумлаштиришдан иборат.

Таққослаш ёрдамида предметлар ўзаро солиштирилиб, уларнинг ўхшаш, умумий томонлари, ва бир-биридан фарқ қилувчи индивидуал белгилари аниқланади. Таққослаш анализни тақозо қилади. Анализ ёрдамида предмет фикран уни ташкил қилувчи қисмлар, томонларга ажратилиб, ҳар қайсиси алоҳида ўрганилади.

Синтез анализга тескари усул бўлиб, у анализ давомида ажратилган қисмлар, томонларни фикран бирлаштириб, предметни бир бутун ҳолга келтиришдан иборат.

Тушунча ҳосил қилиш учун предметнинг юқоридаги усуллар билан аниқланган умумий ва индивидуал белгиларининг муҳимлари ажратилиб, номуҳимлари четлаштирилиши лозим, бу эса абстракциялаш ёрдамида амалга оширилади. Умумлаштиришда предметлар уларнинг айрим умумий муҳим хусусиятларига кўра синфларга бирлаштирилади ва шу тарика битта тушунчада бир жинсли предметларнинг барчасини фикр қилиш имконияти яратилади.

Тушунчалар сўз ва сўз бирикмалари ёрдамида ифода қилинади. Масалан, «Талаба» «Тарих факультети» «ГулДУ» ва шу каби сўзлардан иборат. Лекин бундан тушунча ва сўз айнан бир хил деган хулоса келиб чиқмаслиги керак. Битта тушунча ҳар хил тилларда, баъзан бир хилда ҳам турли хил сўзлар билан ифода қилинади. Шунинг ҳам айтиш лозимки, сўзнинг кўп маънога эга бўлиши баъзан фикр юритиш жараёнида тушунчаларни

аралаштириб юборишга олиб келади. Шунинг учун ҳам фан ва техникада кўпроқ терминлардан фойдаланилади. Термин қатъий битта тушунчани ифода қилувчи сўз бўлиб, муайян илмий билиш соҳасида бир хил маънода ишлатилади.

Тушунча ўзининг мазмуни ва ҳажмига эга. Тушунча мазмунини унда фикр қилинаётган предметнинг муҳим белгиларининг йиғиндиси ташкил қилади. Масалан, «Фан» тушунчасининг мазмуни фаннинг муҳим белгилари, қонунлари, шу фаннинг амалиёт билан алоқада эканлиги, дунёқарашнинг шаклланишида иштирок қилиши ва шу кабилар ташкил қилади.

Тушунчанинг ҳажми эса унда фикр қилинаётган предмет йиғиндисидан иборат. Масалан, юқорида мисол қилинган «Фан» тушунчасининг ҳажми мавжуд барча фанларни математика, физика, мантиқ ва ҳ.к. ларни ўзида қамраб олади.

Тушунча мазмуни ва ҳажми бўйича бир қанча турларга бўлинади. Хусусан ҳажмига кўра якка, умумий тушунчалар фарқ қилинади. Масалан, «Ер планетаси», «ГулДУ кутубхонаси» ва шу кабилар якка тушунчалардир. Умумий тушунчалар предметлар гуруҳини акс эттиради. «Планета», «Кутубхона» тушунчалари умумий ҳисобланади.

Мазмуни бўйича тушунчалар абстракт ва конкрет тушунчаларга бўлинади. Масалан, «Инсон», «Табиат» тушунчалари конкретдир. «Қаҳрамонлик» (инсонга хос хусусият) «ғўзаллик» (борлиқдаги предметларга хос хусусият) тушунчалари абстрактдир.

Тушунчаларни чегаралаш ва умумлаштириш, тушунчалар устида олиб бориладиган амаллар ҳисобланади. Улар тушунчаларнинг мазмуни ва ҳажми ўртасидаги тесқари микдорий нисбат қонунига мувофиқ ҳолда амалга оширилади.

Тушунчани чегаралаш, ҳажми кенг тушунчадан ҳажми тор тушунчага (жинс тушунчадан тур тушунчага) фикран ўтишдан иборат. Масалан, «Механик ҳаракат» тушунчасидан «Айланма ҳаракат» тушунчасига ўтсак унинг ҳажмини чегаралаган бўламиз. Чегаралаш амалини давом эттириб, «Ерни ўз ўқи атрофида айланиши» тушунчасига ўтиш мумкин. Демак чегаралаш давомида ҳосил бўлган ҳар бир янги тушунча аввалгисига нисбатан тур тушунча бўлади. Чегаралаш амали якка тушунча ҳосил бўлгунча давом эттирилиши мумкин. Чунки, якка тушунчага нисбатан тур бўлган тушунча йўқ. Тушунчани чегаралаш амалининг схемаси қуйидагича.

А. – Ҳаракат.

В. – Механик ҳаракат.

С. – Айланима ҳаракат.

Д. – Ернинг ўз ўқи атрофида айланиши.

Тушунчани умумлаштириш ҳажми тор тушунчадан ҳажми кенг тушунчага (тур тушунчадан жинс тушунчага) фикран ўтишдан иборат. Бунда берилган тушунча тур тушунча деб қабул қилиниб, унинг мазмунидан тур ҳосил қилувчи белгилар чиқариб ташланади. Натижада мазмун жиҳатдан унга нисбатан кенгроқ, лекин ҳажмига кўра торроқ бўлган жинс тушунча ҳосил бўлади. Масалан, айланма ҳаракат тушунчасинг мазмунидан фақат унга хос бўлган тур белгиларини чиқариб ташласак, «Механик ҳаракат» тушунчасини ҳосил қиламиз. Умумлаштириш амалининг чегараси энг умумий тушунча яъни категориядир. Чунки категориялар учун жинс бўлган тушунча йўқ. Тушунчани умумлаштириш амалининг схемаси қуйидагича.

А. – Ернинг ўз ўқи атрофида айланиши.

В. – Айланима ҳаракат.

С. – Механик ҳаракат.

Д. – Ҳаракат.

Умуман тушунчаларни тўғри англаш инсон ҳаётида фикрларни бир-биридан чалкаштириб юбормаслик учун ҳизмат қилади.

Муҳокама учун саволлар:

1.1 Тушунча ва сўз ўртасида қандай алоқа мавжуд?

1.2 Тушунчалар қандай мантиқий усуллар ёрдамида ҳосил бўлишини тушунтиринг?

1.3 Предметнинг муҳим ва номуҳим белгиларини аниқлаш учун нималарга эътибор қаратиш лозим?

2-асосий саволнинг баёни:

Ҳукм предметга маълум бир хоссанинг, муносабатнинг хослиги ёки хос эмаслигини ифодаловчи тафаккур шаклидир. Ҳукмнинг асосий вазифаси предмет билан унинг хусусияти, предметлар ўртасидаги муносабатларни кўрсатишдир. Ана шунинг учун ҳам у доимо тасдиқ ёки инкор шаклдаги фикрдан иборат бўлади. Ҳукмлар нисбатан тугал фикрдир. Унда аниқ фикр билан унинг аниқ белгиси ҳақида билим ифода қилинган бўлади. Ҳукмлар воқеликка мос келиш даражасига кўра чин, хато ва ноаниқ бўлади. Ҳукмлар объектив воқеликка мос келса чин, акси бўлса хато, чинлиги ва хатолигини аниқлаб бўлмайдиган ҳукмлар-ноаниқ ҳукмлардир.

Ҳукмлар, тилда, гаплар орқали ифодаланади. Ҳукм мантикий категория бўлса, гап граматик категориядир. Ҳукмлар асосан дарак гаплар орқали ифодаланади. Фақат дарак гапдагина фикр тасдиқ ёки инкор ҳолда бўлади. Масалан, «Вақт орқага қайтмайди», «Ҳаёт бу-ҳаракат» каби гаплар ҳукмни ифода этади.

Ҳукмлар тузилишига кўра оддий ва мураккаб бўлади. Оддий ҳукм деб, таркибидан яна бир ҳукмни ажратиб олиб бўлмайдиган мулоҳазага айтилади. Масалан, «Мантиқ илмини ўрганиш тўғри фикрлаш маданиятини шакллантиради».

Мураккаб ҳукмлар деб таркибидан икки ёки ундан ортиқ ҳукмни ажратиш мумкин бўлган мулоҳазаларга айтилади. Масалан, «Мантиқ илми тафаккур шакллари ва қонунларини ўрганади». Ҳукм таркибида мантикий эга- субъект S мантикий кесим-предикат P орқали белгиланади. Ҳукмнинг учинчи зарурий элементи мантикий боғламадир. У объект ва предикатни бир-бири билан боғлайди натижада ҳукм ҳосил бўлади. Бу қуйдагича S-P орқали ифодаланади.

Оддий ҳукмлар сифатига ва миқдорига кўра турларга бўлинади. Сифатига кўра тасдиқ ва инкор ҳукмлар фарқланади. Ҳукмнинг сифатини мантикий боғлама белгилайди. Тасдиқ ҳукмларда белгининг предметга хослиги, инкор ҳукмларда эса хос эмаслиги кўрсатилади. Масалан, «Математика аниқ фан» тасдиқ ҳукм бўлса «Математика ижтимоий фан эмас» инкор ҳукмдир. Миқдорига кўра оддий ҳукмлар якка, умумий ва жуъзий ҳукмларга бўлинади. Бунда субъектда ифодаланган предметнинг сони, яъни унинг ҳажмидан келиб чиқилади. Якка ҳукмларда бирор белгининг предметга хослиги ёки хос эмаслиги ҳақида фикр билдирилади. Масалан, «Ахмедов тарихчи эмас». Умумий ҳукмларда бирор белгининг якка предметлар синфининг ҳаммасига ёки ундаги ҳар бир предметга тааллуқли ёки тааллуқли эмаслиги ҳақида фикр баён қиланади. Масалан, «Ҳеч бир ақлли одам вақтни беҳуда ўтказмайди». Жуъзий ҳукмларда бирор белгининг предметлар тўпланишининг бир қисмига хос ёки хос эмаслиги ҳақида фикр билдирилади. Масалан, «Кўпчилик талабалар дангаса эмас».

Мулоҳазаларнинг тўғри ёки нотўғрилигини аниқлашда ва баъзи бошқа ҳолатларда оддий ҳукмнинг миқдор ва сифат бўйича бирлашган классификациясидан фойдаланилади. Улар қуйидагилардан иборат.

1. Умумий тасдиқ ҳукмлар. Улар бир вақтда ҳам умумий ҳам тасдиқ бўлган фикрларни ифодалайди.

Масалан, «Ҳамма талабалар мантиқ илмини ўрганадилар» бу ҳукмлар лотинча А ҳарфи билан белгиланади ва қуйдагича формула орқали ифодаланади. «Ҳамма S-P дир»

2. Умумий инкор ҳукмлар бир вақтда ҳам умумий ҳам инкор бўлган фикрни ифодалайди. Масалан, «Ҳеч бир мусулмон, христиан эмас». У лотинча E ҳарфи орқали белгиланиб «Ҳеч бир S-P дир» формуласи орқали ифодаланади.

3. Жуъзий тасдиқ ҳукмлар бир вақтнинг ўзида ҳам жуъзий ҳам тасдиқ бўлган фикрни билдиради. Масалан, «Баъзи талабалар маъсулиятлидир». У лотинча I ҳарфи билан белгиланиб, «Баъзи S-P дир» формуласи орқали ифодаланади.

4. Жуъзий инкор ҳукм бир вақтнинг ўзида ҳам жуъзий ҳам инкор фикрни ифодалайди. Масалан, «баъзи талабалар спорт билан шуғулланмайдилар». У лотинча О харфи билан белгиланиб, «Баъзи S-P эмас» формуласи билан ифодаланади.

Мураккаб ҳукмлар. Ҳукм терминлари бирдан ортиқ бўлса, мураккаб ҳукм деб аталади. Мураккаб ҳукмлар «ва» «ёки», «агар», «унда» каби мантиқий боғламалар, инкор қилиш ва модал терминларни қўллаш орқали икки ва ундан ортиқ оддий ҳукмларнинг ўзаро бирикишидан ҳосил бўлади. Мантиқий боғловчининг мазмунига кўра мураккаб ҳукмларнинг қуйидаги асосий турларини фарқ қилиш мумкин: бирлаштирувчи, айирувчи, шартли, эквивалент.

Бирлаштирувчи (конъюнктив) ҳукмлар деб икки ва ундан ортиқ ҳукмларнинг «ва», «ҳам», «ҳамда» каби мантиқий боғловчилар воситасида ўзаро бирикишидан ҳосил бўлган ҳукмларга айтилади. Масалан, «Кўнғироқ чалинди ва дарс бошланди».

Айирувчи (дизъюнктив) ҳукм деб «ё», «ёки», «ёхуд» мантиқий боғламалар воситасида оддий ҳукмлардан ташкил топган мулоҳазаларга айтилади. Бу боғловчилар икки оддий ҳукмни ёки бир қанча предикатларни, ёки бир қанча субъектларни бир-бирдан айириб туради. Масалан, «Қодиров тарих, ёки иқтисод, ёки педагогика факультетида ўқийди».

Шартли (имплицатив) ҳукм икки оддий ҳукмнинг «агар», «унда», мантиқий боғламаси орқали бирикишидан ташкил топади. Шартли ҳукмнинг моҳиятини аниқлаш учун зарурий ва етарли шарт тушунчаларини фарқлаш зарур. Ҳодисанинг зарурий шарти деб унинг мавжудлигини таъминлайдиган ҳолатга айтилади. Агар ҳодисанинг шарти зарурий бўлмаса, ҳодиса ҳам бўлмайди. Масалан, «Агар ўсимлик сувсиз қолса, у қуриydi».

Шартли ҳукм таркибида асос ва натижа қисмлари фарқланади. Шартли ҳукмнинг «Агар» ва «унда» сўзлари оралиғидаги қисми-асос, «Унда» сўздан кейинги қисми-натижа деб аталади. Масалан, «Агар ёмғир ёгса, унда кўчалар ҳўл бўлади»-натижа ҳисобланади. Демак асосда кўрсатилган ҳодиса, натижада қайд этилган ҳодисанинг келиб чиқиши учун етарли шартни ифодалаган ҳукм, шартли ҳукм дейилади.

Эквивалентлик ҳукмлари «Агар ва фақат агар», «унда» мантиқий боғловчиси ёрдамида икки оддий ҳукмнинг ўзаро боғланишидан ҳосил бўлади. Табиий тилда эквивалентлик ҳукми шартли ҳукм кўринишида ифодаланади. Бундай ҳолатларда шартли ҳукмнинг эквивалент ҳукм эканлигини аниқлаш зарур. Агар шартли ҳукмнинг асоси натижада қайд этилган фикр учун зарурий ва етарли шарт ҳисобланса, унда бу ҳукм эквивалент ҳукм бўлади. Масалан, «Агар берилган бутун сон жуфт сон бўлса, унда у иккига қолдиксиз бўлинади».

Умуман инсон ҳукмларни ўрганиш жараёнида фикрларнинг чин, хато ёки ноаниқ эканлигини фарқлай олади.

Муҳокама учун саволлар:

- 2.1. Ҳукмга бир неча мисоллар келтириб, уларнинг субъект, предикат, мантиқий боғловчиларини, сифат ва миқдорини аниқлаб кўрсатинг?
- 2.2. Оддий ва мураккаб ҳукмларнинг турларини мисоллар орқали тушунтиринг?
- 2.3. А.Е.И.О. ҳукмларини мисоллар орқали тушунтириб, изоҳлаб беринг?

Адабиётлар:

1. И.А.Каримов “Ўзбекистон буюк келажак сари” Т.: “Ўзбекистон” 1998 й.
2. И.А.Каримов “Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда” Т.: “Ўзбекистон” 1999 й.
3. М.Хайруллаев, М.Ҳақбердиев. Мантик. “Ўқитувчи” 1993 й. 6- боб.
4. Ўзбекистонни ижтимоий фикрлар тарихидан лавҳалар академик М. Ҳайруллаев таҳрири остида Т.: 1995 й.
5. И.Раҳимов Логикдан амалий машғулотлар билан методик тавсиялар. Т. “Ўқитувчи” 1998 й. 3-боб
6. И. Раҳимов. Мантик. Т.: “Университет” 1994 й. 49-81 85-106. бетлар.
7. М.Шарипов, Д. Файзихўжаева. Мантик. Т.: 2001 й. 71-111 бетлар.

5-Мавзу: Хулоса чиқариш

Асосий саволлар:

1. Хулоса чиқаришнинг моҳияти.
2. Хулоса чиқариш ва унинг турлари.

Мавзуга оид таянч тушунча ва иборалар:

Хулоса чиқариш, мантиқан келиб чиқиш, асослар, хулоса, дедуктив хулоса чиқариш, индуктив хулоса чиқариш, аналогия.

1-асосий саволнинг баёни:

Воқеликни билиш жараёнида инсон янги билимларга эга бўлади. Бу билимлар абстракт тафаккур ёрдамида, мавжуд билимларга асосланган ҳолда вужудга келади. Бундай билимларни ҳосил қилишни мантиқ илмида хулоса чиқариш деб аталади. Ушбу фикрдан келиб чиқиб хулоса чиқаришга қуйдагича таъриф бериш мумкин.

Хулоса чиқариш деб бир ва ундан ортиқ чин (хукмлардан) мулоҳазалардан маълум қоидалар ёрдамида янги билимларни келтириб чиқаришдан иборат бўлган тафаккур шаклига айтилади.

Хулоса чиқариш жараёни асослар, хулоса ва асослардан хулосага ўтишдан ташкил топади. Тўғри хулоса чиқариш учун, аввалам бор, асослар чин (хукмлардан) мулоҳазалардан иборат бўлиши, ҳамда мантиқий боғланиши керак.

Масалан, «Ал-Хоразмий-Алгебра фанининг асосчиси» ва «Ал-Киндий Шарқ файласуфидир» деган икки чин мулоҳазадан хулоса чиқариб бўлмайди. Чунки бу хулосалар ўртасида мантиқий алоқадорлик йўқ. Хулоса асослари ва хулоса ҳам ўзаро мантиқан боғланган бўлиши шарт. Бундай алоқадорликнинг зарурлиги хулоса чиқариш қоидаларида кайд қилинган бўлади. Бу қоидалар бузилса, тўғри хулоса чиқмайди.

Масалан: «Талаба Султонов-аълочи деган мулоҳазадан», «Талаба Султонов-одобли», деб хулоса чиқариб бўлмайди».

Хулоса чиқариш хулосанинг чинлик даражасига кўра, аниқроғи хулоса чиқариш қоидаларининг қаътийлигига кўра ҳамда хулоса асосларининг сонига ва фикрнинг ҳаракат йўналишига кўра бир қанча турларга бўлинади.

Юқоридаги классификацияда хулоса чиқаришни фикрнинг ҳаракат йўналиши бўйича турларга ажратиш мукамалроқ бўлиб, у хулоса чиқаришнинг бошқа турлари ҳақида ҳам маълумот бериш имконини беради.

Хусусан Дедуктив хулоса чиқариш-зарурий хулоса чиқариш, индуктив хулоса чиқариш (тўлиқ индукцияни ҳисобга олмаганда) ва аналогия эҳтимолий хулоса чиқариш, деб олиб қаралишти, бевосита хулоса чиқариш эса дедуктив хулоса чиқаришнинг бир тури сифатида ўрганилиши мумкин.

Муҳокама учун саволлар:

- 1.1. Хулоса чиқариш ва унинг моҳиятини тушунтиринг?
- 1.2. Хукм ва хулоса чиқаришнинг боғлиқлигини изоҳлаб беринг?
- 1.3. Хулоса чиқаришнинг структураси қандай?

2-асосий саволнинг баёни:

Хулоса чиқаришнинг асосий турларига дедуктив, индуктив ва аналогия киради. Дедуктив хулоса чиқаришнинг муҳим хусусияти унда умумий билимдан жузъий билимга ўтишнинг мантиқан зарурий характерга эгаллигидир. Унинг турларидан бири бевосита хулоса чиқаришдир.

Фақат биргина мулоҳазага асосланган ҳолда янги билимларнинг ҳосил қилиниши бевосита хулоса чиқариш деб аталади. Бевосита хулоса чиқариш жараёнида мулоҳаза (хукм) ларнинг шаклини ўзгартириш орқали янги билим ҳосил қилинади. Бунда асос мулоҳазанинг

структураси, яъни субъект ва предикат муносабатларининг миқдор ва сифат характеристикалари муҳим аҳамиятга эга бўлади. Бевосита хулоса чиқаришнинг қуйидаги мантиқий усуллари мавжуд.

1. айлантириш (лот-obversio) 2. алмаштириш (лот.-conversio). 3. предикатга қарама-қарши қўйиш (лот.-contrapositio) биз булардан айримларини мисоллар орқали қўриб чиқамиз.

Айлантириш-шундай мантиқий усулки унда берилган мулоҳазанинг миқдорини сақлаган ҳолда сифатини ўзгартириш билан янги мулоҳаза ҳосил қилинади. Бу усул билан хулоса чиқаришда қўш инкор содир бўлади, яъни аввал асоснинг предикати, кейин боғловчиси инкор этилади. Айлантиришда А-Е га, I-O га, O-I га ўзгаради.

1. А. Ҳамма илмий қонунлар объектив ҳарактерга эга.

Е. Ҳеч бир илмий қонун субъектив ҳарактерга эга эмас.

2. Е. Ҳеч бир саҳий ҳасис эмас.

А. Ҳамма саҳий бўлмаганлар ҳасисдирлар.

3. I. Баъзи тушунчалар мазмунан конкрет бўлади.

O. Баъзи тушунчалар мазмунан абстракт бўлмайди.

4. O. Баъзи мулоҳазалар мураккаб эмас.

I. Баъзи мулоҳазалар соддадир.

Демак айлантириш орқали хулоса чиқаришда «бирор ниманинг қўш инкори унинг тасдиғига тенгдир» деган қоидага асосланади.

Алмаштириш шундай мантиқий хулоса чиқариш усулики, унда хулоса берилган мулоҳазадаги субъект ва предикатнинг ўрнини алмаштириш орқали келтириб чиқарилади. Алмаштиришда берилган мулоҳазадаги терминлар ҳажми эътиборга олинishi шарт. Агар хулоса хато бўлади. Масалан:

Ҳамма инсонлар тирик мавжудотлардир.

Ҳамма тирик мавжудотлар инсонлардир.

Хулоса хато, чунки бизнинг мулоҳазада Р- (тирик мавжудотлар) тўлиқ ҳажмда олинган. Юқоридаги асосдан. «Баъзи тирик мавжудотлар инсонлардир» деб чиқарилган хулоса тўғри бўлади. Шунга кўра алмаштиришнинг уч тури фарқланади торайтирилган, кенгайтирилган ва соф алмаштириш.

1. А. Ҳамма инсонлар онглидир.

А. Онглиларнинг ҳаммаси инсонлардир - соф алмаштириш.

Е. Ҳеч бир ҳасис саҳий эмас.

Е. Ҳеч бир саҳий ҳасис эмас. -Соф алмаштириш.

2. I. Баъзи файласуфлар табиатшуносдир.

I. Баъзи табиатшунослар файласуфлардир. Соф алмаштириш.

3. А. Ҳамма врачлар олий маълумотлидир.

I. Баъзи олий маълумотлилар врачлардир.- Торайтирилган алмаштириш.

4. I. Баъзи одамлар шоирдир.

А. Ҳамма шоирлар одамдир. -Кенгайтирилган алмаштириш.

Жуъзий инкор мулоҳазадан (O) алмаштириш усули билан хулоса чиқариб бўлмайди, чунки бу мулоҳазанинг предикати тўлиқ ҳажмда олинган. Демак у хулосада ҳам тўлиқ ҳажмда олинishi керак. У ҳолда хулосанинг предикати ҳам тўлиқ ҳолда олинishi керак бўлади. Бу эса мумкин эмас Масалан;

O. Баъзи файласуфлар мантиқшунос эмас.

Е. Ҳеч бир мантиқшунос файласуф эмас.

Хулоса хато. Алмаштириш усули қўлланилганда мулоҳазадаги субъект ва предикат ҳажми аниқланади ва шу асосда мулоҳазадаги терминларнинг ўрни алмаштирилиб, хулоса чиқарилади.

Мантиқ илмида эҳтимолий хулоса чиқариш ҳам ўрганилади. Эҳтимолий хулоса чиқариш турли хил шаклларда, шу жумладан, индуктив хулоса чиқариш шаклида амалга

ошиши мумкин. Уларнинг барчасига хос хусусият- хулосанинг асослардан мантиқан зарурий равишда келиб чиқмаслиги, ҳамда фақат маълум бир даражада тасдиқланишидир. Асосларнинг хулосани тасдиқлаш даражаси мантикий эҳтимоллик, деб ном олган. Билиш, қайси соҳада амалга оширидан қабтий назар-соғлом ақл даражасидами ёки илмий билишдами- доимо предмет ва ҳодисаларнинг ҳиссий идрок этиладиган хосса ва муносабатларини ўрганишидан бошланади. Уни фалсафада, мантиқда эмпирик билиш босқичи деб аташади. Бу босқичда субъект турли хил табиий жараёнлар, ижтимоий ҳодисаларда ўхшаш шароитларда маълум бир хусусиятларнинг такрорланишини кузатади. Бу ана шу турғун ҳолда такрорланиб турувчи хоссанинг айрим предметнинг идивидуал хоссаси эмас, балки маълум бир синфга мансуб предметларнинг умумий хоссаси бўлса керак деган фикрга келишга асос бўлади. Масалан, қайси давлатда демократик принципларга яхши амал қилинса ўша давлат аҳолисининг ижтимоий турмуш даражасини юқориликни кузатиш мумкин. Шу асосда демократиянинг принциплари, шартлари яхши амал қиладиган ҳар қандай давлатда аҳолининг турмуш даражаси юқори бўлади, деган хулосага келиш мумкин. Мана шундай жузъий билимдан умумий билимга мантиқан ўтиш индукция шаклида содир бўлади (лот. Inductio-ягона асосга келтириш). Индуктив хулоса чиқаришда яккалик, жузъийлик ва умумийликнинг диалектик алоқаси кузатилади.

Аналогия (грек-мослик, ўхшашлик) билвосита хулоса чиқаришнинг бир туридир. Дедуктив хулоса чиқаришда фикр умумийликдан яккаликка, индуктив хулоса чиқаришда яккаликдан умумийликка ҳаракатланса, аналогияда эса бир хусусий ҳолатдан бошқа хусусий ҳолатга қараб ҳаракатланади.

Аналогия бўйича хулоса чиқариш объектив реалликнинг чексиз кўринишлари ҳамда унда мавжуд бўлган турли системаларнинг хоссалари, муносабатлари, структураларидаги ўхшашликларга асосланади. Масалан, сайёралар, давлатлар, ижтимоий тузумлар моҳиятида ўхшашлик бор. Билишда муҳим ва номуҳим хоссалар ўхшашлиги асосида аналогия бўйича хулоса чиқарилади. масалан:

Қуш тирик мавжудот, унинг қаноти бор, у учади.

Инсон ҳам тирик мавжудот, унинг қаноти йўқ, у учмайди.

Инсоннинг ҳам қаноти бўлса, у, эҳтимол учади.

Аналогия бўйича хулоса чиқариш бошқа хулоса чиқаришлар каби асослардан, хулосадан ва асослар, ҳамда хулоса ўртасидаги мантикий алоқадан иборатдир. Уларнинг хулосаси эҳтимолий шаклда бўлиб, кейинги текширишларни талаб қиладир. Аниқ асослардан баъзан аниқ, баъзан эҳтимолий хулоса чиқади.

Муҳокама учун саволлар:

- 2.1. Хулоса чиқаришнинг қандай турлари мавжуд?
- 2.2. Дедуктив хулоса чиқаришнинг асосий хусусияти нимадан иборат?
- 2.3. Бевосита хулоса чиқариш қандай шаклларда амалга ошади?
- 2.4. Индуктив хулоса чиқаришнинг дедуктив ва аналогиядан фарқи нимадан иборат?
- 2.5. Аналогия бўйича хулоса чиқаришнинг асосий хусусияти нималардан иборат?

Адабиётлар:

1. И.А.Каримов “Ўзбекистон буюк келажак сари” Т.: “Ўзбекистон” 1998 й.
2. И.А.Каримов “Тарихий хотирасиз келажак йўқ”, “Мулоқот” 1998 й. № 5.
3. М.Хайруллаев, М. Ҳақбердиев. Мантиқ. “Ўқитувчи” 1993 й. 7-10 боблар.
4. И. Раҳимов. Мантиқ. Т.: “Университет” 1994 й. 110-151 бетлар
5. И.Раҳимов Логикдан амалий машғулотлар билан методик тавсиялар. Т.: “Ўқитувчи” 1998 й. 5-боб.
6. Т.Ёқубов Математик логика элементлари. Т.: “Ўқитувчи” 1983 й. 2- боб.
7. М.Шарипов, Д. Файзихўжаева. Мантиқ. Т.: 2001 й. 112-189 бетлар.

6-Мавзу: Муаммо, гипотеза ва назария.

Асосий саволлар:

1. Муаммо ва гипотеза.
2. Назариянинг моҳияти, структураси, функциялари ва турлари.

Мавзуга оид таянч тушунча ва иборалар: муаммо, муаммоли вазият, гипотеза, умумий гипотеза, назария, назарий асос, эмпирик асос.

1-асосий саволнинг баёни:

Билишнинг мақсади. қайд қилинган ҳодисаларнинг моҳиятини тушунтиришдан иборат. Буни ҳамма вақт ҳам мавжуд тасаввурлар, принциплар ёрдамида амалга ошириб бўлмайди. Илмий жараёнда маълум бир зиддиятлар, биринчи навбатда, мавжуд билимларимизнинг эришган даражаси билан янги билиш вазифаларини ҳал қилиш зарурияти ўртасида зиддият келиб чиқади, муаммоли вазият пайдо бўлади. Бундай зиддиятлар, айниқса, кундалик ҳаётимизда мураккаб вазифаларни ҳал қилишда фанда эса туб бурилишлар даврида яққол намоён бўлади. Илмий билишда муаммоли вазиятни фан тараққиётининг ички эҳтиёжлари ҳам келтириб чиқариши мумкин. Масалан ҳозирги вақтда фанда синергетика ғоялари ва методларини тушунтириш, математикада аксиоматиканинг имкониятлари ва қўлланиш соҳаларини аниқлаш билан боғлиқ бўлган вазифаларни ҳал қилиш зарурияти янги вазиятни яратади.

Демак, муаммоли вазият мавжуд илмий тасаввурлар билан қайд қилинган янги фактлар ўртасидаги зиддиятнинг пайдо бўлиши ёки ана шу илмий тасаввурларнинг ўзининг етарли даражада системага солинмаганлиги, яхлит бир таълимот сифатида асосланмаганлиги натижасидир.

Шундан келиб чиқиб, муаммоли вазият билиш тараққиётининг турли босқичлари ва бўғинларида олам ва уни билиш ҳақидаги мавжуд тасаввурларни, билиш методи ва воситаларини ўзгартиришнинг объектив заруриятдан иборат, дейиш мумкин.

Муаммоли вазиятни таҳлил қилиш янги муаммони қўйишга олиб келади

Муаммо-жавоби бевосита мавжуд билимда бўлмаган ва ечиш усули номаълум бўлган саволдир.

Шунинг учун ҳам муаммони қўйиш ва ҳал қилиш мавжуд билимлар даражасидан четга чиқишни, янгича ечиш усуллари, методларини қидиришни тақозо этади. Қандай муаммоларни илгари суришни уни Муҳокама қилишнинг характерини амалий фаолиятимиз ва билишимиз эҳтиёжлари белгилаб беради.

Муаммоларни тўғри қўйиш ва баён қилиш уларни ечишдан кам аҳамиятга эга эмас. муаммони тўғри қўйиш учун унинг илмий билиш тараққиётида тутган ўрни ва аҳамиятини тўғри баҳолаш, уни ҳал қилишнинг методларини топиш зарур. Бу амалда қўйилиши мумкин бўлган турли хил муаммолар ичидан энг муҳими ва тўғриси танилаб олишни билдиради.

Муаммони танлаш маълум бир даражада тадқиқотнинг умумий йўналишини ва хусусиятларини белгилаб беради. Ҳар бир муаммо маълум бир назария ёрдамида ҳал қилинади. Баъзи ҳолларда эса, муаммо мавжуд назарияни модификация қилишни, муаммони ечишга мослаштиришни талаб қилади. Муаммони ечиш учун дастлабки тайёргарлик ишлари қилинади. Улар қуйидагилардан иборат:

1. Мавжуд назариялар доирасида тушунтириб бўлмайдиган факт ва ҳодисаларни аниқлаш.

2. Муаммони ҳал қилиш ғоялари ва методларини таҳлил қилиш ва уларга баҳо бериш.

3. Муаммони ҳал қилиш типини, мақсадини, олинган натижани текшириш йўллариини белгилаш.

4. Муаммонинг негизи билан уни ечиш учун илгари сурилган ғоялар ўртасидаги алоқанинг хусусиятларини кўрсатиш.

Бу дастлабки ишлар амалга оширилгандан кейин муаммони ечишга бевосита киришилади. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, муаммонинг ечилиши нисбий характерга эга. Бошқача айтганда муаммони мутлоқ тўла ечимини топиш қийин. Чунки ўрганилаётган ҳодисанинг барча томонларини қамраб олиш қийин. Шунинг учун илмий изланиш давомида янги муаммолар вужудга келиши мумкин бўлиб, у мавжуд муаммони бошқача талқин қилишни тақозо этади. Бунга мисол қилиб, И. Ньютон томонидан жисмларнинг ўзаро тортишиши муаммосининг қўйилишини кўрсатиш мумкин. Бутун олам тортишиш қонунини кашф қилиб, у фақат тортишувчи жисмлар ўртасидаги микдорий алоқаларнигина топганлигини, уқтириб ўтган эди. Муаммони ҳал этиш жараёнида маълум бир гипотезалар илгари сурилади ва асосланади.

Гипотеза-ўрганилаётган ҳодисанинг сабаблари ва хусусиятларини тушунтирадиган асосли тахмин тарзидаги билиш шаклидир. Гипотезани, авваламбор, билимларнинг мавжуд бўлиш шакли сифатида олиб қараш зарур. Чин, ишончли билимлар ҳосил бўлгунига қадар қўйилган муаммолар, масалалар ҳақидаги фикр мулоҳазалар кузатиш, эксперимент натижаларини таҳлил қилиш ва умумлаштиришга асосланган бўлиб, улар турли хил тахминлар ва фаразлар шаклида қурилади ва мавжуд бўлади. Масалан Левкипп ва Демокритнинг жисмларнинг атомлардан ташкил топганлиги ҳақидаги билдирган фикрлари дастлаб гипотетик шаклда бўлган.

Гипотезани қуриш, ўрганилаётган ҳодисани тушунтирадиган тахминий фикрларни илгари суришдан иборат бўлади. У қайд этилган фактлар, улар учун характерли бўлган қонуниятлар ҳақидаги ҳукмлар ёки ҳукмлар системаси тарзида бўлади. Уни ифода қилувчи асосий гап, мулоҳазалар системасини ҳосил қилувчи элемент, деб ҳисобланади. Ана шу гап (мулоҳаза) да одатда гипотезанинг бош ғояси акс этади. Муҳокама жараёни унинг негизида, атрофида қурилади ва маълум бир ишчи гипотезалар- вақтинча қуриладиган, мўлжални тўғри олишга ёрдам берадиган тахминларнинг илгари сурилишига, улар ёрдамида ҳодисанинг янада чуқурроқ тадқиқ қилинишига олиб келади.

Гипотезада илгари суриладиган мулоҳаза эмпирик материалларни таҳлил қилиш, қайта ишлаш, тартибга келтириш, умумлаштириш, талқин этиш натижасида пайдо бўлади. Ана шунинг учун ҳам гипотеза-бу ҳар қандай тахмин эмас, балки маълум бир даражада асосланган, ўзининг муайян мантиқий кучига эга мулоҳаза, фараздир. Гипотеза рад қилиниши ҳам мумкин. У гипотезадан келиб чиқадиган натижаларни фальсификация қилиш, яъни уларнинг борлиқдаги ҳодисаларнинг мавжуд ҳолатига, фактлар ҳақидаги маълумотларга номувофиқлигини кўрсатиш йўли билан аниқланади. Гипотезанинг натижаларини топа олмаслик, гарчи бу гипотезанинг мавқеини анча пасайтирсада лекин уни рад эта олмайди. Гипотезанинг чинлиги ундан келиб чиқадиган натижаларга зид бўлган ҳолатлар аниқлангандагина узил-кесил рад этилади. Масалан Птоломейнинг Ернинг ҳаракатланмайдиган марказ эканлиги ҳақидаги гипотезаси Коперникнинг гелиоцентрик назарияси асосланадиган фактларга зид келгандан кейин рад этилди.

Яна ўрганилаётган ҳодиса ҳақида бир вақтнинг ўзида бир қанча гипотезалар илгари сурилиши мумкин. Масалан: ҳозирги вақтгача қушлар учаётганда тўғри йўлни қандай топа олишини мавжуд гипотезалардан ҳеч бири тўлиқ тушинтириб бера олмаган.

Гипотеза тасдиқланмагунча ўзининг билишдаги аҳамиятини йўқотмайди. Рад этилса ўрнига бошқа гипотеза қурилади ва бу ҳол гипотезалардан бирортаси тасдиқланмагунча давом этади. Илгари сурилаётган гипотезалар турли хил даражада умумлашган бўлиши мумкин. Ана шунга мувофиқ ҳолда умумий ва жузъий гипотезаларни ажратиш мумкин.

Умумий гипотеза деб табиат, жамият, билиш ҳодисаларининг қонуниятлари ҳақида билдирилган асосли тахминга айтилади. Масалан: нефтнинг келиб чиқишининг органик ва ноорганик табиати ҳақидаги гипотезаларни, Ерда ҳаётнинг пайдо бўлиши ҳақидаги фаразларни кўрсатиш мумкин.

Жузъий (хусусий) гипотеза айрим фактлар, конкрет предмет ва ҳодисаларнинг келиб чиқиши, хусусиятлари ҳақидаги билдирилган асосли тахминий фикрдан иборат.

Масалан: археологик қазиларда топилган предметларнинг табиати, қайси даврларга оид эканлиги ҳақидаги тахминлар жузъий гипотезага мисол бўлади. Бундан ташқари мантиқда ишчи гипотезалар ҳам фарқланади.

Ишчи гипотеза-тадқиқотнинг дастлабки босқичида илгари суриладиган тахмин бўлиб, ўз олдига ўрганилаётган ҳодисанинг сабабини аниқлашни мақсад қилиб қўймайди; у фақат кузатиш ва эксперимент натижаларини тасвирлашга, тартибга солишга ёрдам беради. Шундай қилиб, гипотеза фикрларимизнинг қурилиши, билимларимизнинг мавжуд бўлиш ва ривожланиш шаклидир.

Муҳокама учун саволлар:

1.1. Муоммоли вазиятни тушунтиринг?

1.2. Муоммонинг асосий хусусиятлари нимада, уни тўғри қўйиш ва ҳал этишнинг қандай шартлари мавжуд?

1.3. Гипотезанинг моҳияти нимада ва унинг қандай турлари мавжуд?

2-асосий саволнинг баёни:

«Назария» термини кенг маънода ақлий билиш, тафаккурни англатади, уни амалиётдан фарқ қилувчи фаолият тури сифатида ифодалайди. Тор маънода эса, назария маълум бир соҳага оид тасаввурлар, тушунчалар, ғоялар, гипотезаларни системага соладиган предметни рационал тарзда англашга имкон берадиган билим шаклини билдиради.

Назариянинг бундай талқини илмий билишда эмпирик ва назарий босқичларнинг фарқ қилиниши билан боғлиқ. Эмпирик босқичда илмий фактлар тўпланади, ўрганилади, системага солиниб, турли хил жадваллар, схемалар, графиклар тузилади: муайян бир умумлашмалар, хусусан, эмпирик тушунчалар, фаразлар, эмпирик қонунлар шаклланади.

Назарияни яратиш эмпирик билиш жараёнида ҳосил қилинган предметнинг айрим томонлари, хусусиятларини акс эттирувчи тушунчалар, қонунлар, фаразлар ўртасида мантиқий алоқаларни ўрнатишга, предмет ҳақида яхлит тасаввур ҳосил қилишга, унинг моҳиятини тушинтиришга бўлган эҳтиёж билан белгиланади.

Назария—маълум бир предмет соҳасига оид тушунчалар, қонунлар, гипотезалар, ғояларни системага солиб, у ҳақида яхлит тасаввур ҳосил қиладиган, янги фундаментал умумлашмалар яратишга олиб келадаган, шу соҳадаги ҳодисаларни тушунтириш, олдиндан кўриш имконини берадиган ишончли билимдан иборат:

Илмий назария қуйидаги таркибий қисимлардан ташкил топади.

1) Эмпирик асос: назарияга алоқадор фактлар, уларга мантиқий ишлов бериш натижалари.

2) Бошланғич назарий асос: назариянинг асосий тушунчалари, постулатлари (аксиомалари) фундаментал қонунлар.

3) Назариянинг мантиқий аппарати: тушунчаларни ҳосил қилиш ва таърифлаш қоидалари, хулоса чиқариш (исботлаш) қоидалари.

4) Олинган натижалар (хулосалар)

Назарияда борлиқ, асосан, моделлар ёрдамида идеаллашган ҳолда инъикос қилинади. Идеаллаштириш жараёнида мавжуд объектлар ҳақидаги эмпирик билимга таянган ҳолда, ҳақиқатда мавжуд бўлмаган ва баъзан мавжуд бўлиши мумкин ҳам бўлмаган, лекин реал мавжуд предметларга маълум бмр муносабатда ўхшаш объектлар ҳақидаги тушунчалар ҳосил қилинади. Масалан, механика ечимини қидирадиган кўп масалаларда жисмнинг шакли ва ўлчамлари унчалик муҳим эмас. Айни бир пайтда масса муҳим аҳамиятга эга ва шунинг учун ҳам массаси бир нуқтага жамланган ҳаёлий жисм-моддий нуқта ҳосил қилинади.

Идеал объектлар ёрдамида предметнинг ҳиссий идрок этилмайдиган муҳим хусусиятлари, муносабатлари ўрганилади. Уларсиз назарий билим ўз олдида қўядиган мақсадига эриша олмайди. Назарий билишга зарурий воситаси бўлганлиги учун уларни баъзан назарий объектлар деб ҳам аташади.

Ҳар бир назария ўзининг тушунчаларини ҳосил қилиш таърифлаш қоидаларига эга. Ҳудди шунингдек, ҳар қандай назария хулосалар тарзидаги ўз натижаларига эга. Демак илмий назариянинг структурасида унинг ҳар бир элементи ўз ўрнига эга.

Илмий назария билишда бир қанча муҳим вазифаларни бажаради.

Биринчидан, назарияда бирорта соҳага оид билимлар яхлит бир системага бирлаштирилади.

Иккинчидан, назарияни қуриш берилган соҳага оид билимларни аниқлаштириш, кенгайтириш ва чуқурлаштиришга ёрдам беради. Бунинг сабаби шундаки, назариянинг бошланғич асослари-аксиомалар, постулатлар, қонунлар, принциплар, гипотезалар назариядаги бошқа илмий билимларга нисбатан мантиқан кучлироқ ҳисобланади. Ана шунинг учун ҳам назарияни қуриш мавжуд билимларни тартибга солишдан, яъни координация қилишдангина иборат бўлиб қолмайди.

Учинчидан, назария ўрганилаётган ҳодисани илмий асосда тушунтира олади. Тўғри, бирорта ҳодисани тушунтириш учун одатда, уни ҳарактерлайдиган қонунга мурожаат қилинади. Лекин, шунинг унутмаслик керакки, фанда қонунлар ўз ҳолича эмас, балки маълум бир назария таркибидан мавжуд бўлади.

Тўртинчидан, илмий назария ўзида ўрганилаётган предмет соҳасига оид барча билимлар ўртасида мантиқий алоқаларни ўрнатгани, яхлит бир системада мужассамлаштиргани ва умумлаштиргани учун унинг объектив ҳақиқатлик даражаси ва демак, ишончлилиқ даражаси ортади.

Бешинчидан, назария муаммони қўйиш, гипотезаларни яратиш, қонунларни шакллантириш, ғояларни илгари суриш ва асослашдан иборат билишнинг узоқ ва машаққатли йўлини босиб ўтишнинг натижаси бўлганлиги учун, у билишга хос қонунларни аниқлаш, уларни ўрганиш имконини беради.

Илмий назариянинг жуда кўп турлари мавжуд. Уларни турли хил асосларга кўра классификация қилиш мумкин. Хусусан, қурилиш методига кўра назарияларни тўртта турга ажратиш мумкин.

- 1) Тажриба билан иш кўрадиган фанларнинг мазмундор назариялари .
- 2) Гипотетик-дедуктив назариялар.
- 3) Аксиоматик назариялар.
- 4) Формаллашган назариялар.

«Мазмундор» назарияларда маълум бир соҳага оид фактлар системага солинади, умумлаштирилади ва тушунтирилади. Улар асосан тажриба натижаларига таянади, уларни таҳлил қилади, тартибга солади ва умумлаштиради. Шунинг учун ҳам уларни «тажрибага таянувчи назариялар» деб аташади. «Мазмундор» дейилишига сабаб уларни математика ва мантиқдаги формаллашнинг назариялардан фарқ қилишидир.

Гипотетик-дедуктив назариялар табиатшуносликда учрайди. У турли хил мантиқий кучга эга гипотезалар системасидан иборат бўлиб, унда мантиқан кучлиларидан, мантиқан кучсизроқлари дедукция қилинади.

Аксиоматик системаларда назария элементларининг катта қисми кичкина бошланғич асосдан-асосий аксиомалардан дедуктив йўл билан келтирилиб чиқарилади. Аксиоматик назариялар математикада қурилади. Аксиоматик метод биринчи марта Евклид томонидан элементар геометрияни қуришда муваффақиятли ишлатилган. Мазкур геометриянинг асосий аксиоматик тушунчалари «нуқта», «тўғри чизиқ», «текислик» бўлиб улар идеал фазовий объектлар сифатида олиб қаралган.

Формаллашган назариялар мантиқда кенг қўлланилади. Бунга мисол қилиб, мулоҳазалар мантиғи, предикатлар мантиғини кўрсатиш мумкин. Шунингдек, у математикада ҳам учрайди.

Назариянинг юқорида биз кўриб чиққан типлари ва бошқалари назарий билишнинг муҳим воситалари сифатида фанда ниҳоятда қадрланади. Улар тафаккурнинг структураси ва қонуниятларини яхши билиб олишга имкон беради.

Муҳокама учун саволлар:

- 2.1. Назариянинг моҳиятини тушунтиринг?
- 2.2. Назария билиш жараёнида қандай вазифаларни бажаришини айтиб беринг?
- 2.3. Илмий назариянинг қандай таркибий қисмлари мавжуд?
- 2.4. Назариянинг қандай турларини биласиз?

Адабиётлар:

1. И.А.Каримов. “Ўзбекистон буюк келажак сари” Т.: “Ўзбекистон” 1998 й.
2. И.А.Каримов. “Тарихий хотирасиз келажак йўқ”, “Мулоқот” 1998 й.№ 5.
3. И.А.Каримов. “Ўзбекистон XXI асрга интилоқда” Т.: “Ўзбекистон” 1999 й.
4. М.Хайруллаев, М.Ҳақбердиев. Мантиқ. “Ўқитувчи” 1993 й. 12- боб.
5. И. Раҳимов. Мантиқ. Т.: “Университет” 1994 й. 181-188 бетлар.
6. И. Раҳимов. Логикдан амалий машғулотлар билан методик тавсиялар. Т. “Ўқитувчи” 1998 й. 7-боб.
7. М.Шарипов, Д. Файзихўжаева. Мантиқ. Т.: 2001 й., 201-217 бетлар.

ИНФОРМАЦИОН ТАЪМИНОТ

Асосий адабиётлар.

1. И.А.Каримов. “Ўзбекистон буюк келажак сари” Т.: “Ўзбекистон” 1998 й.
2. И.А.Каримов. Миллий истиқлол мафқурасини халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончидир. Фидокор газетаси мухбири саволларига жавоблари. Т.: “Ўзбекистон” 2000 й. 8 июн.
3. И.А.Каримов. “Тарихий хотирасиз келажак йўқ”, “Мулоқот” 1998 й. № 5.
4. М.Хайруллаев, М.Ҳақбердиев. Мантиқ. “Ўқитувчи” 1993 й. 1-3 боблар.
5. Ўзбекистонни ижтимоий фикрлар тарихидан лавҳалар академик М. Ҳайруллаев таҳрири остида Т.: 1995 й.
6. И. Раҳимов. Мантиқ. Т.: “Университет” 1994 й.
7. И.Раҳимов. Логикдан амалий машғулотлар билан методик тавсиялар. Т.: “Ўқитувчи” 1998 й. 1-боб.
8. Т.Ёқубов Математик логика элементлари. Т.: “Ўқитувчи” 1983 й.
9. М.Шарипов, Д. Файзихўжаева. Мантиқ. Т.: 2001 й.
10. М.Шарипов, Д. Файзихўжаева. Мантиқ. Т.: 2004 й.
11. Т.Ёқубов. Математик логика элементлари. Т.: “Ўқитувчи” 1983 й.

Қўшимча адабиётлар.

1. И.А.Каримов. “Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз” 8-жилд. Т.: “Ўзбекистон” 2000 й.
2. И.А.Каримов. “Юксак маънавият енгилмас куч” Т.: “Маънавият” 2008 й.
3. И.А.Каримов. “Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда” Т.: “Ўзбекистон” 1999 й.
4. Ю.В. Ивлев. Логика. Учебник для вузов. М., “Логос”, 1998 1-боб.
5. Н. И. Кондаков. Логический словарь-справочник. М., 1976 й.
6. С.Йўлдошев ва бошқалар. Янги ва энг янги давр Ғарбий Европа фалсафаси. Т 2002 й.
7. С.Йўлдошев ва бошқалар. Қадимги ва ўрта асрлар Ғарбий Европа фалсафаси. Т 2003 й.

Интернет сайтлари

1. www.akademik.ru
2. www.ziyo.net
3. www.pedagog.uz
4. www.kutubxona.uz
5. www.gduportal.uz

СЕМИНАР МАШҒУЛОТЛАРИ

МАНТИҚ

Ҳурматли талаба, Сиз ушбу фан юзасидан 4 та мавзуда семинар машғулотига тайёргарлик кўришингиз лозим. Ҳар бир мавзуда 4 тадан саволлар қўйилган. Сиз семинар машғулотига тайёрланаётганингизда қуйидаги жадвалдаги семинар машғулотлар учун берилган адабиётлардан фойдаланасиз. Адабиётлар: (А) асосий ва (Б) қўшимча адабиётларга ажратилган. Жадвалнинг 1-устунида мавзунинг номи, 2-устунида кўриладиган масалалар, 3-устунда асосий адабиёт тартиби ва унинг саҳифаси берилмоқда. Шу билан бирга семинар юзасидан берилаётган методик тавсияларга эътибор қаратасиз

№	Мавзулар	Кўриладиган масалалар	Адабиётлар
1	Мантиқ фанининг тараққиёти босқичлари	1. Қадимги Хинд мантиқ мактаби. 2. Антик давр мантиқ илми. 3. Марказий Осиё мутафаккирлари мантиғи. 4. Янги замон мантиқ илми.	1-40-71 2-27-44 3-4-6об 4-14-20 5-46-55
2	Тўғри фикрлашнинг формал мантиқ қонунлари	1. Формал мантиқ қонунлари ва уларнинг аҳамияти. 2. Айният ва нозидлик қонуни. 3. Учунчиси истисно қонуни. 4. Етарли асос қонуни.	1-72-102 2-7-45 3-4-6об 4-21-30 5-56-70
3	Тушунча. Ҳукм	1. Тушунчанинг умумий тафсифи. 2. Тушунча шаклланишининг мантиқий усуллари. 3. Ҳукмнинг моҳияти. 4. Ҳукмнинг турлари.	1-103-177 2-49-106 3-3-6об 4-31-37 5-71-111
4	Хулоса чиқариш	1. Хулоса чиқаришнинг моҳияти. 2. Хулоса чиқаришнинг асосий турлари. 3. Силлогизм. 4. Аналогик хулоса чиқариш.	1-178-254 2-110-151 3- 5-6об 4-38-43 5-112-189
ЖАМИ:			8

Ҳурматли талаба, Сиз ушбу фан юзасидан 4 та мавзуда семинар машғулотларига тайёргарлик кўришингиз лозим. Ҳар бир мавзуда 4 тадан саволлар қўйилган. Сиз семинар машғулотига тайёрланаётганингизда юқоридаги жадвалдаги семинар машғулотлар учун берилган адабиётлардан фойдаланасиз. Адабиётлар: (А) асосий ва (Б) қўшимча адабиётларга ажратилган. Жадвалнинг 1-устунида мавзунинг номи, 2-устунида кўриладиган масалалар, 3-устунда асосий адабиёт тартиб рақами ва унинг саҳифаси берилган.

А) Асосий адабиётлар:

1. Хайруллаев М., Хақбердиев М. Мантиқ. Т.: Ўқитувчи, 1993. 304 б.
2. Раҳимов И. Мантиқ. Т.: Университет, 1994.
3. Раҳимов И. Логикадан амалий машғулотлар билан методик тавсиялар. Т.: Ўқитувчи, 1998.
4. Боймуродов Б. Мантиқ. ЎУМ. Гулистон. 2006. 55 бб.
5. Шарипов М., Файзихўжаева Г. Мантиқ. Т.: Университет, 2001. 130 бб.

Б) Қўшимча адабиётлар:

1. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т.: 1998.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интиломда. Т.: 1999.

3. Ўзбекистонни ижтимоий фикрлар тарихидан лавҳалар. Акад. М. Ҳайруллаев таҳр. Т.: 1995.
4. Ёқубов Т. Математик логика элементлари. Т.: 1983.
5. Комилов Н. Тафаккур карвонлари. Т.: 1999.
6. Ўткир тафаккурни ривожлантириш воситалари. Т.: 2003.
7. Шермухамедова Н. Фалсафа ва фан методологияси. Т.: 2005.
8. Шарқ донишмандлари ҳикматлари. Т.: 2006.
9. Каримова В. Таъриботнинг психологик услублари. Т.: 2001.
10. Гжегорчик А. Популярная логика. М.: 1979.

Интернет сайтлари

1. www.akademik.ru
2. www.islom.uz
3. www.ziyo.net
4. www.pedagog.uz
5. www.kutubxona.uz

Семинар машғулотларини баҳолаш мезони:

Ҳар бир семинар машғулотига максимал 2 балл ажратилган. Ҳар бир мавзу тўла ёритиб берилган, тегишли адабиётлар ва ахборот ресурсларидан фойдаланилган ҳолда тайёрланган семинарнинг ҳажми ва сифати ҳисобга олиниб, қўшимча саволларга жавоб берган ҳолда 2 балл билан баҳоланади. Агар семинар тўла ёзилган, аммо айрим жузъий камчиликларга йўл қўйилган, қўшимча саволларга қисман жавоб берилса, 1-1,5 балл билан, мавзу тўлиқ ёритилмаган, саволлар ўз ечимини топмаган, қўшимча саволларга жавоб берилмаса 0,1-0,5 балл билан баҳоланади.

МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ МАШҒУЛОТЛАРИ

Талаба мустақил иш топшириқлари Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 34-сонли (21.02.2005) буйруғи асосида тасдиқланган “Талабаларнинг мустақил ишини ташкил этиш, назорат қилиш ва баҳолаш тартиби” тўғрисидаги намунавий Низом ва 286-сонли (14.08.2009) буйруғига ҳамда ГулДУ ректорининг № 210 “О” рақамли “Талабалар мустақил ишларини ташкил этиш ҳақида”ги (06.10.2009) буйруғига асосан тузилди. ТМИлари 24 баллга мўлжалланган. Мустақил ишнинг мақсади талабаларда муайян ўқув ишларини мустақил равишда бажариш учун зарур бўлган билим ва кўникмаларни шакллантириш ва ривожлантиришдан иборат.

Талаба мустақил иш топшириқларининг вазифалари куйдагилардан иборат:

- янги билимларни мустақил ўзлаштириш;
- керакли маълумотларни излаб топиш;
- ахборот манбаларидан самарали фойдаланиш;
- ўқув ва илмий адабиётлар билан ишлаш;
- электрон ўқув адабиётлари билан ишлаш;
- ИНТЕРНЕТ тармоғидан фойдаланиш;
- маълумотлар базасини таҳлил этиш;
- иш натижаларини экспертизага тайёрлаш;
- топшириқларни бажаришда тизимли ва ижодий ёндашиш;
- ишлаб чиқилган ғоя ва таклифларни ҳимоя қилиш ва бошқалар.

Шу мақсадда келиб чиқиб, Мантиқ фанидан 4 банддан иборат 6 та мавзу бўйича талаба мустақил ишлари тузилди ва талабалар эътиборига тавсия этилмоқда.

ТМИ: маъруза матнини ўзлаштириш, мустақил уй вазифаси, ҳар бир ТМИ мавзусига оид конспект қилинадиган адабиётлар рўйхати, тестларни еча билиш, мавзу бўйича адабиётлар ва манбалар ҳамда мавзу мустақил топшириқлари учун бериладиган рейтинг балларидан иборат. Шу билан бирга ТМИга фан бўйича рейтинг ишланма, календар тематик режа, амалий машғулотлар режаси, тест топшириқлари, назорат саволлари, реферат мавзулари, конспект қипиниши лозим бўлган адабиётлар рўйхати, якуний баҳолаш саволлари илова қилинмоқда.

т\р	Мавзулар номи	Вақт, соат
1	Мантиқ фанининг тараққиёт босқичлари	4
2	Муаммо. Гипотеза. Назария.	4

1-Мавзу: Мантиқ фанининг тараққиёт босқичлари

1.1. Мавзу матнини ўзлаштириш

- Мантиқ фанининг тараққиёт босқичларини аниқланг.
- Қадимги хитой, ҳинд ва юнон мантиқий мактаблари ҳақида маълумот беринг.
- Марказий Осиёда мантиқ илми тараққиёти.

1.2. Мустақил уй вазифаси

- Билиш ва унинг босқичлари жадвалини чизинг.
- Мантиқ фанининг тараққиёт босқичлари ва уларнинг вакилларини аниқланг.

1.3. Конспект учун адабиётлар

- Хайруллаев М., Хақбердиев М. Мантиқ. Т.: «Ўқитувчи», 1993. 40-71 бб.
- Раҳимов И. Логикадан амалий машғулотлар билан методик тавсиялар. Т.: «Ўқитувчи», 1998. 1-боб.

1.4. Тестларни еча билиш.

1. "Билиш манбалари ҳақида" асари муаллифи ким?

1. Дигнага.
2. Дхармакирти.
3. Аристотель.
4. Форобий.

2. Фөрөбий мантикий асарлар ҳисоби неча номдан иборат?

1. 3 та.
2. 7 та.
3. 9 та.
4. 11 та.

Адабиётлар ва манбалар.

1. Шарипов М., Файзихўжаева Д. Мантиқ. Т.: 2001. 5-45 бб.
2. Раҳимов И. Мантиқ. Т.: “Университет”, 1994. 8-26 бб.

2- Мавзу: Муаммо. Гипотеза. Назария.

2.1. Мавзу матнини ўзлаштириш

- Муаммо ва унинг асосий хусусиятлари.
- Гипотеза ва унинг турлари.
- Назариянинг билиш жараёнидаги ўрни.

2.2. Мустақил уй вазифаси

- Муаммо ва фараз (гипотеза) турларини рўйхатини тузинг.
- Назария таркибий қисмларини санаб беринг.

2.3. Конспект учун адабиётлар

- Шарипов М., Файзихўжаева Г. Мантиқ. Т: 2001. 201-217 бб
- Раҳимов И. Мантиқ. Т.: «Университет», 1994. 181-188 бб.

2.4. Тестларни еча билиш.

1. Муаммо нимага туртки бўлиб хизмат қилади?

1. Қоидаларга.
2. Таърифларга.
3. Гипотеза ва назарияларга.
4. Жамият тараққиётига.

2. "Омоч деҳқоннинг фойдали ўсимлик экишини енгиллаштирганидек, гипотеза чин фикрни топиш учун тўғри илмий иш олиб боришга ёрдам беради"- ибораси кимники?

1. Аристотель.
2. Менделеев.
3. Дальтон.
4. Ломоносов.

Адабиётлар ва манбалар.

1. Хайруллаев М., Хақбердиев М. Мантиқ. “Ўқитувчи”, 1993. 282-302 бб.
2. Раҳимов И. Логикадан амалий машғулотлар билан методик тавсиялар. Т.: “Ўқитувчи”, 1998 7-боб.

Талаба мустақил ишига рейтинг бали бериш тартиби

Рейтинг баллари бериш тартиби Ҳар бир мавзу мустақил топшириқлари учун 1-4 балгача балл бериш белгиланган. 2 та мавзуда мустақил иш топшириқларига максимал 4 баллдан, умумий ҳолда талаба Ҳар бир мустақил топшириқ учун 4 балл олади. Талабанинг мустақил иш топшириқларини бажариш фаолияти максимал 8 баллик тизим асосида баҳоланади.

ГЛОССАРИЙ

А В ёки В эмасдир – истисно қонуни формуласи (фикрнинг тўлиқ мазмунини қамраб олиб баён қилинган икки зид фикрдан бири чин, бошқаси хато, учинчисига ўрин йўқлигини ифодалайди).

А ҳам В, ҳам В эмас бўла олмайдими – нозидлик қонуни формуласи (предмет ёки ҳодиса ҳақида айтилган икки қарама-қарши ёки зид фикр бир вақтда ва бир хил нисбатда бирданига чин бўлмаслигини ифодалайди).

А-А дир – айният қонуни формуласи (предмет ёки ҳодиса ҳақида айтилган айни бир фикрайни бир муҳокама доирасида айнибир вақтда ўз-ўзига тенгдир).

Агар В мавжуд бўлса унинг асоси сифатида А ҳам мавжуд – етарли асос қонуни формуласи (буюм ва ҳодисаларнинг асосий бўлгани каби унинг инъикоси бўлган фикр-мулоҳазалар ҳам асосланган бўлиши лозим).

Аналогия (мослик) – бир хусусий ҳолатдан бошқа хусусий ҳолатга ўтиш.

А – умумий тасдиқ ҳукм белгиси.

Баъзи S – P – жузъий тасдиқ ҳукм формуласи.

Баъзи S – P эмас – жузъий инкор ҳукм формуласи.

Гипотеза – ўрганилаётган ҳодисанинг сабаблари ва хусусиятларини тушунтирадиган асосли тахмин тарзидаги билим шакли.

Дедуктив хулоса чиқариш – умумий билимдан жузъий билимга ўтиш.

Диалектик мантиқ – тафаккурни мазмуни, шакли ва тараққиёти бирлигида ўрганувчи фан.

Е – умумий инкор ҳукм белгиси.

Индукция – яқка мисоллар асосида умумий тушунчалар ҳосил қилиш.

Логика – грекча “logos” сўзидан келиб чиққан бўлиб “фикр”, “ақл”, “сўз”, “таълимот” маъноларини англатади.

Мантиқ – тафаккур шакллари ва қонунларини ўрганувчи фан.

Математик мантиқ – тафаккурни математик методлар ёрдамида тадқиқ этувчи фан.

Муаммо – жавоби бевосита мавжуд билимда бўлмаган ва ечиш усули номаълум бўлган савол.

Мураккаб ҳукм – таркибида икки ёки ундан ортиқ мулоҳазаларни ифода этган ҳукм.

Назария – маълум бир соҳага оид тушунча, қонун ва гипотезаларни системага солиб, у ҳақида яхлит тасаввур ҳосил қиладиган, янги фундаментал умумлашмалар яратишга олиб келадиган ишончли билим шакли.

Норма (меъёрий қоида) – амалга оширилиши зарур бўлган ёки истисно қилинадиган ҳатти ҳаракатлар.

О – жузъий инкор ҳукм белгиси.

Оддий ҳукм – таркибида фақат бир мулоҳазани ифода этган ҳукм.

Тафаккур – арабча сўз бўлиб маъноси бўйича ақлий билиш сўзининг синоними.

Тушунча – предмет ва ҳодисаларнинг умумий муҳим белгиларини акс эттирувчи тафаккур шакли.

Формал мантиқ – тўғри тафаккур шакллари ва қонунларини ўрганувчи фан.

Ҳамма S – P – умумий тасдиқ ҳукм формуласи.

Ҳамма S – P эмас – умумий инкор ҳукм формуласи.

Ҳукм (мулоҳаза) – предметга маълум бир хоссанинг, муносабатнинг хослиги ёки хос эмаслигини англатувчи тафаккур шакли.

Хулоса чиқариш – бир ва ундан ортиқ чин мулоҳазалардан маълум қоидалар ёрдамида янги билимларни келтириб чиқаришдан иборат тафаккур шакли.

S – субъект (мантиқий эга).

P – предикат (мантиқий кесим).

- – мантиқий боғлама.

I – жузъий тасдиқ ҳукм белгиси.

ИЛОВАЛАР

ТЕСТЛАР

1. Мантиқ нимани ўрганеди?

- А) «Мантиқ» тушунчасини. В) Мантикий фикрларни.
В) Хатоларни тузатиш. Д) Тафаккурни.

2. Тафаккур шакллари тўғри кўрсатилган қаторни аниқланг?

- А) Тушунча, ҳукм, хулоса чиқариш. В) Тушунча, ҳукм, сезги.
С) Сезги, идрок, тасаввур. Д) Сезги, ҳукм, хулоса чиқариш.

3.«А-А дир», «В-В дир» формуласи қайси тафаккур қонунини ифодалайди.

- А) Айният қонуни. С) Учинчиси мустасно қонуни.
В) Зиддият қонуни. Д) Етарли асос қонуни.

4. Арасту қайси асариди мантиқ қонунларини очиб берган?

- А) Органон. В) Категориялар. С) Метафизика. Д) 1-аналитика.

5. Айният қонуниди қандай айнанликлар бўлиши зарур?

- А) маъно-мазмун айнанлиги. С) вақт-муносабат айнанлиги.
В) маъно, вақт, муносабатайнанлиги. Д) исботлаш раддия айнанлиги.

6. «Формал мантиқ» терминини фалсафага ким киритган.

- А) Арасту. В) Афлотун. С) Лейбниц. Д) Гегел.

7. Воситали хулосани аниқпанг?

- А) ҳукм муносабатларига қараб хулоса чиқариш.
В) дедуктив хулоса чиқариш.
С) алмаштириш орқали хулоса чиқариш.
Д) айлангириш орқали хулоса чиқариш.

8. Предмет ва ҳодисаларнинг умумий муҳим белгиларини акс эттирувчи тафаккур шакли.

- А) Тушунча. В) Ҳукм. С) Тасаввур. Д) Хулоса чиқариш.

9. Ҳукмда нечта элемент мавжуд?

- А) 1. В) 2. С) 3. Д) 4.

10. Етарли асос қонунини қайси файласуф биринчи бўлиб таърифлаб берган.

- А) Арасту. В) Фобий. С) Кант. Д) Лейбниц.

11. Ҳажми кенг тушунчадан ҳажми тор тушунчага ўтиш қандай аталади.

- А) Тушунчанинг ҳажми. С) Тушунчани чегаралаш.
В) Тушунчанинг синфи. Д) Тушунчани умумлаштириш.

12. Таркибидан яна бир мулоҳазани ажратиб бўлмайдиган ҳукм қандай аталади.

- А) Умумий тасдиқ ҳукмлар. С) Умумий инкор ҳукмлар.
В) Мураккаб ҳукмлар. Д) Оддий ҳукмлар.

13. Индуктив хулоса чиқаришда фикр йўналишини аниқланг

- А) умумийдан умумийга. В) яккадан яккага.
С) яккадан умумийга. Д) умумийдан яккага.

14. Буюмларнинг муҳим белгиларини ифодаси нима?

А) тасаввур. В) тушунча. С) хулоса. Д) ҳукм.

15. Тушунчанинг мантикий усулини топинг?

А) сўз. В) гап. С) идрок. Д) таққослаш.

16. «Баъзи ёшлар талаба эмас», ушбу мулоҳаза қайси ҳукмни ифодалайди.

А) Жузъий тасдиқ ҳукм.   С) Умумий инкор ҳукм.
В) Жузъий инкор ҳукм.   Д) Умумий тасдиқ ҳукм.

17. Бир хусусий ҳолатдан бошқа хусусий ҳолатга ўтиш бу...

А) Дедуктив хулоса чиқариш.   С) Аналогия.
В) Индуктив хулоса чиқариш.   Д) Эҳтимолий хулоса чиқариш.

18. Тафаккур шакллари ва қонунларини ифодалашда математик усуллардан фойдаланишни таклиф этган файласуф.

А) Г. Лейбниц. В) Т. Гоббс. С) И. Кант. Д) Р. Декарт.

19. Тушунчанинг мазмунга кўра турини топинг?

А) абстракт. В) умумий. С) яқка. Д) содда.

20. Тушунчанинг аҳамияти нима?

А) сезиш асоси. В) идрок натижаси. С) билимлар натижаси. Д) сўз ҳосиласи.

21. Инсон билимининг биринчи манбаи нима?

А) ақл. В) идрок. С) сезги. Д) тасаввур.

22. Предметнинг яхлит образи билимнинг қайси шаклини ифодалайди?

А) сезги. В) идрок. С) тушунча. Д) ҳукм.

23. Мантиқ илмини нотўғри номланишини топинг?

А) фикр мантиқи.   С) анъанавий мантиқ.
В) умумий мантиқ.   Д) классик мантиқ.

24. Предметга маълум бир хоссанинг хослиги ёки хос эмаслигини ифодаловчи тафаккур шакли нима деб аталади.

А) Тушунча. В) Тасаввур. С) Ҳукм. Д) Хулоса чиқариш.

25. Тафаккурни унинг мазмуни ва шакли бирлигида, ҳамда тараққиётида олиб ўрганувчи таълимот.

А) Формал мантиқ.   С) Объектив мантиқ.
В) Математик мантиқ.   Д) Диалектик мантиқ.

РЕФЕРАТ МАВЗУЛАРИ

1. Мантиқ ва логика тушунчалари.
2. Мантиқ фанининг асосий турлари.
3. Мантиқ фанини ўрганишнинг аҳамияти.
4. Тафаккур шакллари.
5. Тафаккур қонунлари.
6. Қадимги Шарқ мантиқий таълимотлари.
7. Қадимги Юнон мутафаккирлари мантиқий таълимоти.
8. Арастунинг мантиқий қарашлари.
9. Марказий Осиё мутафаккирлари мантиғи.
10. Янги ва энг янги даврда мантиқ ривож.
11. Айният қонуни.
12. Нозидлик қонуни.
13. Учинчиси истисно қонуни.
14. Етарли асос қонуни.
15. Тушунча ва унинг моҳияти.
16. Тушунчанинг асосий турлари.
17. Ҳукм.
18. Ҳукмнинг турлари.
19. Хулоса чиқариш.
20. Хулоса чиқаришнинг турлари.
21. Дедуктив хулоса чиқариш.
22. Бевосита хулоса чиқариш.
23. Индуктив хулоса чиқариш.
24. Аналогия.
25. Силлогизм.
26. Муаммо.
27. Гипотеза.
28. Гипотезанинг турлари.
29. Назария.
30. Муаммо, гипотеза ва назариянинг ўзаро боғлиқлиги.

ДАСТУРНИНГ ИНФОРМАЦИОН-КОММУНИКАЦИОН ВА УСЛУБИЙ ТАЪМИНОТИ

Тавсия этилаётган мавзулар бўйича таълимнинг замонавий, хусусан, интерфаол методлари педагогик ва информацион-коммуникацион (медиа таълим, амалий дастур пакетлари, тақдимот, электрон-дидактик) технологиялари мажмуали тарзда қўлланилиши назарда тутилган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

Асосий адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. - Т.:, “Ўзбекистон”, 2014 йил.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 15 февралдаги ПҚ-2302 сонли қарори билан “Соғлом она ва бола” йили Давлат дастури.
3. Президент Ислом Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 23 йиллигига бағишланган тантанали маросимидаги маърузаси (ўқув-услубий қўлланма) - Т. 2015 йил.
2. Ислом Каримов “Она юртимиз бахту иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш энг олий саодатдир” - Т. 2015 йил. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 18 февралдаги ПҚ-2302 сонли қарори билан “Кексаларни эъзозлаш йили” Давлат дастури.
3. Президент Ислом Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 22 йиллигига бағишланган тантанали маросимидаги маърузаси (ўқув-услубий қўлланма) - Т. 2014 йил.
4. Ислом Каримов. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. - Т. 2011 йил.
5. Ўзбекистон Президенти Ислом Каримовнинг мамлакатимизни 2014 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2015 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси.
6. “2015 йилда иқтисодиётимизда туб таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, модернизация ва диверсификация жараёнларини изчил давом эттириш ҳисобидан хусусий мулк ва хусусий тадбиркорликка кенг йўл очиб бериш - устувор вазифамиздир”// “Халқ сўзи” 2015 йил 19 январь.
7. Президент Ислом Каримовнинг “Ўрта асрлар Шарқ алломалари ва мутафаккирларининг тарихий мероси, унинг замонавий цивилизация ривожига роли ва аҳамияти”- мавзусидаги халқаро конференциянинг очилиш маросимидаги нутқи // “Халқ сўзи” 2014 йил 15-16 май.
8. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида” ги қонуни. 1997 йил.
9. Ислом Каримовнинг 2012 йилда мамлакатимизда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ҳамда 2013 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурининг энг муҳим устувор йўналишларга бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси. Халқ сўзи. 2013 йил 15 январь.

10. Ислом Каримовнинг “Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси” Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузаси. - Т.: “Ўзбекистон”, 2010 йил.

11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарори. “Баркамол авлод йили” Давлат дастури тўғрисида. 2010 йил 27 январь. ПҚ-1271 сон.

12. Асосий вазифамиз - Ватанамиз тарақиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир - Президент Ислом Каримовнинг 2009 йилнинг асосий яқунлари ва 2010 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси // Халқ сўзи, 2010 йил 30 январь.

13. Ислом Каримов “Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари” - Т.: Ўзбекистон. 2009 йил.

14. Ислом Каримов. Юксак мъनावият - енгилмас куч. - Т. 2008 йил.

15. Ислом Каримов. Инсон манфаатлари, ҳуқуқ ва эркинликлари олий қадрият. 14 жилд. - Т.: Ўзбекистон. 2006 йил.

16. Ислом Каримов. Оллоҳ қалбимизда, юрагимизда. - Т.: Ўзбекистон. 1999 йил.

17. Ислом Каримов. Ўзбекистон XXI асрга интиломда. - Т.: Ўзбекистон. 1999 йил.

18. Ислом Каримов. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. // Мулоқот. 1998 йил. 5 - сон.

19. Ислом Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. - Т.: Ўзбекистон. 1997 йил.

20. Ислом Каримов. “Барча режа ва дастурларимиз ватанамиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади”. 2010 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2011 йилга мўлжалланган энг муҳим устувор йўналишларга бағишланган Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маъруза. 2011 йил 21 январь. - Т.: Ўзбекистон. НМИУ. 2011 йил.

21. Шермухамедова Н. “Фалсафа”. - Т. : “Ношир”. 2012 йил.

22. Хайитов Ш. Ўзбекистон фалсафа тарихи. - Т. : 2011 йил.

23. Хайитов Ш. ва бошқалар. Фалсафа асослари. - Т.: 2010 йил.

24. Тўйчиев Б. Социальная философия. - Т.: 2009 год.

25. Шермухамедова Н. “Фалсафа ва фан методологияси”. - Т. 2008 йил.

26. Чориев А. Инсон фалсафаси. Ўқув қўлланма. - Т. 2007 йил.

27. Аҳмедова М. “Фалсафа асослари”. - Т. 2006 йил.

28. Назаров Қ. Билиш фалсафаси. - Т. 2005 йил.

29. Мамашакиров С. Фалсафа. - Т. Шарқ. 2005 йил.

30. Саифназаров И. Философия. - Т. :2002 год.

31. Скирбекк Г. Фалсафа тарихи. - Т. 2000 йил.

32. Фалсафа. (Аҳмедова М. бошчилигида, лотин ёзувида). - Т.: 2006 йил.

33. Шарипов М. ва Д. Файзихўжаева. Мантиқ. - Т. 2004 йил.

34. Абдулла Шер. Этика. - Т. 2010 йил.

35. Абдулла Шер ва Баҳодир Ҳусанов. Эстетика. - Т. 2010 йил.

36. Абдулла Шер. Эстетика. - Т. 2009 йил.

37. Ахлоқшунослик. Маърузалар матни. - Т. 2004 йил.

38. Этика. Б.Загъридинова, Э.Умаров. - Т.: 2005 год.

39. Умаров Э. Эстетика. Дарслик. - Т. Ўзбекистон. 1995 йил.

40. Эстетика. А.Радугина. - М.2002 йил.

Кўшимча адабиётлар:

1. Фалсафа қомусий луғат - Т. 2010.
2. Маънавийт. Луғат. - Т. 2010.
3. Давронов З. Фалсафа. ТМИ. - Т. 2008.
4. Маматов Н. ва бошқалар. Фалсафа. ТМИ. - Т. 2007.
5. Шермухамедова Н. Гносеология. - Т. 2007.
6. Ғарб фалсафаси. Назаров Қ. таҳрири остида. - Т.: 2005.
7. Қурбонова Л. Борлиқ фалсафаси. Андижон.: - Т. 2009.
8. Илалов И. Философия методология истории. - М. 2008.
9. Лавриенко В.И. Философия. - М. 2000.
10. Спиркин А.Г. Философия. Учебник. - М. 2000.
11. Жўраев Н. Тарих фалсафасининг назарий асослари. - Т.: Маънавийт. 2008.
12. Йўлдошев С. ва бошқалар. “Қадимги ва Ўрта асрлар Ғарбий Европа фалсафаси”. - Т.: Шарқ. 2003.
13. Саифназаров И. Философия. - Т.: 2002.
14. Г.Абдуллаева. “Ўзбекистон ёшларининг ижтимоий ҳаётида санъатнинг ўрни ва роли”. // Тафаккур. - Т. №1. 2011.
15. Султонова А. “Қадриятлар диалектикаси”. // Тафаккур. № 3. - Т. 2011.
16. Маънавийт асосий тушунчалар изоҳли луғати. Ғофур Ғулум. - Т.: 2010.
17. Шайхова Х. Маънавийт камолот кўзгуси. // - Т. 2009.
18. Қурбонова Л. Инсон фалсафаси. - Андижон. АДУ, 2009.
19. Мавлянова Л. ва Игошин В. Эстетика. - Т. ТМИ. 2004.
20. Қаххорова М. Маънавий идеал. - Т. 2008.
21. Қаххорова М. Мафкуравий муҳит ва ахлоқ. - Т. Фан. 2009.
22. Абдуллаев М. Бадий - эстетик маданият. - Т.: 2007.
23. Назаров Қ. Аксиология - қадриятлар фалсафаси. - Т. ОФМЖ. 2004.
24. Хайруллаев. М. Мантиқ. - Т. 1993.
25. Мўминов И. Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий тафаккур тарихидан. - Т. Фан 1994
26. Арутюнова Л.М. Этические воззрения мыслителей Центральной Азии. - Т. 2006.
27. Маматов Н. ва бошқалар. Мантиқ. ТМИ. - Т. 2004.
28. Жўраев Ш. ва бошқалар. Мантиқ. ТМИ. - Т. 2010.

Интернет сайтлари:

- www.tfi.uz
- www.darvoza.uz
- www.fgsn.rudn.ru
- www.philos.msu.ru
- www.philosophy.pu.ru
- www.libertarium.ru
- www.uzbekistonovozi.uz

